

MARCION EN DE MARCIONIETEN,

DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

LEIDEN. — P. ENGELS & ZOOM.

MARCION EN DE MARCIONIETEN.

.....
GEDRUKT BIJ J. J. GROEN, TE LEIDEN.
.....

MARCION EN DE MARCIONIETEN,

DOOR

Dr. H. U. MEYBOOM.

LEIDEN,
P. ENGELS & ZOON.
1888.

INLEIDING.

De Bronnen.

Over den oorsprong van het Marcionitisme zouden wij het best ingelicht worden door geschriften van Marcion zelf, indien zij ons bewaard gebleven waren. Deze bronnen zijn evenwel voor ons gesloten. Zijn catholieke bestrijders hebben ze gedempt. Geen merkbare citaten zelfs zijn ons overgeleverd.

Irenaeus verzekert ergens ¹⁾, dat hij »ex ejus scriptis» den ketter weerleggen wil. Maar over den aard der »scripta» wijdt hij niet verder uit. Hij laat er afzonderlijk op volgen: »et ex iis sermonibus, qui apud eum observati sunt, domini et apostoli.» Men zou anders kunnen meenen, dat met de eerste uitdrukking de canon van Marcion werd bedoeld. Zoo vermeldt ook Epiphanius ²⁾ τὰς τοῦ προειρημένου βίβλους, maar hij omschrijft ze als εὐαγγέλιον en ἀποστολικόν. Bij beiden komt met *inquit* en Φησί soms iets voor, dat op een citaat lijkt, maar

¹⁾ Adv. Haer. I. 27, 4.

²⁾ Panarion I. 3. haer XLII c. 10

het blijkt niet, dat Marcions eigen woorden worden aangehaald ¹⁾).

Daarentegen noemt Tertullianus eenige schriften met name. »Separatio legis et evangelii proprium et principale opus est Marcionis,” zegt hij ²⁾, daarmee doelende op zekere *antitheses* of *contrariae oppositiones*, door Hippolytus naar het schijnt ἀντιπαράθεσεις genoemd ³⁾. Zij nopen hem »antitheses aemulas” samen te stellen ⁴⁾. De bewijskracht der door zijn tegenpartij opgesomde contrasten acht hij zoo gering, dat hij zegt: »aufer titulum Marcionis et intentionem atque propositum operis ipsius et nihil aliud praestaret quam demonstrationem ejusdem Dei.” ⁵⁾ Hier hebben wij dus duidelijke aanwijzingen van een op naam van Marcion circuleerend boek ⁶⁾. Maar was Marcion werkelijk de schrijver? Tertullianus schreef misschien een halve eeuw later, dan de ketter,

¹⁾ Iren. I. 27, 3. Epiph. c. 8.

²⁾ Adv. Marc. I, 19; IV, 1.

³⁾ Philos. VII. 37. Verg. HIERON. Apol. adv. Ruf. I Ed. Ben. IV p. 353: ἀντιθέσεις.

⁴⁾ II, 28.

⁵⁾ II, 29.

⁶⁾ Verg. HAHN, Das Ev. Marc. 1823 S. 110; HILG. Krit. Unterss. über die Ev. Just. 1850. HARNACK, Lehrb. der Dogmengesch. Freiburg 1886 S. 199, schijnt den titel in verband te brengen met tegenstellingen in de paulinische prediking, als hij schrijft: „Er (Marcion) glaubte demgemäss, die scharfen Antithesen des Paulus (Gesetz und Evangelium, Zorn und Gnade, Werke und Glaube, Fleisch und Geist, Sünde und Gerechtigkeit, Tod und Leben) d. h. die Paulinische Kritik an der ATlichen Religion, zum Fundamente der religiösen Betrachtung machen und auf zwei Principiën . . . vertheilen zu müssen.” Verg. S. 201, waar de mogelijkheid ondersteld wordt, dat 1 Tim 6: 20, ἀντιθέσεις τῆς ψευδογνώμης γινώσκεις, er op doelt.

dien hij bestreed. Tijd genoeg dus voor de overlevering om diens naam te misbruiken. Zekere »epistula" althans, die op naam van Marcion in omloop was, werd misschien door zijn aanhangers genegeerd ¹⁾, en als Tertullianus tegenover dit mogelijk »non agnoscere" van den brief de verzekering stelt: »anthitheses non modo fatentur Marcionis sed et praeferunt" ²⁾, dan bewijst dit nog op verre na niet, dat hun geestelijk hoofd die »fidei instructio" eigenhandig samenstelde. Slechts staat vast, dat Tertulliaan in het begin der 3de eeuw *antitheses* kende, waarvan Marcion geacht werd de schrijver te zijn en waaruit zijn volgelingen putten. Uit de vluchtige beschrijving van den recensent en uit den aard zijner polemiek moge bij benadering kunnen worden opgemaakt, wat de inhoud dier »contrariae oppositiones" was ³⁾, een bloemlezing van fragmenten bezitten wij niet. Tertullianus zelf voert gaarne met *inquit* of *inquis*, *negas* of iets dergelijks het ketterhoofd sprekende in, maar steeds, naar het schijnt, met zijn eigen woorden en meer als representant der Marcionieten, dan als persoon ⁴⁾. Verder bevatten de bronnen niets, dat op schriftelijken arbeid van Marcion doelt, 't mocht dan zijn de term »scelus componere verbis" in het pseudo-Tertulliaansch gedicht ⁵⁾ of het door Harnack ondersteld gebruik van

¹⁾ Adv. Marc. I, 1; IV, 4; de carne Chr. 2.

²⁾ Adv. Marc. IV, 1.

³⁾ Verg. BAUR, die christliche Gnosis, Tübingen 1835 S 249.

⁴⁾ b. v. adv. Marc. III, 8, 12, 22, 23, 24; IV, 25, 31, 34.

⁵⁾ II, 18.

een Marcionietischen commentaar op de evangeliën bij Ephraïm den Syriër ¹⁾.

Wij kennen dus Marcions leven en werken slechts door bemiddeling zijner bestrijders.

Men kan de bronnen onderscheiden in rechtstreeks tegen de Marcionieten gerichte strijdschriften en algemeene kettergeschiedenissen, waarbij dan nog komt

¹⁾ Evangelii concordantis expositio, facta a S. Ephraëmo, in Latinum translata a J. B. AUCHER — cujus versionem emendavit, annotationibus illustravit et edidit G. MOESINGER, Venet. 1876, p. 41, 58, 122 s., 128 s., 135; cf. HARNACK, Tatians Diatessaron und Marcions Commentar zum Evangelium bei Ephraem Syrus, Briegers Zeitschr. f. Kirchengesch. IV, 4; 1881 S. 500: „Ueberraschend und neu ist aber, dass Ephraem in seiner expositio an mehreren Stellen einer Marcionitischen Schrift Erklärungen von Evangelischen Perikopen entnommen hat und diese zum Theil wörtlich anführt. Diese Schrift gehört aber höchst wahrscheinlich Marcion selber an. Dies folgt noch nicht daraus, dass Ephraem den Marcion an einigen Stellen geradezu anredet, wohl aber aus einer Vergleichung der von Ephraem citirten Marcionitischen Erklärungen mit der von Tertullian adv. Marc. lib. IV berücksichtigten Auslegung des Evangeliums durch Marcion. Dieser hat nämlich nicht nur einen Kanon neutestamentlicher Schriften redigirt und daneben ein Werk geschrieben, welches den Gegensatz der alten und der neuen Offenbarung aufweisen sollte, sondern er hat auch durchgehends den vor ihm aufgestellten Kanon commentirt, wobei hier dahingestellt bleiben soll, ob dies in einer besonderen Schrift oder in den „Antitheses“ oder in Zusammenhang mit der Publication des Kanons geschehen ist. Ephraems Expositio bietet uns also neben dem Diatessaron Tatians noch Bruchstücke einer zweiten Schrift aus dem zweiten Jahrhundert, mag sie auch von späteren etwas überarbeitet sein. Leider aber theilt er sie in einer so abgerissenen Gestalt mit, dass sehr vieles völlig dunckel bleibt.“ Verg. daarentegen HILGENFELD, Ketzergeschichte des Urchristenthums, Leipzig 1884, S. 525: „die Worte Marcions, welche Ephraïm anführt, brauchen nicht gerade aus einem Evangelium-Commentar zu stammen.“ Zie ook MATTHES, Ouderdom van het Johannesev. 1868, bl. 45.

een reeks citaten uit schrijvers, historici en anderen, die terloops van den aartsvijand der catholieken hebben melding gemaakt.

Onder de polemici denkt men het eerst aan Tertullianus, wiens vijf boeken *adversus Marcionem* van algemeene bekendheid zijn. Hij gaf ze als resultaat van herhaalde omwerkingen ¹⁾. De beide eersten behandelen de theologie, het derde de christologie, terwijl de beide laatsten respectievelijk gewijd zijn aan het gebruik, dat Marcion heet gemaakt te hebben van het Lucasevangelie en van de Paulinische brieven. Zij moeten geschreven zijn omstreeks het jaar 208 ²⁾. Oudere bronnen liggen er aan ten grondslag. Behalve dat hij zich beroept op schriften van Marcion zelven, speurde Adolf Harnack groote overeenkomst tusschen zijne polemische methode en die van Irenaeus in diens *Elenchos*. Hij meende ³⁾ die te mogen verklaren uit beider bekendheid met een verloren gegaan *Syntagma* van Justijn den martelaar ⁴⁾. Lipsius daarentegen achtte zijn gronden voor dit vermoeden te zwak en gaf de voorkeur ter verklaring aan een ondersteld geschrift van Irenaeus, dat deze beloofde ⁵⁾ en misschien wel schreef. ⁶⁾ Tertullianus kon dat boek

¹⁾ I, 1.

²⁾ I, 15: „XV jam Severi imperatoris”, cf. NEANDER, *Gnosticismus*, 2te Aufl. p. 398; HILGENFELD, *Ketzergesch. des Urchristenthums*, S. 328.

³⁾ Zur Quellenkritik der Gesch. des Gnosticismus, Leipzig 1873, S. 66.

⁴⁾ *Apol.* I, 26; cf. *Iren.* IV. 6, 2; *Eus. H. E.* IV. 11, 8—10; PHOTIUS, *Bibl. Cod.* 125.

⁵⁾ I. 27, 4; III. 12, 12.

⁶⁾ *Eus. H. E.* IV, 25.

gebruikt en door het zijne overbodig gemaakt hebben. Of ook aan de spoorloos verdwenen monographieën van Modestus of Philippus van Gortyna of wel van Theophilus van Antiochië. ¹⁾ Tot persoonlijke studiën althans, zoo veelomvattend als in zijn bestrijding van Marcion zijn neergelegd, achtte hij Tertulliaan ter nauwernood in staat. ²⁾ Hilgenfeld schijnt geneigd zich bij Harnack aan te sluiten en meent, dat wij recht hebben om te onderzoeken, of Tertullianus, die immers elders ³⁾ Justijn als zijn voorganger noemt, niet »das Eine oder das Andere» van hem heeft overgenomen. ⁴⁾

In de tweede plaats komt in aanmerking Epiphanius. Deze kettermeester begon met de samenstelling van zijn *Panarion* der 80 ketterijen in het elfde jaar van Valentinianus I en Valens en het zevende van Gratianus ⁵⁾, d. i. a^o 374. In het dertiende jaar van Valens, het negende van Gratianus, het eerste van Valentinianus II, d. i. a^o 376, was hij gevorderd tot aan de 66ste ketterij ⁶⁾. De Marcionieten telden als n°. 42 in de reeks. De tijd, waarin hij hen bestreed, is dus te gissen. Bedoelde bestrijding evenwel bestaat grootendeels uit een *πραγματεία*, een *πρόνυμα*, dat hij zeker aantal jaren vroeger, *ἀπὸ ἐτῶν ἰκανῶν*, ter weerlegging van Marcion, met name van diens schriftgebruik, ver-

¹⁾ Eus. H. E. IV. 24, 25.

²⁾ Die Quellen der ältesten Ketzergesch. Leipzig 1875, S. 59, 71.

³⁾ adv. Valent c. 5.

⁴⁾ Ketzergesch. S. 70.

⁵⁾ I, 2.

⁶⁾ II. 2, 20; cf. Lipsius, Zur Quellenkritik des Epiphanius, Wien, 1865, S. 30.

vaardigd had ¹⁾); een cursorische lezing van het Lukas-evangelie en de Paulinische brieven, een reeks kantteekeningen als het ware ter kenschetsing en bestrijding; een schema, dat bij bredere uitwerking tot boeken als de twee laatste van Tertullianus had kunnen uitdijen. De auteur beweert daarbij den canon van Marcion zelven gebruikt te hebben en zijn — immers de onder zijn volgelingen gangbare — boeken te hebben ter hand genomen ²⁾. Overigens schijnt hij voor zijn kennis van Marcion uit Irenaeus en Hippolytus en vermoedelijk uit nog andere schriftelijke bronnen te hebben geput ³⁾.

Onder de monographieën sorteert al verder het pseudo-tertulliaansch gedicht *adversus Marcionem*, een zang in vijf boeken, welker samensteller naar dichteren aard meer de heerlijkheid bezingt van zijn eigen geloof, dan wel een geregelde polemieek voert tegen de dwaalleer. In den aanhef van den vijfden zang ontvouwt de dichter kortelijk zijn plan ⁴⁾. Waarom het een pseudo-tertulliaansch gedicht moet heeten, verklaart Oehler in zijn uitgave van des kerkvaders werken met woorden van Rigaltius ⁵⁾. Zelf meent hij ⁶⁾ den rhetor Victorinus Massiliensis, in de 5de eeuw, voor de vervaardiging aansprakelijk te moeten stellen, op grond van het feit, dat volgens den »incertus auctor de XII scriptoribus

¹⁾ I. 3:10, 11.

²⁾ I. 3:10.

³⁾ LIPSIVS, Zur Quellenkr. S. 205 f. Verg. HILGENF., Judenthum und Judenthumb, Leipzig 1886. S. 81 f.

⁴⁾ V, 1—18.

⁵⁾ II p. 781 s.

⁶⁾ p. 782.

ecclesiasticis" ¹⁾ zekere bisschop Victorinus »adversus Marcionitas" gedicht zou hebben en dat zeker aantal verzen van het onderhavig kunstwerk andermaal voorkomen in een uitgave van Victorinus, door Angelus Majus bezorgd ²⁾. Nu zijn er evenwel nog andere Victorinussen geweest, met name een Afer in de 4de en een Petavionensis in de 3de eeuw, door Cassiodorus en door Isidorus vermeld ³⁾. Hückstädt, die in 1875 de quaestie van den oorsprong opnieuw behandelde ⁴⁾, gaf de voorkeur aan den Afrikaan, terwijl A. Harnack, van oordeel, dat ons »opusculum" nu juist niet, als dat van den onderstelden Victorinus, »admodum breve" heeten mocht, de vraag naar den zanger liever onbeantwoord liet ⁵⁾. Dat het gedicht uit een vrij laat decennium der vierde eeuw afkomstig is, staat voor beide geleerden vast. Hilgenfeld daarentegen zoekt het in den tijd vóór Constantijn en Nicaea en speurt er zelfs »die geistige Nähe des ächten Tertullianus" in ⁶⁾.

¹⁾ FABR. *Bibl. Eccl. de XII scr. eccl.* p. 69: „Victorinus Episcopus composuit et ipse versibus duo opuscula admodum brevia . . . alium autem adversus Marcionistas, qui duo principia id est duos deos fingunt, unum malum, justum, creaturarum conditorem et retributorem factorum, alterum bonum, animarum susceptorem et indultorem criminum." Idem ISIDORUS ed. Franç. Lorenz. VII, p. 143.

²⁾ Auct. Class. V p. 382 ss.

³⁾ CASS. *Chron.* 38; de institut. div. lit. 9. ISID. de vir. ill. ed. Fr. Lor. VII p. 143; OPTATUS, de schism. Donat. 1, noemt uitdrukkelijk den Pictavionensis als overwinnaar van Marcion.

⁴⁾ Ueber das pseudo-tertullianische Gedicht adversus Marcionem, Leipzig, 1875.

⁵⁾ HILG. *Zeitschr. f. wissensch. Theol.* 1876, S. 114 ff.

⁶⁾ *Zs. f. w. Th.* 1876, S. 154 ff.

Hoe vraagstukken als die door het Marcionitisme aan de orde gesteld waren de dichterlijke verbeelding en zelfs een politiek brein ontvonken konden, is mede merkbaar aan Prudentius, den spaanschen zanger, die zijn leven rekte tot in den aanvang van de vijfde eeuw. Zijn theologische bemoeiingen schijnen te behoorren tot het laatst van die periode. En zoo dan ook zijn *Hamartigenia*, het dichtstuk, waarin hij behalve een »praefatio», een persoonsbeschrijving van ruim zestig verzen, zijn bijna duizend regels *adversus Marcionitas* schreef ¹⁾.

Van soortgelijke late periode, men zegt van de vierde eeuw ²⁾, dagteekent de op naam van Origenes gestelde *dialogus de recta fide*, een disputatie in vijf sectiën, waaraan door Adamantius als rechtzinnige, door Megetius en Marcus de Marcionieten, Marinus den Bardesaniet, Droserius den Valentiniaan en Valens als kettters, en door Eutropius als scheidsrechter deelgenomen wordt. Het geheel heet geschreven *κατὰ Μαρμιωνιστων* ³⁾. Slechts ter wille van verwante leeringen mengen andere kettters zich in het gesprek. Dat allen uit het veld geslagen worden, laat zich denken. Eutropius heeft een lichte taak. Aan den kerkelijk rechtzinnige komt de palm der overwinning toe.

¹⁾ Cf. BAUR, die chr. Gnosis, S. 282.

²⁾ VOLKMAR, Krit. Unters. S. 52. HAHN, das Ev. Marcions, S. 27 f. LOMMATZSCH, ed. Orig. XVI, p. 248. Verg. MATTER, Hist. crit. du gnost. Paris, 1828. I, p. 409: „dont l'auteur pourrait être Maxime, écrivain chrétien du temps d'Origène.”

³⁾ Ed. Wetstein 1692. LOMMATZSCH, Ed. Orig. 1844, XVI.

Een eeuw jonger is, wat Esnig de Armeniër schreef. Deze, bisschop van Pakrewant in de provincie Airarat, Kolpenser van geboorte, leerling van Isaäk en Mesrop, weerlegde eveneens de ketters. Aan de heidenen, de Parsen, de grieksche filosofen en de Marcionieten wijdde hij respectievelijk een boek. Het geheel werd in onze eeuw herhaaldelijk gedrukt ¹⁾). In vertaling werd het ten deele algemeen eigendom door Carl Friedrich Neumann ²⁾), door Windischmann ³⁾) en door le Vaillant de Florival ⁴⁾). Toen Harnack er in 1876 gebruik van maakte, stonden hem daarenboven »Correcturen zur Neumannschen Version» in manuscript ten dienste, van Hübschmann, zijn vriend en ambtgenoot ⁵⁾). Wat Marcion betreft, begon de auteur, in dezen aan zijn gewoonte getrouw, met een beschrijving van diens systeem, om er een breedsprakige bestrijding in 15 kapitfels op te laten volgen.

Zoo hebben wij reeds een tijdperk van eenige eeuwen doorloopen. De reeks van monographieën zou langer zijn, indien niet zooveel schatten van het verleden waren verloren gegaan. Reeds maakten wij melding van Modestus, Philippus van Gortyna en Theophilus van Antiochië. Aangaande laatstgenoemde verzekert

¹⁾ St. Lazaro 1816; Venetië 1826.

²⁾ Illgens *Zs. f. hist. Theol.* 1834, S. 71.

³⁾ Bayerische Annalen für Vaterlandskunde und Literatur, n°. 11, 25 Jan. 1834, in een aankondiging van Döllingers bewerking van Hortigs Kirchengeschichte.

⁴⁾ Paris, 1853.

⁵⁾ *Zs. f. wiss. Theol.* 1876, S. 86.

Eusebius ¹⁾), dat de *λόγος*, dien hij *οὐκ ἀγεννώως* tegen Marcion schreef, *εἰσέτι νῦν διασέσωσται*. Philippus was als bisschop der gemeente te Gortyna bekend en tevens als samensteller van een *λόγος πάνυ σπουδαιότατος κατὰ Μαρκίωνα* ²⁾). Van Modestus heet het ³⁾), dat hij meer dan anderen lof verdiende, voor zoover hij de dwaling der Marcionieten *εἰς ἔκδηλον τοῖς πᾶσι κατεφώρασεν*. Zoo schijnt ook Dionysius van Corinthe een brief naar Nicomedië gericht te hebben, waarin hij *τὴν Μαρκίωνα αἵρεσιν* bestreed ⁴⁾). Wat Melito van Sardes *περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ* schreef, zou volgens Anastasius Sinaita ⁵⁾ tegen den doceet Marcion zijn gericht geweest. Desgelijks moet Bardesanes, zelf een ketter, *κατὰ Μαρκίωνα καὶ τινὰς ἑτέρους διαφόρων προῖσταμένους δογμάτων* ⁶⁾), of wel *καὶ ἄλλοις οὐκ ὀλίγοις* ⁷⁾), of zelfs »multos sermones contra Marcionitas” ⁸⁾ geschreven hebben, misschien wel naar aanleiding van wat de Assyrische Marcioniet Prepon zich veroorloofde te schrijven aan zijn adres ⁹⁾). Voorts somt Eusebius ¹⁰⁾ onder de werken van Hippolytus een

¹⁾ H. E. IV, 24; cf. THEODOR. Haer. fab. I, 25; NIC. CALL. H. E. IV, 9.

²⁾ EUS. H. E. IV, 25.

³⁾ Ibidem; cf. HIËRON. de vir. ill. 32.

⁴⁾ EUS. H. E. IV, 23, 3; NIC. CALL. H. E. IV, 8; cf. HIËRON. ep. 70 (84) ad Magnum, Opp. I, 426.

⁵⁾ Hodeg. c. Aceph. c. 13, ed. J. Gretser, p. 258 cf. EUS. H. E. IV, 26.

⁶⁾ EUS. H. E. IV, 30.

⁷⁾ THEODOR. Haer. fab. I, 22.

⁸⁾ MOZES VAN CHORENE, Hist. Arm. II, p. 66. Vert. van le Vaillant de Florival, I, p. 307: „disserta longuement contre la secte des Marcionites.”

⁹⁾ Philos. VII, 31, p. 263; bij HILG. Bardesanes, Leipzig 1864, S. 16.

¹⁰⁾ H. E. VI, 22.

geschrift *πρὸς Μαρκίωνα* op, door Hiëronymus een *ἀντιρρόγη-
τικόν* geheeten ¹⁾, en deelt hij ons uit een verloren werk
van Rhodon, leerling van Tatianus, tijdgenoot van
keizer Commodus (180—193), het een en ander mee ²⁾.
Ook Georgius Syncellus schreef *πρὸς Μαρκίωνα καί
τὰς λοιπὰς αἱρέσεις* ³⁾, terwijl in den catalogoog van Syrische
schrijvers van Ebedjesu achtereenvolgens genoemd wor-
den Zenobius van Edessa, Ephraim Syrus, Pau-
lonas, Bud Periodeutes en Daniel Rhesinae, als lieden,
die adversus Marcionistas disceptationes of orationes ge-
geschreven hebben ⁴⁾. Voegt men bij dit alles de onder-
stelde bestrijding van Justinus en Irenaeus en mogelijke
andere geschriften, waarvan zelfs de sporen in de tot
ons gekomen documenten der oudheid niet overgebleven
zijn, dan krijgt men een tamelijk lange reeks. Irenaeus
immers verzekert uitdrukkelijk: »huic — Marcioni —
seorsum contradicemus” ⁵⁾; en mocht men soms meenen,
dat hij doelt op te wachten bestrijdingen in het vervolg
van zijn werk, dan herhaalt hij ten overvloede een paar
boeken later: »arguemus eos — Marcionitas — in altera
conscriptione” ⁶⁾. De mogelijkheid bestaat, dat dit plan
zonder uitvoering gebleven is ⁷⁾, maar ook omgekeerd

¹⁾ de vir. ill. 61; Nic. Call. H. E. IV, 31.

²⁾ *πρὸς τὴν Μαρκίωνος αἵρεσιν*, H. E. V, 13; cf. Hiëron. Cat. scr. eccl. 37.

³⁾ Chronogr. p. 358 (? bij Hilg. Zs. f. w. Theol. 1881, S. 6.)

⁴⁾ ASSEMANI, Bibl. orient. III, 1 p. 43, 63, 170, 219, 223.

⁵⁾ I, 27. 4.

⁶⁾ III, 12. 12.

⁷⁾ VOLKMAR, Krit. Unters. S. 52: „aber er ist nicht dazu gekommen und giebt nur gelegentlich einige Beiträge.”

de kans, dat Eusebius, als hij Irenaeus onder de opposenten van Marcion rekent ¹⁾, iets meer beoogt dan hulde te brengen aan een goed klinkenden naam. Evenzoo, als Justinus in zijn Apologie verwijst naar een *σύνταγμα κατὰ πασῶν τῶν γεγενημένων αἱρέσεων συντεταγμένον* ²⁾ en Irenaeus een woord citeert, dat de martelaar *ἐν τῷ πρὸς Μαρκίωνα συντάγματι* zou geschreven hebben ³⁾, dan kunnen wel Volkmar ⁴⁾ en Lipsius ⁵⁾ met anderen gelijk hebben, als zij de beide hier bedoelde werken vereenzelvigen, maar dient toch ook aan Harnack ⁶⁾ en Hilgenfeld ⁷⁾ de vrijheid gelaten te worden om van een tegenovergesteld gevoelen te zijn. In verband met dit een en ander zij nog herinnerd, hoe ook Tertullianus spreekt van een manuscript, dat door een valschen broeder hem afhandig gemaakt en misschien »mendocissime” gekopieerd en vermenigvuldigd is ⁸⁾.

Intusschen baten ons deze denkbeeldige schatten weinig. De naakte mogelijkheid, dat er belangrijker bronnen geweest zijn, dan waarover wij te beschikken hebben, vult de leegte niet aan. Gelukkig hebben wij

¹⁾ H. E. V. I, 25; cf. THEODOR. Haer. fab. I, 25.

²⁾ I, 27.

³⁾ IV, 6. 2; NIC. CALL. H. E. IV, 6.

⁴⁾ Theol. Jahrb. 1855, S. 271.

⁵⁾ Quellenkr. S. 58.

⁶⁾ Gnosticismus, S. 45.

⁷⁾ Ketzer-gesch. S. 4 ff; cf. PHOTIUS, Bibl. Cod. 125: *Ἔστι δὲ αὐτῷ... καὶ μὴν καὶ κατὰ Μαρκίωνα, ἀναγκαῖοι λόγοι, καὶ ἡ κατὰ πασῶν αἱρέσεων χροήουμος πραγματεία.* STIEREN, in zijn editie van Irenaeus, I, p. 574, schrijft eenvoudig: „opus adv. Marc. prorsus interiit.”

⁸⁾ adv. Marc. I, 4

een niet te versmaden vergoeding in wat meer algemeene haeresiologische werken ons berichten.

Irenaeus opent de rei ¹⁾.

Grooter voorrecht zou het zijn, indien wij met Justinus mochten beginnen. Een belangrijke discussie werd in de laatste jaren gevoerd naar aanleiding van pogingen om het verloren *Syntagma* te herstellen uit de jongere auteurs, die het misschien gebruikt hebben. Lipsius hoopte in Irenaeus *adversus haereses* I, 23. 1—27. 4 de sporen te vinden van een oudere ketterbestrijding. Hij meende dat onderdeel te kunnen losmaken uit het verband en het te mogen zuiveren van wat er in voorkomt betreffende ketterijen, waartegen Justinus nog niet gepolemiseerd kan hebben, om zoo, mede door vergelijking met Hippolytus, te komen tot de conclusie, dat in de verloren haeresiologie de rei der kettters met Simon geopend en met Marcion gesloten werd ²⁾. Harnack weigerde die conclusie te aanvaarden en onderstelde, dat veeleer Hegesippus de oorspronkelijke volgorde van Justinus zou hebben bewaard, terwijl Irenaeus, onder den invloed van andere bronnen en eigen beschouwingen, in inhoud en volgorde niet onbelangrijke wijzigingen zou hebben aangebracht ³⁾. Lipsius liet zich evenwel niet uit het veld slaan. In een nieuwe, omvangrijke

¹⁾ Uitgaven van Irenaeus, behalve de ouderen van Erasmus, Galladius, Grynaeus, Feuarentius, Grabe en Renatus Massuet, van Adolf Stieren in 1853 en Wigan Harvey in 1857. Sporen van gebruik van Irenaeus door de ouden, HILGENF. Ketzergesch. S. 73.

²⁾ Quellenkr. S. 51—69.

³⁾ Gnosticismus, S. 36—57.

studie deed hij slechts concessiën van ondergeschikt belang¹⁾. Tot zekere hoogte mocht hij zich verheugen in de sympathie van Hilgenfeld²⁾. Eerbiedwekkende geleerdheid spreidden deze mannen bij hunne onderzoekingen ten toon. Voor ons doel is het onnoodig hen op de breede wateren der algemeene haeresiologische literatuur te volgen. Slechts willen wij de mogelijkheid, dat Justinus incognito tot ons spreken zal, niet uit het oog verliezen en overigens ons troosten met het door Hilgenfeld gekoesterd vermoeden, dat Franciscus Turrianus in 1563³⁾ met andere nu verloren werken ook de ketterbestrijding van Justinus gebruikt heeft, en op grond van dit vermoeden de hoop koesteren, dat het verloren manuscript te eenigen tijde uit een privaat- of kloosterbibliotheek te voorschijn komt⁴⁾.

Voorshands derhalve opent Irenaeus de rei. Diens ketterbestrijding, door Eusebius *ἐλέγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* genoemd⁵⁾, is ons bewaard gebleven in een oude latijnsche vertaling, die slechts voor een zeer gering deel gecontroleerd kon worden door citaten uit het grieksche origineel bij andere schrijvers. Eleutherus was bisschop te Rome, toen het derde boek geschreven werd⁶⁾. De schrijver droeg herinneringen van Azië met

¹⁾ Die Quellen der ältesten Ketzergeschichte, Leizig 1875, S. 36—64.

²⁾ Ketzergesch. S. 6—9, 21—30.

³⁾ In zijn uitgave van de *Διαλογαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων διὰ Κλήμεντος*.

⁴⁾ Ketzergesch. S. 13 f. Sporen van bekendheid der ouden met het Syntagma: LIPSIIUS, Quellenkr. S. 57; HILGENF. Ketzergesch. S. 4, 70 f. OTTO, Justini Opera, ed 3a, III, p. 249 s. PNOTIUS, Bibl. Cod. 125.

⁵⁾ H. E. V, 7.

⁶⁾ ± 175—189; III, 3. 3; cf. LIPSIIUS, Quellenkr. S. 51, 176—191.

zich om ¹⁾), maar had in Gallië zijn verblijf ²⁾). Hij schreef uit ware bezorgdheid voor zijne kudde, gedreven misschien door bisschoppelijk gevoel ³⁾). De Valentinianen treden bij hem op den voorgrond ⁴⁾). Theodoretus beweert, dat de afval der roomsche bisschoppen Florinus en Blastus hem de pen in de hand gegeven heeft ⁵⁾). Dat met name Marcus en zijn aanhang bestreden wordt, vindt zijn verklaring in het feit, dat èn in Azië èn aan de Rhône diens kettersche leering ingang had ⁶⁾). Als daarna plotseling een korte bespreking van velerlei andere ketterijen, te beginnen met Simon Magus, volgt ⁷⁾), kan dit zijn verklaring vinden in den invloed van wat vóór hem Justijn de martelaar schreef ⁸⁾). In dat geval zou wat hij over Marcion meedeelde ⁹⁾ aan Justinus ontleend kunnen zijn, behalve dat hij elders toont kennis te dragen van wat zekere presbyter, »qui audierat ab his qui apostolos viderant'' ¹⁰⁾), in theologici's betoogde, en dat ook voor zijn verdere herinneringen van Marcion ¹¹⁾ andere bronnen hem ten dienste gestaan kunnen

¹⁾ I, 13. 5.

²⁾ κλίμασι τῆς Ῥοδανουσίας, I, 13. 7; ἐν Κελτοῖς, prooem. 3.

³⁾ prooem. 2; V, praef. cf. LIPSIVS, Quellenkr. S. 51.

⁴⁾ I, 1 ss.

⁵⁾ Haer. fab. I, 23.

⁶⁾ I, 13. 5. 7.

⁷⁾ I, 23. 1—27. 4.

⁸⁾ LIPSIVS, Quellenkr. S. 68 f. HILGENF. Zs. f. w. Th. '68, S. 390; '78, S. 231; Ketzergesch. S. 6 f; LÜDEMANN, Litt. Centralbl. '75 n°. 11 (? bij HILG. Kgs. S. 9).

⁹⁾ I, 27.

¹⁰⁾ IV, 27, 1 ss.

¹¹⁾ III, 3, 4; 4, 3; 11. 7, 9; 12, 12; 14. 3, 4; 25, 3; IV, 8, 1; 33, 2; V, 26, 2.

hebben ¹⁾). Indien hij een afzonderlijke weerlegging der Marcionieten toezegt ²⁾ »ex his quae adhuc apud eos custodiuntur», dan doelt hij blijkbaar op het evangelie en de brieven, die onder hen in eere zijn, en als hij, gelijk gezegd, een leering van den »serpens» Marcion met *inquit* en *inquis* ter sprake brengt ³⁾, dan behoeft het aangehaalde juist geen letterlijk citaat te zijn. Niettemin bestaat de mogelijkheid, dat hij uit authentieke Marcionietische bescheiden heeft geput.

Op Irenaeus mag zijn leerling Hippolytus ⁴⁾, de bisschop van Portus Romanus, volgen. In diens dusgenaamde *Philosophoumena* wordt gesproken van ketteren, ὧν καὶ πάσαι μετρίως τὰ δόγματα ἐξεθέμεθα ⁵⁾. Eusebius ⁶⁾ en Hiëronymus ⁷⁾ getuigen dan ook, dat hij πρὸς ἀπάσας τὰς αἵρέσεις geschreven heeft; Photius geeft van het door hem een βιβλαρίδιον genoemd σύνταγμα een beschrijving ⁸⁾,

¹⁾ HARNACK, Gnosticismus, S. 56.

²⁾ III. 12, 12.

³⁾ I. 27, 3.

⁴⁾ Over de bekendheid van Hippolytus met Irenaeus, zie LIPSIVS, Quellenkr. S. 50 ff.

⁵⁾ ed. Miller. Prooem. p. 2.

⁶⁾ H. E. VI, 22.

⁷⁾ de vir. ill. 61.

⁸⁾ Bibl. Cod. 121: Ἀνεγνώθη βιβλαρίδιον Ἰππολύτου. Μαθητὴς δὲ Ἐιρηναίου ὁ Ἰππόλυτος, ἦν δὲ τὸ οὐνιαγμα καὶ αἰρέσεων λβ', ἀρχὴν ποιούμενον Ἀσοιθεανός, καὶ μέχρι Νοητοῦ καὶ Νοητιῶν διαλαμβάνων. Ταύτας δὲ φησὶν ἐλέγχους ὑποβληθῆναι ὁμιλοῦντος Ἐιρηναίου, ὧν καὶ οὕτως ὁ Ἰππόλυτος ποιούμενος τόδε τὸ βιβλίον φησὶ οὐνετιαχέναι. Τὴν δὲ φράσιν οὐφὴς ἐστὶ καὶ ὑπόσημος καὶ ἀπίστιος, εἰ καὶ πρὸς τὸν Ἀτικὸν οὐκ ἐπιστρέφεται λόγον; over de exegese der plaats, zie LIPSIVS, Quellenkr. S. 37, 50; Ketzergesch. S. 126 f; HARNACK, Zeitschr. f. hist. Theol. '74, S. 175 f.; Theol. Litteraturz. '76, N°. 5 (col. 137); HILGENF. Ketzergesch. S. 10 ff.

en het Chronicon Paschale ¹⁾ haalt er een plaats uit aan. Met dit weinige behoeven wij ons evenwel niet tevreden te stellen. Aan Lipsius is het gelukt uit Pseudo-Tertullianus, Epiphanius en Philastrius, die het als bron moeten gebruikt hebben, het verloren origineel in hoofdzaak te herstellen. De lijst der 32 ketterijen althans kwam bijna ongeschonden voor den dag ²⁾. Ja, wat meer zegt, de hoop, die Hilgenfeld op de ontdekking van Justijns *Syntagma* koestert, begeeft hem ook bij dat van Hippolytus niet ³⁾.

Dit eerste werk, zijn »Jugendarbeit», zou Hippolytus in 't laatst der tweede eeuw in Klein-Azië ⁴⁾ of ietwat later te Rome ⁵⁾ vervaardigd hebben. Eenige decenniën daarna, volgens Lipsius tusschen 222 en 235 ⁶⁾, volgens Hilgenfeld uiterlijk 222 ⁷⁾, schreef hij zijn bekende *κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος*. Dit werk, nog in 1851, en toen met uitzondering van het eerste boek als iets nieuws, onder den titel *φιλοσοφούμενα* op naam van Origenes uitgegeven ⁸⁾, door Baur en anderen weldra aan den romeinschen presbyter Cajus toegekend ⁹⁾, werd in 1859 door Duncker en Schneidewin op naam van Hippolytus

¹⁾ p. 6 (12) bij HILGENF. Ketzergesch. S. 9.

²⁾ Quellenkr. S. 35; cf. HILGENF. Ketzergesch. S. 14, 58 ff.

³⁾ Ketzergesch. S. 13 f.

⁴⁾ LIPSIVS, Quellenkr. S. 40, 68 f; cf. Ketzergesch. S. 137 f.

⁵⁾ HARNACK, Zs. f. hist. Theol. '74, S. 192 f.

⁶⁾ Ketzergesch. S. 138.

⁷⁾ Zs. f. w. Th. '81, S. 6; Ketzergesch. S. 17; cf. Philosoph. IX, 12, p. 288.

⁸⁾ E. Miller, Oxford.

⁹⁾ Theol. Jahrb. '53, S. 153; cf. VOLKMAR, Hippolytus, S. 60 ff.

gesteld ¹⁾ en sinds, ondanks de aarzelingen van Lipsius ²⁾, dank zij vooral Volkmar's geleerde onderzoekingen ³⁾, voor den, volgens Döllinger ten onrechte aldus betitelden, bisschop van Portus Romanus ⁴⁾ gehandhaafd. Het werk bestaat uit tien boeken, waarvan het tweede en derde en de aanhef van het vierde ontbreken, en het laatste een in volgorde van het vroeger meegedeelde afwijkend summarium ⁵⁾ bevat. Hilgenfeld en Lipsius zijn het oneens over de mate, waarin de schrijver zich, 't zij door Irenaeus, 't zij door zijn eigen *Syntagma* heeft laten leiden ⁶⁾, maar in elk geval zijn beiden op hem van invloed geweest, weshalve hij ze met name noemt ⁷⁾. Aan Marcion en de Marcionieten zijn eenige capita van het 7de boek gewijd ⁸⁾.

Naar het begin der derde eeuw schijnt ons ook te verwijzen het *Libellus adversus omnes haereses*, dat op naam van Tertullianus in omloop is. De ware Tertulliaan

¹⁾ Gottingae 1859.

²⁾ Quellenkr. S. 50; Ketzergesch. S. 118 ff.

³⁾ Die Quellen der Ketzergeschichte bis zum Nicänum, Zürich 1855, I, Hippolytus und die römischen Zeitgenossen; cf. DÖLLINGER, Hippolytus und Callistes, Regensburg 1853; F. OVERBECK, Quaestionum Hippolytearum, Specimen 1864; HARNACK, Zs. f. hist. Th. '74, S. 170 f; FUNK, Theol. Quartalschr. '81, S. 423 ff.

⁴⁾ Over diens levensgeschiedenis zie DÖLLINGER, S. 72 ff; LIPSIVS, Ketzergesch. S. 156; HARNACK, Zs. f. hist. Theol. '74, S. 193 ff.

⁵⁾ Door Volkmar, Hippol. S. 57 ff. 165 vereenzelvigd met het *Labyrinth*, waarvan Photius spreekt, Bibl. Cod. 48. Evenzoo Lipsius, Ketzergesch. S. 119. Hilgenfeld, Ketzergesch. S. 16, acht de beschrijving van Photius toepasselijk op boek V—X.

⁶⁾ LIPS. Quellenkr. S. 46 ff. Ketzergesch. S. 161, 178; HILG. Kgs. S. 19 f. 68.

⁷⁾ VI, 42, p. 202; 55, p. 222 Prooem. 2.

⁸⁾ VII, 29—31, 37—39; cf. X, 19—20.

bemoede zich in zijn vele geschriften ontelbare malen met de ketterij. Oehler noemde in den index zijner uitgave een lange reeks van plaatsen, die door Harnack en Lipsius niet onbelangrijk werden aangevuld ¹⁾. Ook Marcion en de Marcionieten krijgen daar hun deel ²⁾. Het geschrift evenwel, dat als aanhangsel van *de praescriptione haereticorum* schijnt te hebben dienst gedaan ³⁾, moet van andere herkomst zijn. Oehler ⁴⁾ zette het op rekening van Victorinus Petavionensis. Volkmar ⁵⁾ meende, dat de samensteller der *Philosophoumena* de auteur kon zijn. In elk geval werd het sinds geruimen tijd als een uittreksel uit het verloren *Syntagma* van Hippolytus aangemerkt. De gereformeerde theoloog Allix ging daarin voor ⁶⁾ en Lipsius bevestigde het vermoeden door de meest afdoende bewijzen aan te voeren ⁷⁾. Hij betoogde, dat het te gelijk een verkorting en een bewerking was, zooals hij het noemt, vervaardigd »auf unverständige Weise” ⁸⁾. Zelfs onderstelde hij de mogelijkheid, dat, gelijk het 10de boek aan de *Philosophoumena*, zoo het origineel door den schrijver van het

¹⁾ HARNACK, Gnostic. S. 57 f. LIPS. Kgs. S. 64.

²⁾ pr haer. 6, 7, 10, 29, 30, 33, 34, 37, 38, 42; de anima 17, 23, 36, 55?; de carne Chr. 1, 2, 4—8; de pudicitia 20?; de res. carn. 14; ad uxorem 13?; scorpiace 5; de idol. 5.

³⁾ LIPS. Kgs. S. 125; HARN. Zs. f. h. Th. '74, S. 191.

⁴⁾ II, p. 752; cf. HARN. Zs. f. w. Th. '76, S. 116.

⁵⁾ Hippol. S. 89 ff.

⁶⁾ Watertands Works V, p. 227, Londen 1823, geciteerd naar DÖLLINGER, Hipp. u. Call. Regensb. 1853, S. 248 ff(? bij HARNACK, Zs. f. h. Th. 1874, S. 184.)

⁷⁾ Quellenkr. S. 33 f. cf. HARN. Zs. f. h. Th. '74, S. 168.

⁸⁾ Zs. f. w. Th. '63, S. 421.

Syntagma eigenhandig als een summarium aan zijn werk kon zijn toegevoegd ¹⁾). Uit de namen der ketterijen, die genoemd en verzwegen werden, leidde hij af, dat Rome de woonplaats en de periode van Zephyrinus (200—217) de leeftijd van den auteur moet zijn geweest ²⁾, een resultaat, waaraan Harnack poogde afbreuk te doen door het betoog, dat ook een latere tijd van oorsprong niet ondenkbaar was ³⁾. Het 6de caput van het libellus ⁴⁾ is aan Cerdo, Marcion, Lucanus en Apelles gewijd.

Veel dieper in de kerkgeschiedenis dalen wij af met Philaster, Epiphanius en Theodoretus. Over den bisschop van Constantia is boven, voor zoover noodig, reeds gesproken ⁵⁾. Die van Brescia, Philastrius, moet omstreeks het jaar 380 geschreven hebben. Wel worden door hem zelf ergens »inde a domino usque nunc anni CCCCXXX” gesteld ⁶⁾ en verzekert hij elders, »quadringentos jam plus annos transiisse cognoscimus ex quo venit Dominus” ⁷⁾, maar men heeft gemeend daarvoor in de plaats te mogen schrijven CCCLXXX en »jam plus minus” ⁸⁾, en dat ter wille van de eveneens in zijn kerkgeschiedenis voorkomende mededeeling, dat hij tijd-

¹⁾ Ketzergesch. S. 125.

²⁾ S. 33. Chron. der Röm. Bischöfe, S. 176: „frühestens c. 211, wahrscheinlich noch etwas später, c. 215.”

³⁾ Zs. f. h. Th. '74, S. 192.

⁴⁾ In Oehler's uitgave van Tert. II. p. 762.

⁵⁾ Verg. HILG. Kgs. S. 80 ff.

⁶⁾ c. 111.

⁷⁾ c. 106.

⁸⁾ Fabricius in zijn uitgave van S. PHILASTRI, de haeresibus, p. 206, 229; cf. LIPSIVS, Quellenkr. S. 30 ff.

genoot van den in 391 gestorven Parmenio, den opvolger van bisschop Donatus was ¹⁾). Het is dus onzeker, of hij het werk van Epiphanius als bron gebruikt kan hebben. Daarentegen stelde, zooals gezegd, vergelijking juist van deze beiden met pseudo-Tertullianus Lipsius in staat het verloren *Syntagma* van Hippolytus, althans in hoofdzaak, weder aan den dag te brengen. Dat de overleveringen zoover van de bron min of meer troebel beginnen te worden, behoeft geen betoog. De ketterij van Marcion staat bij hem als de 45ste te boek ²⁾. Theodoretus van Cyrus schreef een werk onder den titel *αἰρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή*, in vijf boeken, waarvan het eerste de Marcionieten ter sprake brengt ³⁾. Hij schijnt uit Irenaeus en misschien uit Epiphanius geput te hebben ⁴⁾ en wellicht uit ketterbestrijders, die hij ter loops vermeldt, met name uit Eusebius en Clemens den Alexandrijn. Met Theodoretus zijn wij gekomen tot in de vijfde eeuw. De bisschop stierf in het jaar 457. ⁵⁾

Andermaal dus een eerbiedwaardige reeks, die alweder grooter zou zijn, indien niet sommige schatten waren verloren gegaan. Lipsius kan de mogelijkheid onderstellen, dat de overeenstemming tusschen Hippolytus en Irenaeus, door anderen uit het gebruik van Justinus

¹⁾ c. 83.

²⁾ Verg. HILG. Kgs. S. 79 f.

³⁾ I. 25, 25. ed. Schulze, 1772.

⁴⁾ VOLKMAR, Hippol. S. 22.

⁵⁾ HILG. Kgs. S. 40, 71 ff. LIPS. Quellenkr. S. 43 ff. VOLKMAR, Hippol. S. 22 ff. Theodoret und Origenes, Monatschrift des wissensch. Vereins, Zürich '56, S. 308 ff. (?)

verklaard, zou berusten op een onbekend boek, waarvan hij verklaart: »über den Verfasser der Urschrift ist zur Zeit nicht einmal eine Vermuthung möglich" ¹⁾). Harnack somt onder de bronnen van Irenaeus op een »nicht mehr näher zu bestimmende Quelle, die wohl nicht das ursprüngliche über Marcion enthielt" ²⁾). Hilgenfeld vraagt, of zekere plannen, waarvan Clemens Alexandrinus spreekt, in het nu verloren 8ste boek der *Stromata* dan wel in een afzonderlijk haeresiologisch werk tot uitvoering gekomen zijn, en meent, dat wat Theodoretus van hem schijnt aan te halen in zijn nog aanwezige geschriften niet geheel terug te vinden is ³⁾). Diezelfde Theodoretus spreekt van een *σμικρὸς λαβύρινθος*, dat door Origenes of een ander tegen Artemon en Theodotus zou geschreven zijn ⁴⁾). Verder telt hij onder de auteurs, die in het bestrijden van kettters hem voorgingen, behalve de meest bekende of reeds genoemde, ook Rhodon en Adamantius mee ⁵⁾). De laatste naam zal ons wel de boven besproken dialoog over de Marcionieten herinneren. Van Rhodon, den leerling van Tatianus te Rome, verzekert Eusebius ⁶⁾), en hij bevestigt het met citaten, dat hij *μετὰ τῶν λοιπῶν καὶ πρὸς τὴν Μαρκιῶνος αἵρεσιν* boeken samenstelde, wat, zoo niet op

¹⁾ Ketzergesch. S. 178 f.

²⁾ Gnostic. S. 56.

³⁾ Ketzergesch. S. 40.

⁴⁾ II, 5; cf. Eus. V, 28, *προϊδαομα κατὰ τῆς Ἀριέμωνος αἵρέσεως*. VOLKMAR, Hippol. S. 57 ff. 165; HILG. Kgs. S. 70.

⁵⁾ I, 25; cf. Eus. H. E. IV, 24.

⁶⁾ H. E. V, 13 Verg. boven blz. 16.

monographieën als boven vermeld, op algemeene haeresiologische geschriften doelen kan. Elders is bij Eusebius weer sprake van Miltiades als een dergenen, die den Christus beleden, voor de waarheid opkwamen en *πρὸς τὰς τότε αἱρέσεις* boeken schreven¹⁾. Tertullianus voegt er nog bij »Proculus noster, virginis senectae et christianae eloquentiae dignitas''²⁾. Van Bardesanes was boven reeds sprake. Ook Mani moet in een zijner boeken een hoofdstuk aan de bestrijding der Marcionieten gewijd hebben³⁾. Aangaande Victorinus Petavius bericht Hiëronymus, dat hij een *libellus* vervaardigde *adversus omnes haereses*⁴⁾. Indien dit werk niet, gelijk ondersteld werd⁵⁾, één is met het pseudo-tertulliaansch tractaat, dan is het mede voor ons verloren gegaan. Aan sporen van verdwenen en daarom voor ons onnut geworden schatten ontbreekt het dus niet.

Daarentegen dient onder de bronnen voor onze kennis van Marcion melding gemaakt te worden van wat hier en daar verstrooid bij andere schrijvers te vinden is. Zoo bij Hegesippus in een citaat bij Eusebius⁶⁾, waar de Marcionieten genoemd worden in een kettercataloog, die in volgorde van Justijns *Syntagma* afhankelijk zou kunnen zijn⁷⁾. Zoo in het fragmentum Mura-

¹⁾ H. E. V, 28; cf. V, 17.

²⁾ adv. Val. 5; cf. HARN. Gnostic. S. 61.

³⁾ MASOUDI, Prairie d'or, IX, p. 337.

⁴⁾ Scr. eccl. 74, cf. HARN. Zs. f. w. Th. '76, S. 116.

⁵⁾ boven bl. 24.

⁶⁾ H. E. IV, 22.

⁷⁾ HARN. Gnost. S. 37 ff. Lips. Kgs. S. 23 ff. Boven bl. 18.

torii, waar men gemeend heeft den door den schrijver verwerpelijk geachten »Arsinous” in »Marcion” te mogen veranderen ¹⁾), behalve dat er een paar regels verder van een psalmbundel »Marcioni” sprake is en elders ²⁾ van brieven, op Paulus’ naam vervaardigd »ad haeresin Marcionis” ³⁾). Zoo bij Clemens Alexandrinus, wiens duistere tijdsbepaling van Marcion tot veel gissing en geschrijf aanleiding gegeven heeft ⁴⁾). Voorts bij Origenes, die op minstens 35 plaatsen in zijn geschriften reeksen van ketterijen en daaronder ook Marcion ter sprake brengt ⁵⁾ en op zijn beurt weer van bekendheid met Marcion bij Celsus getuigt ⁶⁾). Al verder bij Cyprianus, die in zijn brieven hier en daar der Marcionietische dwaalleer gedachtig is ⁷⁾); bij Ambrosius ⁸⁾); bij Athanasius, tevens als getuige aangaande Dionysius Romanus ⁹⁾); bij Optatus ¹⁰⁾); bij Hië-

¹⁾ vs 80

²⁾ vs. 63.

³⁾ LOMAN, Bijdragen ter inleiding, 1865, bl. 26, 127; HARN. Zs. f. w. Th. '76, S. 110; HILG. Zs. f. w. Th. '80, S. 117; '81, S. 15.

⁴⁾ Strom. VII, 17, cf. VOLKM. Theol. Jahrb. '55, S. 272 f HILG. Zs. f. w. Th. '68, S. 394; '76, S. 224; LIPS. Zs. f. w. Th. '76, S. 78 ff. Ketzergesch. S. 89, 234, 241.

⁵⁾ HARN. Zs. f. hist. Th. '74, S. 224, cf. LIPS. Kgs. S. 85 ff. 236.

⁶⁾ c. Cels. V, 62.

⁷⁾ † 258. Epist. 73: 4; 74: 2, 7, 8; 75: 5; cf. HARN. Zs. f. hist. Th. '74, S. 224

⁸⁾ † 397 Hexaem. 1: 8; in Ps. 118. Serm. 13, 4 (ed. Bened. 20, 545).

⁹⁾ † 373 (Dion. ± 250); de Nic. decr. 26; c. Arian. I, 3; II, 21; III, 15; c. Apoll. II, 5, 8, 12; I, 12; ad Adolph. 2.

¹⁰⁾ ± 368; de Schism. Don. IV, 5.

ronymus ¹⁾); bij Augustinus ²⁾); bij pseudo-Ambrosius ³⁾), pseudo-Hiëronymus ⁴⁾) en pseudo-Augustinus ⁵⁾); bij Cyrillus ⁶⁾) en Isidorus ⁷⁾), bij Praedestinatus ⁸⁾), Paulus ⁹⁾), Honorius ¹⁰⁾) en Gennadius ¹¹⁾), bij Mohammed Ibn Ishak ¹²⁾), om niet te spreken van schrijvers als die van een »Schartäke" uit de 9de eeuw ¹³⁾) en Johannes Malala ¹⁴⁾), en chroniekschrijvers als Eusebius ¹⁵⁾), die van Edessa ¹⁶⁾), van Alexandrië ¹⁷⁾), de paaschroniek ¹⁸⁾) en wat dies meer zij ¹⁹⁾) — berichtgevers intusschen, waarvan de jongsten uit den aard der zaak weinig meer doen, dan napraten en verwarren wat de overlevering hun heeft

¹⁾ † 420; de vir. ill. 17, 32, 37; zie verder de registers.

²⁾ † 430; de haer. 21—23. Retract. II, 58 enz.

³⁾ Comm. ad 1 Tim. 4:6; ed Bened. in App. T. II, p. 296.

⁴⁾ cp. 4. OEHLER, Corp. haeres. I, p. 286.

⁵⁾ c. 22. OEHLER, I, p. 200.

⁶⁾ † 444; Catech. IV, 16. Ed. Ben. p. 97. XVI, 7. Ed. Ben. p. 247.

⁷⁾ † 434; Epist. 37. Origines VII, 5; VIII, 6:21, bij OEHLER, Corp. haer I, p. 305.

⁸⁾ 5de eeuw; cp. 21. OEHLER I, p. 239.

⁹⁾ c. 23. OEHLER, Corp. haer. I, p. 315.

¹⁰⁾ c. 36. OEHLER, C. H. I, p. 328.

¹¹⁾ c. 2, 4, 25. OEHLER I, p. 336.

¹²⁾ In den Fihrist, 987, p. C. bij FLUEGEL, Mani, Leipzig 1862, p. 85, 150—152, 159—160, 167—168

¹³⁾ TISCHENDORF, Wann wurden, u. s. w. 4e Aufl. S. 120 f. cf. 57; HILG. Zs. f. w. Th. '65, S. 77 ff. LIPS. Kgs. S. 238; MATTHES, Ouderdom van Johannes, bl. 45.

¹⁴⁾ ed. Bonn. p. 268, cf. LIPS. Kgs. S. 258 f.

¹⁵⁾ Chron. ann. 140, 153. ed. Aucher, II, p. 286.

¹⁶⁾ ± 550. ASSEMANI, Bibl. orient. II, p. 389; ann. 449 (137).

¹⁷⁾ ann. 158.

¹⁸⁾ Chron. pasch. ed. Bonn. p. 469, cf. LIPS. Kgs. S. 238.

¹⁹⁾ RENAN, Egl. chr. p. 351; HARN. Zs. f. w. Th. '76, S. 113; LIPS. Kgs. s. 238.

toegevoerd, en ook de ouderen voor de lotgevallen van het Marcionitisme slechts uiterst schrale en weinig betrouwbare bronnen zijn.

Zoo mogen wij dan na dit alles niet zeggen, dat het ons aan bescheiden voor de kennis van Marcion en zijn volgelingen ontbreekt. Toch zou men te veel verwachten, indien men meende, dat met behulp van al deze bronnen een eenigszins betrouwbaar beeld van den ketter en diens werkzaamheid kan ontworpen worden. De omtrekken sluiten nog gebrekkig aaneen en de kleuren zijn weinig helder. Natuurlijk zullen wij bij het gebruik dezer bescheiden de methode te volgen hebben, die Lipsius heeft ingevoerd, nl. van de jongere schrijvers door te dringen tot de oudere om langs diens weg de berichten, zoo niet der ooggetuigen, dan toch der naaste tijdgenooten op het spoor te komen. Doch ook zoo zullen wij het niet ver brengen. Wat tot nu toe de kerkhistorici ons van Marcion vertelden, levert dan ook een sober geheel. Zelfs Renan, aan wien wij de volledigste bronnenopgave danken, en die met zooveel tact en vrijmoedigheid de doodsbeenderen uit de archieven weet te bekleeden en te bezielen, stelde ons nog droevig te leur.

Indien ik dan nu het verstrooide bijeenverzamel, doe ik het niet, omdat ik noemenswaardige nieuwe ontdekkingen deed of mij in staat acht zooveel helderder licht te ontsteken, maar omdat de wijze, waarop prof. Loman in verband met zijn bekende hypothese Marcion ter sprake bracht ¹⁾, voor diens figuur vernieuwde belang-

¹⁾ Theol. Tijdschr. 1882, bl. 305 vgg., 608 vgg., 1883, bl. 27 vgg.

stelling vraagt, en mitsdien een naar volledigheid strevende behandeling der tot dit onderwerp behoorende stof voor de theologen van dezen tijd niet zonder beteekenis is. Aan Marcions biographie, aan zijn leer, aan zijn schriftgebruik en aan de vrucht van zijn werk in de geschiedenis zullen wij afzonderlijke hoofdstukken wijden.

Ter wille van de bezwaren, waarmede uitgaven van dezen aard in ons vaderland te worstelen hebben, leg ik mij naar vorm en inhoud op de grootst mogelijke beknoptheid toe.

EERSTE HOOFDSTUK.

Het leven van Marcion.

»Het leven van Marcion.» Onder dezen veelbelovenden titel vatten wij samen de weinige bijzonderheden, die wij in de bronnen aantreffen als bouwstoffen voor een eventueele biographie. Zij zijn van zeer geringe waarde. Zelfs de omtrekken van het beeld kunnen niet voltooid worden. Wat zeg ik? enkele lijntjes, beter misschien eenige stippen, ziedaar al wat ons rest.

Allen zijn het er over eens, dat Marcion uit Pontus stamde. Slechts P. E. le Vaillant de Florival, de vertaler van Esnig en van Moise de Khorène, in zijn »dictionnaire pour servir d'annotations» achter de uitgave der »Histoire d'Arménie», noemt hem, zonder vermelding van redenen, »né à Singre en Paphlagonie». Niettemin is Ponticus zijn meest algemeene benaming. Tertullianus acht het feit, dat hij een Pontiër is, niet zonder beteekenis. Opzettelijk hangt hij een donker tafereel op van land en zeden in de nabijheid der Zwarte zee. »Gentes ferocissimae, vita cruda, libido, duritia de coelo quoque, nebula, aquilo», in dien trant gaat hij voort, om te besluiten met de verzekering, dat

dit alles niets is in vergelijking met het enkele feit, dat Marcion er geboren is ¹⁾. Epiphanius ²⁾ en Philastrius ³⁾ noemen met name Sinope als zijn geboorteplaats. De bijvoeging *ὡς πολλὰς περὶ αὐτοῦ αἰδεταὶ λόγους* ⁴⁾ wijst op een algemeen verbreide overlevering, waarvan wij evenwel den oorsprong niet kennen. 't Bericht kan historisch zijn, maar ook omgekeerd kan Sinope als de stad, waar Mithridates resideerde, onwillekeurig voor het gansche land, de bakermat van het Marcionitisme in de plaats geschoven zijn ⁵⁾.

Heeft wellicht de voorstelling van de bloeiende havenplaats of van den Pontus Euxinus er toe geleid, dat men zich bij voorkeur Marcion als schipper dacht? 'Ο *ναύτης Μαρκίων* heet hij in het citaat van Rhodon bij Eusebius ⁶⁾, en Tertullianus spreekt hem aan met »Pontice nauclere!» ⁷⁾ en hij schrijft »Marcionem nauclerum novimus.» ⁸⁾ Ook van die overlevering vinden wij in hoogere oudheid de sporen niet terug. Wij vragen: werkelijkheid of fantasie? Of roemden hem wellicht zijn geestverwanten als den waren stuurman van het schip der kerk? Megethius waagt het wel in den bekenden dialoog voor Adamantius en Eutropius te verklaren: *Μαρκίων ἐπίσκοπος*

¹⁾ adv. Marc. I, 1; verg. Strabo XII, 3 (540 ss.); Mela I, 19; PLIN. H. N. VI, 3, 4.

²⁾ Haeres. XLII, c. 1.

³⁾ c. 45.

⁴⁾ Epiph. c. 1.

⁵⁾ Strabo XII, 3 (546).

⁶⁾ H. E. V, 13.

⁷⁾ adv. Marc. V, 1; de praeser. haer. 30.

⁸⁾ adv. Marc. I, 18; III, 6; IV, 9.

μου ἦν. ¹⁾ Ook Optatus van Mileve in Numidië kent hem de bisschopswaardigheid toe. ²⁾ Zou niet desnoods uit dien zelfden gedachtengang het beeld van den schipper Marcion te verklaren zijn?

Voorts wordt van hem gezegd, dat hij om treurige redenen zijn vaderland verliet en vruchteloos te Rome een dragelijk onderkomen zocht. Epiphanius levert van deze geschiedenis het uitvoerigste verhaal. Aanvankelijk, zoo verzekert hij ³⁾, leefde de zoon van den catholieken bisschop als een monnik, maar later verslingerde hij zich aan een meisje, waaraan hij den hemel verspeelde en verbanning uit zijns vaders gemeente te danken had. Zijn vurigste beden konden den gestrengen kerkvorst niet vermurwen. Dientengevolge ontvluchtte de zoon in stilte de stad. Te Rome aangekomen wendde hij zich tot de ouderlingen, die niet toegelijker bleken. Zij meenden, dat belijders van één geloof ook één lijn moesten trekken en hielden zich aan zijns vaders advies. Toen verviel hij tot ketterij. In antwoord op de verklaring der kerkleeraars, dat de oude zakken, die den nieuwen wijn niet hielden ⁴⁾, op de Pharisaeën en op Judas doelden, verzekerde hij, dat het evangeliewoord geheel iets anders beteekende, en aan de »ergere scheur'', dreigde hij, zou het niet ontbreken.

Van dit verhaal hooren wij bij oudere en jongere

¹⁾ I, p. 13.

²⁾ de schism. Donat. IV, 5; cf. praef. ad conc. Nic. bij HARN. Zs. f. w. Th. '76, S. 110: „Marcionem principem nominabant apostolorum.”

³⁾ c. 1, 2.

⁴⁾ Matth. 9:16, 17.

schrijvers den weerklank. Reeds bij pseudo-Tertullianus heet Marcion »episcopi filius, propter stuprum cujusdam virginis ab ecclesiae communicatione ejectus», en dat met toespeling op wat gezegd wordt van den goeden en den kwaden boom. ¹⁾ Hiëronymus zegt: »Marcion Romam praemisit mulierem, quae decipiendos sibi animos praepararet.» ²⁾ Philaster, die slechts een vluchtig uittreksel geeft, voegt de beide teksten van de zakken en den boom te zamen. Van het overspel zwijgt hij. Daarentegen, terwijl hij in den aanhef schrijft: »de civitate Sinope urbem Romam devenit», eindigt hij met de woorden: »de civitate Ephesi Romae hanc haeresin seminabat.» ³⁾ Hij mengt dus een nieuwen naam in het spel. Met uitzondering van de laatste bijzonderheid geeft ook Esnig de Armeniër in hoofdzaak hetzelfde verhaal ⁴⁾ en in het pseudo-tertulliaansch gedicht is eveneens van een »meretrix» sprake en heet Marcion »abjectus merito», »a sanctis reprobus.» ⁵⁾

De echte Tertullianus kent, naar het schijnt, deze geschiedenis nog niet. Wel weet hij van afval te verhalen en van pogingen om te Rome in de gemeente te worden opgenomen. »Pecuniam in primo calore fidei catholicae ecclesiae contulit» zegt hij ⁶⁾, welke geldsom hij elders op »ducenta sestertia» stelt. ⁷⁾ Van dien ijver

¹⁾ Matth. 7:17; cf. adv. Marc. IV, 17.

²⁾ Ep. 43 ad Ctesiphontem, ed. Ben. IV, p. 477, cf. Lirs. Kgs. S. 248.

³⁾ c. 45.

⁴⁾ Zs. f. h. Th. 1834, S. 76.

⁵⁾ I, 159; III, 301 s.

⁶⁾ adv. Marc. IV, 4.

⁷⁾ praecr. haer. 30.

voor het catholiek geloof weet hij stoute verzekeringen te doen. »Prima illius fides nobiscum” zegt hij ¹⁾); elders: »prima apud nos fides”, en straks: »ipse illi — evangelio — Marcion aliquando credidit”, of: »in catholicae primo doctrinam credidit.” ²⁾ Als getuige roept hij daarvoor den naar het heet eigenhandig geschreven brief van Marcion op. ³⁾ In die goedgeeloovige periode zou hij dan de gelden hebben ten offer gebracht. Maar zijn onrustige geest — *inquieta semper curiositas* ⁴⁾ — deed hem telkens afdwalen. Vandaar die herhaalde ketterij en daarop volgende verbanning. »Semel et iterum ejectus.” ⁵⁾ Zelfs door zijn geld achtte men zich verontreinigd. ⁶⁾ Als die van Judas, zouden wij kunnen zeggen, werden zijn zilverlingen versmaad. Of als die van Simon den toovenaar, wien men toevoegde: uw geld zij met u ten verderve! Wordt door die overeenkomst wellicht de oorsprong der legende verklaard?

Van vleeschelijke zonden evenwel weet Tertullianus niets. Integendeel roemt hij de »continentia marcionensis.” ⁷⁾ En dat tot spottens toe. »Castrator carnis” noemt Plinius den bever. ⁸⁾ Tertullianus slingert Marcion hetzelfde epitheton naar het hoofd.

¹⁾ adv. Marc. I, 1.

²⁾ IV, 4; pr. haer. 30.

³⁾ I, 1; IV, 4; de carne Chr. 2.

⁴⁾ pr. haer. 30.

⁵⁾ pr. haer. 30.

⁶⁾ adv. Marc. IV, 4.

⁷⁾ pr. haer. 30.

⁸⁾ H. N. VIII, 30 (47): „easdem partes (testes) sibi ipsi Pontici amputant fibri periculo urgentes ab hoc se pati gnari,” cf. XXXII, 3.

Intusschen komen wij hier, naar het schijnt, den oorsprong der beschuldiging van ontucht, toch reeds geen zeldzaamheid in de kettergeschiedenis, op het spoor. De catholieken hebben de neiging met hun zuivere leer tot de hoogst mogelijke oudheid op te klimmen. Alle ketterij is afval van de oorspronkelijke waarheid. ¹⁾ In den aanvang was de kerk als een zuivere maagd. *Ἐκάλουν τὴν ἐκκλησίαν παρθένον*, schrijft Hegesippus ²⁾, gedachtig aan den tijd, toen er van *ἀκοαὶ ματαίαι* nog geen sprake was en allerwege ³⁾ overeenkomstig wet en profeten de *ὁρθὸς λόγος* verkondigd werd. Indien dan Marcion, in de schatting der catholieken aartsketter bij uitnemendheid, zich aan de heilige kerk vergreep, wat deed hij anders dan echtbreuk plegen? En te schandelijker kwam de euveldaad uit, naarmate van jongsaf hem een te helderder licht omscheen. Een bisschopszoon, belijder der zuivere waarheid, zelf bisschop, wat wil men meer? Dan, »*extincto lumine fidei*» verloor hij zijn God. ³⁾ »*Ex episcopo apostata factus!*» ⁴⁾ Van dat oogenblik af aan verbreidde hij het gif eener verderfelijke leer. Was overspel van die schanddaad niet het zuivere beeld? ⁵⁾

¹⁾ TERT. adv. Marc. I, 1; pr. haer. 31.

²⁾ EUS. H. E. IV, 22.

³⁾ TERT. adv. Marc. I, 1.

⁴⁾ OPTATUS, de schism. Donat. IV, 5.

⁵⁾ HARNACK, Apelles, p. 14; Zs. f. h. Th. 1874, S. 220; cf. NEANDER, Gnost. Syst. S. 280: „Dass ein sittliches Vergehen der Grund (zijner verbanning) gewesen, sieht der Gemütsart dieses Mannes am wenigsten ähnlich und wird auch von keinem sicheren Gewährsmann berichtet. Schon früher würde ihm dies von seinen Gegnern vorgerückt worden sein, wenn irgend etwas davon gegründet wäre. Vermuthlich wurde er schon damals als Irrlehrer ausgestoszen.“

Wat voorts de uitbanning van den ketter betreft, in verschillende vormen wordt ons die voorgesteld. Zijn vader, de bisschop, en in aansluiting aan hem de presbyters te Rome, zouden hem de opname hardnekkig geweigerd hebben. Reeds dit zal wel weinig meer zijn dan het beeld der waarheid, dat in de catholieke kerk-gemeenschap voor de Marcionieten geen plaats was. Maar de catholieke leer is de apostolische. De apostelen zelve mitsdien zouden desgevraagd over Marcion het vonnis geveld hebben. Dienovereenkomstig heeten bij Epiphanius de kerkbestuurders, die den ketter de opname weigeren, ἀπὸ τῶν μαθητῶν τῶν ἀποστόλων ὀρμωμένοι. Lag het niet voor de hand in die richting eenige schreden verder te gaan? Zoo wordt dan ook — reeds bij Irenaeus komt dit voor¹⁾ — van den apostelleerling Polycarpus verzekerd, dat hij bij een ontmoeting met Marcion, in antwoord op diens vraag: ἐπιγινώσκεις ἡμᾶς; geantwoord zou hebben: ἐπιγινώσκω τὸν πρωτότοκον τοῦ Σατανᾶ²⁾, en Philaster verklaart ronduit, dat Marcion van Ephese naar Rome week, nadat hij »a beato Joanne evangelista'' verslagen en verdreven was.³⁾ Hier is dus de hoogste

¹⁾ III, 3, 4; Eus. H. E. IV, 14; Nic. Call. H. E. III, 30; Hieron. de vir. ill. 17.

²⁾ Over deze ontmoeting zie Lips. Kgs. S. 239; Zs. f. w. Th. 1874, S. 205 ff.

³⁾ c. 45. Over het ontstaan dezer combinatie zie Lips. Kgs. S. 237; Zs. f. w. Th. 1867, S. 67, 79 f. Een veel jonger auteur, behandeld door Tischend. Wann wurden u. s. w., 4te Aufl. S. 120 f. cf. 57; Aberle, Theol. Quartalschr. 1864, S. 8; Hilg. Zs. f. w. Th. 1865, S. 77 ff., voegt er aan toe: „is vero scripta vel epistolas ad eum pertulerat a fratribus, qui in Ponto fuerunt"; cf. Lips. Kgs. S. 238.

autoriteit aan het woord. Dat volharding in de dwaling ondanks zooveel apostolische vervloekingen den catholieken ternauwernood denkbaar scheen, is natuurlijk. Het past dus geheel in het kader dezer verschillende voorstellingen, als Tertullianus zijn vluchtige mededeelingen aangaande Marcion besluit met de woorden: »postmodum Marcion, paenitentiam confessus, cum conditioni datae sibi occurrit ita pacem recepturus, si ceteros quos perditioni erudisset ecclesiae restitueret, morte praeventus est.” ¹⁾

Met de vermelding van zijn dood zouden wij nu Marcions levensschets voltooid kunnen achten, indien er niet nog een paar punten ter behandeling overbleven, en wel de tijd van zijn optreden en de oorsprong van zijn ketterij.

In Justijns eerste apologie ²⁾ heet Marcion *καὶ νῦν ἔτι διδάσκων*, wordt van hem verklaard, dat hij *κατὰ πᾶν γένος ἀνθρώπων* zijn dwaalleer verbreidde, en wordt verwezen naar een *σύνταγμα*, dat Justinus tegen alle haeresieën schreef. 't Zij nu Volkmar dit laatste terecht of te onrechte vereenzelvigt met het ondersteld *σύνταγμα κατὰ Μαρκίωνα*, in elk geval is de conclusie juist, dat de ketter, van wien dit alles gezegd wordt, »mindestens ein Decennium” vóór de uitvaardiging van Justijns verweerschrift — laat ons zeggen vóór het jaar 147 ³⁾ — moet zijn opgetreden.

¹⁾ pr. haer. 30.

²⁾ I, 26 cf. I, 58: *καὶ νῦν διδάσκει . . . ἃ πολλοὶ πεποθέντες.*

³⁾ M. ENGELHARDT, *das Christenthum Just. des Mart.* S. 80; *Theol. Jahrb.* 1855, S. 270 f.

Intusschen kan over de lengte van den tijd, die noodig was om »geheel het menscldom" van Marcionitisme te doordringen, verschillend gedacht worden, weshalve nadere gegevens ter tijdsbepaling welkom zouden zijn. Ach, dat de kerkvaders ons ook zoo het leven verzuren door hunne tegenstrijdige berichten! Terwijl de een den Pontier te Rome een tijdgenoot van bisschop Anicetus ¹⁾ acht, verschuift de ander hem naar Eleutherus ²⁾ en maakt een derde hem bijna tot een apostolisch man.

De lezing »sub Aniceto" schijnt de meest traditioneele. Zoo schrijft Irenaeus ³⁾ en de dichter, welbekend. ⁴⁾ Anderen bepalen zich tot de verzekering, dat de dagen van bisschop Hyginus ⁵⁾ waren voorbijgegaan. Zoo Cyprianus ⁶⁾ en Epiphanius. ⁷⁾ Of ze meten zijn tijd naar de keizerlijke regeering af. »Marcion Antoninianus haereticus", schrijft Tertullianus. ⁸⁾ *Ἐν χρόνοις Ἀδριανῶ καὶ μετὰ Ἀδριανόν*, zegt Epiphanius. ⁹⁾ Louter algemeen-

¹⁾ ± 154—165; Eus. H. E. IV. 11, 19.

²⁾ 177—189; Eus. H. E. V, 1.

³⁾ III. 4, 3: „Marcion... invaluit sub Aniceto, decimum locum episcopatus continente"; cf. Eus. H. E. IV, 11.

⁴⁾ III, 296 ss. „suscepit Anicetus ordine sortem, sub quo Marcion hic veniens nova Pontica pestis nondum secretum facinus suo corde reclusum passim vulgo loquens latebrosa perfide arte."

⁵⁾ ± 135—139; na hem Pius ± 139—154; cf. Eus. H. E. IV, 10.

⁶⁾ Ep. 74, 2; cf. 75, 5: „Cerdon sub Hygino tunc episcopo, qui in urbe nonus fuit, Romam venit, quem Marcion secutus."

⁷⁾ c. 1: *μετὰ τὸ τελευτῆσαι Ὑγῖνον τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης, οὗτος δὲ ἔνατος...* Verg. Refut 16, 24: *μετὰ χρόνους τοῦ καλουμένου Ἀνικηίου... ἐνάτου.*

⁸⁾ adv. Marc. I, 19 cf. IV, 4; V, 19; de pr. haer. 30.

⁹⁾ Haer. XLVIII, c. 1; Lips. Kgs. S. 246. Eus. Chron. ad Olymp. 229, 4: „Cerdo anni Antonini secundo sub Hygino"; THEOD. Haer. fab. I, 24: *ὁ γὰρ δὴ Κέρδων ἐγένετο μὲν ἐπὶ Ἀντωνίνου τοῦ πρώτου.*

heden, doch waarmede wij in de gegeven omstandigheden tevreden mogen zijn. Misschien zouden nauwkeuriger berichten ons niet wijzer maken. Althans als Mohammed ben Ishak bericht ¹⁾, dat Marcion ongeveer 100 jaren vóór Mani onder de regeering van Titus Antoninus en wel in 't eerste jaar zijner regeering, d. i. in het jaar 138 opgetreden is, dan nemen wij zeker voorbehoud in acht, en als Tertullianus nadere cijfers noemt, brengt hij ons eerst recht in het labyrinth.

»A Tiberio usque ad Antoninum anni fere CXV et dimidium anni cum dimidio mensis; tantundem temporis ponunt inter Christum et Marcionem" zegt hij ²⁾. Nauwkeuriger kan het niet. Op een halve maand af. Wisten wij nu maar, of de lezing correct is — één handschrift heeft CXXV ³⁾ — en vooral, vanwaar wij te rekenen hebben. Volkmar telt van het 15de jaar van Tiberius, naar Marcionietische berekening ⁴⁾ het jaar der vleeschwording Christi, af ⁵⁾, maar komt dan vijf jaren te kort. ⁶⁾ Hilgenfeld rekent omgekeerd van de kroning van Antoninus, den 20sten Juli 138, terug, maar verkrijgt geen gunstiger resultaat. ⁷⁾ Lipsius stelt allerlei mogelijkheden en eindigt met de Marcionieten voor Ter-

¹⁾ FLUEGEL, Mani, S. 85, 150 f.

²⁾ adv. Marc. I, 19 Opgaven van jongere chronykschrijvers bij Lips. Kgs. S. 246. Zie ook ASSEMANI, Bibl. or. I, 389.

³⁾ Leidensis, bij OEHLER, ed. Tert. II, p. 68.

⁴⁾ Tert. adv. Marc. I, 19; IV, 7.

⁵⁾ a^o 29.

⁶⁾ S. 278 f.

⁷⁾ S. 330.

tullianus' fouten verantwoordelijk te stellen.¹⁾ Al deze heeren geven schatten van geleerdheid ten beste, maar de conclusie is, dat het raadsel onopgelost blijft. Als de kerkvader elders bisschop Eleutherus tijdgenoot van Marcion noemt, is hij blijkbaar nog meer in de war, althans met zijn eigen berichten ten felste in tegenspraak.²⁾

Nog erger maakt het Clemens de Alexandrijn. Na herinnerd te hebben, dat de Christus werkzaam was tijdens Augustus en Tiberius, en dat de apostelen, Paulus inclus, tot Nero reikten, schrijft hij³⁾: *κάτω δὲ περὶ τοῦς*

¹⁾ Kgs. S 243; cf. Zs. f. w. Th '76, S. 76.

²⁾ pr. haer. 30. HARN. Theol. Literaturzeit. 1876, I col. 137, in een aankondiging van LIPSIVS' Quellen der ältesten Kgs.: „Gewiss, dass Hegesipp nur bis zur Zeit des Anicet (nicht des Eleutherus) in Rom verweilte (gegen S. 43). Uebrigens darf man hier wohl darauf hinweisen, dass die confuse Zeitbestimmung Tert. de pr haer. 30 vielleicht aus Hegesipp bei Eus. IV. 22, 3 (*μέχρις Ἀνικῆτου, ὃν διάκονος ἦν Ἐλεῦθερος*) zu erklären ist. Zum Ankunftsjaahr Marcions in Rom ein kurzes Wort. Nimmt man Hippolyt (bei Epiph. 42, 1), Marcion sei *μετὰ τὸ τελευτήσαι Ὑγῖνον* nach Rom gekommen, streng beim Wort, so stimmt es völlig mit Muhammed ben Ishak überein, der nach dem Fihrist berichtet, Marcion sei im ersten Jahre des Antoninus Pius (138, 139) aufgetreten. Man hat dann nur unter den möglichen traditionellen Daten (denn um solche handelt es sich nur) für den Tod Hygins das ältere zu wählen (was z. B. auch nach den neueren Untersuchungen über das Todesjaahr des Polycarp in Bezug auf die Zeit des Amtsantritts Anicets geschehen muss) um präcis auf das Jaahr 139 für die Ankunft Marcions in Rom zu kommen. Die Richtigkeit der Lipsius'schen Berechnung aus Tert. adv. M. I. 19, die Ref. unabhängig vom Verf. selbst angestellt hat, vorausgesetzt, dürfte das Jaahr 144 dann, von welchem aus die Schüler Marcions selbst zählten, als das Jaahr der Eröffnung des Römischen *διδασκαλεῖον* und nicht als das der Uebersiedelung Marcions von Klein-Asiën nach Rom gelten.“ Ook HATCH, Die Gesellschaftsverfassung S. 246 f., wijst ter verklaring naar Eus. H. E. IV, 22, 3: *μέχρις Ἀνικῆτου, ὃν διάκονος ἦν Ἐλεῦθερος*.

³⁾ Strom. VII, 17 (106, p. 898).

Ἄδριανοῦ τοῦ βασιλέως χρόνους οἱ τὰς αἱρέσεις ἐπινοήσαντες
 γεγονάσι καὶ μέχρι γε τῆς Ἀντωνίου τοῦ πρεσβυτέρου διέτειναν
 ἡλικίας, καθάπερ ὁ Βασιλείδης, καὶ Γλαυκίαν ἐπιγράφεται δι-
 δάσκαλον, ὡς ἀρχοῦσιν αὐτοὶ τὸν Πέτρου ἐρμηνέα. ὡσαύτως δὲ
 καὶ Οὐαλεντῖνον Θεοδάδι ἀκηκοέναι (Θεοδᾶ δικηκοέναι) φέρουσιν.
 γνῶριμος δ' οὗτος γέγονει Παύλου. Μαρκίαν γὰρ κατὰ τὴν
 αὐτὴν αὐτοῖς ἡλικίαν γενόμενος ὡς πρεσβύτης νεωτέρως συνεγένε-
 νετο, μεθ' ὃν Σίμων ἐπ' ὀλίγον κηρύσσοντος τοῦ Πέτρου ὑπήκουσεν.
 Ook die woorden hebben vrij wat hoofdbrekens gekost.
 Marcion zou als een oudere onder de anderen als jon-
 geren verkeerd hebben en aan Simon zijn voorafgegaan?
 Men heeft al het mogelijke gedaan om aan deze con-
 clusie te ontkomen. Men heeft de zaak omgekeerd door
 te lezen ὡς πρεσβύταις νεώτερος. Men heeft de uitdrukking
 ironisch verstaan, als doelende op Marcions onderstelde
 intimiteit met Paulus. Men heeft bij de jongeren aan
 Cerdo gedacht, aan wiens voeten als leerling Marcion
 in zijn grijsheid zou gezeten hebben. Μεθ' ὃν heeft men
 veranderd in μεθ' ὧν, de uitdrukking vertaald met *ante*
eum of opgevat in den zin van μετὰ τοῦτο, ἔπειτα, in 't
 verband τὸ τέταρτον. Men heeft de passage betreffende
 Simon in parenthesi geplaatst en uit den tekst verwij-
 derd. Maar de zwaarigheden zijn gebleven. Veel genees-
 middelen en weinig baat. ¹⁾ Zullen wij dan omzien naar
 nieuwe conjecturen of moeten wij onze wapenen ge-

¹⁾ VOLKMAR, Theol. Jahrb. 1855, S. 272; LIPSIVS, Zs. f. w. Th. '67, S. 78; Kgs. S. 234 ff.; HILGENF. Kgs. S. 41 ff.; VALESIVS, Ann. in Eus. H. E. II, 11.

broken neerleggen aan de voeten van den Alexandrijn?¹⁾ Ik voor mij ben tevreden, als ik de trits »Marcion-Simon-Petrus» parallel mag laten loopen met de beide voorafgaande reeksen en interpreteeren: »Ondanks of juist door hun contact met apostelleerlingen behooren Basilides en Valentinus, behooren de kettters, tot een derde generatie. Zoo ook Marcion, die met hen tot dezelfde latere periode behoorde. Want ondanks zijn aansluiting aan de ouderen was hij een der jongeren, achter wien nog Simon (magus) een plaats bekleedde²⁾, die met Petrus in bijna persoonlijke aanraking was.» Wij konden dan ook Clemens aanmerken als een getuige voor de algemeene waarheid, dat het opkomend Marcionitisme tijdgenoot van Hadrianus en Antoninus was.

Bij deze waarheid zou ik willen blijven. Het heeft niet ontbroken aan de neiging om Marcion hooger te doen opklimmen. Zoo bij Semisch, die in navolging van anderen den tekst van Clemens te baat nam voor zijn beweren, dat de ketter, alvorens onder Antoninus door de catholieken bestreden te worden, »längst schon» zijne leeringen verkondigd had.³⁾ Zoo bij Tischendorf, wien voor de handhaving van het evangelie naar Johannes het gezag van Marcion, en dan liefst als tijdgenoot van den evangelist, te stude kwam.⁴⁾ Zoo bij

¹⁾ Verg. GEBHARDT, Zs. f. hist. Theol. 1875, III, S. 374: „der wie es scheint allen Emendationsversuchen, so viele ihrer in älterer und neuerer Zeit auch aufgestellt worden sind, trotzenden stelle.“

²⁾ cf. Iren. I, 27. 4: Hippol. Phil. VII, 37.

³⁾ Justin der Märtyrer, Breslau 1840, S. 73 f.

⁴⁾ Wann wurden u. s. w., 4te Aufl. S. 120 f. cf. S. 57; MATTHES, Ouderdom, bl. 45.

Harnack, in verband met diens pogingen tot herstel van Justijns *Syntagma*.¹⁾ Wij willen dit streven niet onvoorwaardelijk veroordeelen. Als slechts de verklaring van Irenaeus, »invaluit sub Aniceto», en de qualificatie van Tertullianus, »Antoninianus haereticus» voor zijn bloeitijd te Rome gehandhaafd worden, willen wij daarachter de grenzen van Marcions leven en werken niet te angstvallig trekken. »Ein mehr als 20jähriges Wirken Marcions vor Anicet wird sehr bedenklich», zegt Volkmar²⁾, en Lipsius meent zelfs dien tijd tot »zehn bis zwölf Jahre» te moeten beperken.³⁾ Ik durf de abstracte mogelijkheid van een langduriger prediking niet ontkennen. Alles hangt af van de wijze, waarop men zich de werkzaamheid van den Pontiër in Klein-Azië en te Rome denkt. In elk geval heeft de berekening van Lipsius, dat Marcion tusschen 105 en 110 geboren, omstreeks 144 te Rome openlijk opgetreden en tusschen 165 en 170 gestorven is⁴⁾, meer waarde als proeve, hoever men met scherpzinnig gebruik van troebele bronnen het brengen kan, dan als gegeven voor Marcions biographie.

In de tweede plaats dient melding gemaakt van den oorsprong van Marcions ketterij. Ter verklaring van een merkwaardige persoonlijkheid pleegt men ook te vragen naar de invloeden, die op hem gewerkt hebben. Voor zoover ter beantwoording dier vraag van de gansche

¹⁾ Quellenkr. S. 78.

²⁾ S. 276, verg. das Ev. Marcions, Leipzig 1852, S. 178 f.

³⁾ Kgs. S. 241.

⁴⁾ Kgs. S. 251 cf. S. 240; Z. f. w. Th. 1876, S. 76.

theologische ontwikkeling zijner dagen moet gesproken worden, zal het raadzaam zijn haar tot later te verschuiven. Maar de bronnen noemen uitdrukkelijk den naam van een leermeester, aan wiens voorgang Marcion zijn inzichten zou te danken hebben. Van Cerdo heet hij leerling en volgeling te zijn. Hoe hebben wij over de verhouding tusschen die beide mannen te denken?

Hier ligt een probleem. Terwijl de oudere berichtgevers van dezen Cerdo ternauwernood spreken, kleeden de jongeren hem als een tweeden Marcion aan.

Justinus, in zijn ons bewaard gebleven geschriften, noemt hem niet. De bekende citaten uit Hegesippus, Rhodon en Celsus maken wel van Marcion, niet van Cerdo gewag. Tertullianus stelt geregeld Marcion voor het Marcionitisme aansprakelijk, maar verzekert een enkele maal terloops: »habuit et Cerdonem quendam informatorem scandali hujus.”¹⁾ Daarentegen ruimen Irenaeus en Hippolytus een breedere plaats voor den onderstelden leermeester in. Irenaeus schrijft²⁾: »Et Cerdon autem quidam, ab iis qui sunt erga Simonem occasionem accipiens, quum venisset Romam sub Hygino, qui octavum locum episcopatus per successionem ab apostolis habuit, docuit eum qui a lege et prophetis annunciatus sit Deus non esse patrem Domini nostri Christi Jesu. Hunc enim cognosci, illum autem ignorari, et alterum quidem justum, alterum autem bonum esse. Succedens autem ei Marcion Ponticus ad ampliavit doc-

¹⁾ adv. Marc. I, 2; cf. pr. haer. 33, 34.

²⁾ I, 27. 1.

trinam." En elders ¹⁾: »Cerdon autem, qui ante Marcionem, et hic sub Hygino qui fuit octavus episcopus, saepe in ecclesiam veniens et exhomologesin faciens sic consummavit, modo quidem latenter docens, modo vero exhomologesin faciens, modo vero ab aliquibus traductus in his quae docebat male, et abstentus est religiosorum hominum conventu." Hippolytus ²⁾ geeft eerstgenoemde plaats in het grieksch, met weglating van de bijzonderheid betreffende de aankomst te Rome, en spreekt ook in zijn recapitulatie ³⁾ van *Μαρκίων δὲ ὁ Ποντικός καὶ Κέρδων ὁ τοῦτου διδάσκαλος*, die hij aanmerkt als de representanten eener leer, waartoe allerlei Marcionieten de bijdragen schijnen geleverd te hebben, terwijl hij elders ⁴⁾ spreekt van *πρώτη καὶ καθαριωτάτη Μαρκίωνος αἵρεσις* en bij den ouden wijsgeer Empedocles veeleer dan bij haar tijdgenoot Cerdo van die *αἵρεσις* de verklaring zoekt. Pseudo-Tertullianus gaat nog verder. Nadat hij ⁵⁾ vrij uitvoerig Cerdo als den uitvinder der gansche Marcionietische leer geteekend heeft, vervolgt hij met de mededeeling: »post hunc discipulus ipsius emersit Marcion quidam nomine . . . hic . . . haeresin Cerdonis approbare conatus est ut eadem diceret quae ille superior haereticus ante dixerat." Dienovereenkomstig schrijft Epiphanius, die overigens Marcion de eer geeft, die

¹⁾ III. 4, 3.

²⁾ VII, 37; cf. Ecs. H. E. IV, 11.

³⁾ X, 19.

⁴⁾ Philos. VII, 31.

⁵⁾ c. 6.

hem toekomt, *κατὰ Κερδωνιάων* ¹⁾ en noemt Eusebius Cerdo rechtstreeks *τῆς κατὰ Μαρκίωνα πλάνης ἀρχηγόν.* ²⁾ Blijkbaar is dus Cerdo in de overlevering ten koste van Marcion op den voorgrond geschoven. Een niet te miskennen streven openbaart zich om den roem van onzen ketter te verkleinen door hem te maken tot een naprater, wien het ontbrak aan oorspronkelijkheid.

Waar neemt dit streven een aanvang? Heeft wellicht Irenaeus of diens zegsman punten van overeenkomst ontdekt tusschen wat eertijds Cerdo verkondigde en de leeringen der Marcionieten en hebben zij gemeend die overeenkomst te moeten verklaren uit persoonlijk onderricht? Ondenikbaar ware dit niet. Gelijk Hippolytus naar Empedocles verwijst ³⁾ en zelfs Renan flinkweg aangaande Marcion schrijft: »il s'était livré à l'étude de la philosophie Grecque, surtout du Stoïcisme", ⁴⁾ zoo kon een dogmenhistoricus der tweede eeuw, die zijn gezichtskring wat enger beperkte, zijn verklaring allicht zoeken bij een geestverwant van name, die in tijdsorde aan Marcion was voorafgegaan. Maar er kan ook historische waarheid aan de legende ten grondslag liggen. Over dit onderwerp zijn levendige debatten gevoerd. In verband met zijn stelling, dat het *Syntagma* van Justinus achtereenvolgens de kettters Simon, Menander, Marcion,

¹⁾ Haer. 21; cf. Gedicht I, 141; Philast. 44; Theodor. I, 24; Cypr. 72, 2; 75, 5.

²⁾ H. E. IV, 10; cf. Chron. ad. Ol. 229. 2 (138): „Cerdo sectae Marcionitarum antistes.”

³⁾ VII, 29.

⁴⁾ Egl. chrét. p. 352; cf. Iren. II, 14. 4; Tert. pr. haer. 70

Valentinus, Basilides en Saturnilus behandeld heeft, betoogt Harnack ¹⁾, dat Marcion eerst later in opzettelijke verhouding van afhankelijkheid tot Cerdo is gebracht, dat met name Cerdo het beeld geworden is van den invloed, dien de syrische gnosis op het Marcionitisme geoeffend heeft. Lipsius kwam daartegen op en handhaafde zijn beweren, dat Justinus van Cerdo wel degelijk moet gesproken hebben. ²⁾ Hilgenfeld voert in zijn hoofdstuk »Cerdon und Marcion», in aansluiting aan Lipsius, tegen Harnack een doorlopende polemiek. ³⁾ Hij acht het beweren, dat Marcion autodidact zou zijn, een ketterij van den haeresioloog der 19de eeuw. ⁴⁾ Intusschen is het geschil van geringe beteekenis. Of de invloed van Cerdo op Marcion sterker of zwakker geweest is, of de laatste des eersten »Nachfolger», dan wel diens »Nachtreter» was ⁵⁾, autodidact zal wel de een zoo min als de ander geweest zijn. Beide waren zij zeker representanten van een periode in de ontwikkelingsgeschiedenis van het Christendom en zij zullen wel voortgebracht en gedragen zijn door den geest van hunnen tijd. In elk geval weten wij van Cerdo zoo goed als niets. Bij de mededeelingen van Irenaeus zullen wij moeten blijven, »mag schon bei Justin Cerdo gestanden oder gefehlt haben.» ⁶⁾ De God van wet en profeten niet de God van

¹⁾ Gnost. S. 26, 30, 35, 53.

²⁾ Kgs. S. 44, 47, 52.

³⁾ Ketzergesch. S. 316 ff.; Zs. f. w. Th. '81, S. 1 ff.

⁴⁾ S. 322.

⁵⁾ HILG. Kgs. S. 324.

⁶⁾ HARN. Gnost. S. 53.

Jezus Christus, de een onkenbaar de ander niet, de een rechtvaardig de ander goed, ziedaar wat men ten jare 180 ongeveer te Lyon toonde te weten van Cerdo's prediking. Wat lateren er verder aan toevoegen, laten wij voor hetgeen het is, in de wetenschap, dat allen, die aan Marcion verwant waren, in den loop der tijden met dezelfde Marcionietische saus zijn overgoten. Dat hij onder Hyginus te Rome kwam, nemen wij op gezag van onzen gallischen zegsman aan. Ook wat hij verhaalt van geringe sympathie tusschen hem en de gemeente, ondanks de bedenkelijke overeenstemming tusschen dit bericht en wat Tertullianus van het uiteinde van Marcion te zeggen weet. ¹⁾ Te liever, indien wij mogen onderstellen, dat het bericht via Justijn den martelaar tot Irenaeus kwam. ²⁾ In elk geval nemen wij er nota van, dat een man, van wien een oude overlevering deze dingen te vertellen weet, door de haeresiologen op één lijn gesteld wordt met den denker, aan wien omnium consensu het Marcionitisme naam en oorsprong dankt.

¹⁾ pr haer. 30.

²⁾ Lipsius wijst met name op het feit, dat Hyginus Iren. I, 27, 1 de negende en III, 33 de achtste bisschop van Rome heet, ten bewijze, dat de eerste plaats uit een schriftelijke bron moet zijn gevloeid. Quellenkr. S. 54 cf. Kgs. S. 43; Stieren I, p. 256.

TWEEDE HOOFDSTUK

De leer van Marcion.

Onze oudste getuige in dezen, Justinus Martyr, weet Marcion geen andere misdaden te verwijten, dan dat hij *ἄλλον τινὰ μείζονα τοῦ δημιουργοῦ Θεοῦ* verkondigt,¹⁾ waarbij hij later nog voegt de loochening van *τὸν προκηρυχθέντα διὰ τῶν προφητῶν Χριστὸν υἱὸν αὐτοῦ*²⁾, een leering en een loochening, door hem blasphemie geacht.³⁾ 't Zijn evenwel slechts vluchtige mededeelingen, waarin deze aanklachten voorkomen. De beide genoemde punten moeten dus in de schatting van Justinus de hoofdzaak, maar behoeven daarom niet de eenige dwaling te hebben uitgemaakt. Het verloren *Syntagma* kan nog andere bezwaren geopperd hebben. In elk geval breiden latere schrijvers de reeks zijner ketterijen aanmerkelijk uit. Ook docetisme verwijten zij hem en loochening van de opstanding des vleesches en handhaving van het celibaat, om niet te spreken van zijn vrijmoedigheid in het verminken der Schrift en zijn zonderlinge practijken in het gemeenteleven. Een ongunstig boekje wordt van

¹⁾ Apol. I, 26.

²⁾ I, 58.

³⁾ c. Tryph. 35.

hem opengedaan. Natuurlijk is hij zelf daarbij veelal de vertegenwoordiger van de gansche richting, die uit hem voortkwam, zoodat wij op anachronismen verdacht moeten zijn. Aan het antedateeren vermoedelijk geen gebrek. 't Zal zaak zijn de verschillende elementen dezer haeresie van elkaar te scheiden en ze afzonderlijk aan onzen geest te laten voorbijgaan. Zoo leeren wij het historisch Marcionitisme kennen, waarbij wij dan de vraag niet behoeven uit het oog te verliezen, welk aandeel Marcion kan hebben gehad aan de op zijne rekening gestelde leeringen en gebruiken.

§ 1. *Marcions theologie.*

'Αρνεῖσθαι τὸν ποιητὴν τοῦδε τοῦ παντός heet bij Justinus het theologisch kwaad, dat Marcion wordt te laste gelegd. ¹⁾ 'Αρνεῖσθαι τὸν ποιητὴν τῶν οὐρανίων καὶ γηίνων ἀπάντων. ²⁾ Βλασφημεῖν τὸν ποιητὴν τῶν ὅλων. ³⁾ De dwaling zou naar atheïsme rieken, als er niet tevens sprake was van een grooteren God naast of boven den Schepper. Dus ditheïsme veeleer dan atheïsme. Zoo rekent dan ook Rhodon ⁴⁾ den »pontischen wolf" onder degenen, die δύο ἀρχὰς εἰσηγοῦνται. Die hoofdbeschuldiging blijft stationair. ⁵⁾ Hippolytus, die van den »hond" Marcion verzekert, dat hij ὑλακτῆ κατὰ τοῦ δημιουργοῦ, den Schepper

¹⁾ Ap. I, 26. ²⁾ I, 58. ³⁾ Dial. 35. ⁴⁾ Eus. H. E. V, 13.

⁵⁾ ORIG. peri arch. II, 7: „aliam boni naturam aliam justi." PHILASTER 45: „unum deum bonum et unum malum." PSEUDO-TERT. 6: „unum bonum et alterum saevum, bonum superiorem, saevum hunc mundi creatorem." Gedicht I, 73—84: „praedicat hic duos esse patres, divisaque regna", cf. de critiek Ged. I, 119—151; V, 112—130.

aanblaft, ¹⁾ noemt de onderstelde twee elementen bepaald *ἀγαθόν τινα καὶ τὸν ἕτερον πονηρόν*, ²⁾ waarbij hij trouwens in zijn recapitulatie de *ἕλη* voegt, met vermelding van een vierde beginsel, *δίκαιον*, dat zijn leerlingen zouden hebben geïmporteerd. ³⁾ Van die vermenigvuldiging der principiën getuigen ook de lateren. *Ἐγὼ φημι εἶναι τρεῖς ἀρχάς*, zegt Megethius in den bekenden dialoog, en hij omschrijft ze als den goeden god, den demiurg en den booze. ⁴⁾ Epiphanius onderscheidt ze als *ἀγαθόν*, tevens *ἀκατονόμαστον καὶ ἀόρατον; δημιουργον*, tevens *κτιστήν* en *ὄρατόν*, en *διάβολον*. ⁵⁾ Esnig rangschikt de hoogste godheid, den god der wet en diens legerscharen in hunne respectieve hemelen, boven de materie, 't verblijf der menschen. ⁶⁾ Ook volgens Theodoretus zou Marcion de twee beginselen van Cerdó verdubbeld hebben tot het viertal, door Hippolytus genoemd, en hij voegt er nog aan toe, dat de demiurg uit de fijnste stof den hemel, uit een mindere soort de vier elementen en uit den afval de onderwereld geschapen en het beste deel van het stof der aarde wederom voor het paradijs en zijn bewoners bewaard zou hebben. ⁷⁾ Eindelijk deelt Fluegel uit den Fihrist van Muhammed ben Ishak, den arabischen schrijver der tiende eeuw, nog een merkwaardige beschrijving van de leer der Marcionieten mede, die hij aldus vertolkt ⁸⁾: »Die Marcioniten behaupten, dass die beiden ewigen Principiën das Licht und die

¹⁾ VII, 30.

²⁾ VII, 29

³⁾ X, 19.

⁴⁾ Sectio I, p. 3, ed. Wetstein.

⁵⁾ Haer. XLII, 3.

⁶⁾ S. 72.

⁷⁾ I, 24.

⁸⁾ Mani, S. 160.

Finsterniss seien und dass es ein drittes Wesen gebe, welches sich jenen beigemischt habe. Sie behaupten ferner, dass Gott, der Erhabene, rein sei von aller Art Bösem und (nichts zu thun habe) mit der Erschaffung aller Dinge insgesammt, die von schädlichen Bestandtheilen nicht frei ist. Sie sind aber verschiedener Meinung darüber, was das dritte Wesen sei. Einige spreken sich dahin aus, dass es das Leben d. i. 'Îsâ (Jesus) sei; andere behaupten, dass 'Îsâ (Jesus) der Gesandte dieses dritten Wesens sei, der die Dinge auf dessen Befehl und vermittelst dessen Macht geschaffen habe. Alle dagegen stimmen darin überein, dass die Welt etwas Neuerschaffenes sei und dass die schaffende Hand sich darin nicht verkennen lasse. Darüber lassen sie keinen Zweifel zu."

Over die latere variaties willen wij hier niet uitweiden. Voor een deel kan de beschuldiging van drieën viergodendom haar oorsprong gevonden hebben in conclusiën, door tegenstanders uit de stellingen der Marcionieten afgeleid, voor een ander deel in filosofie, waartoe het Marcionitisme sommigen zijner aanhangers zal hebben uitgelokt of waartoe zij onder den invloed van andere richtingen of godsdiensten vervallen zijn. Daarenboven hebben tot zekere hoogte de haeresiologen der oudheid elkaar nagepraat. Maar het oorspronkelijk dualisme, dat billijkerwijze tot Marcion zelven kan worden teruggebracht, hoe hebben wij daarover te denken? Hoe hebben wij het op te vatten, waar vindt het zijn verklaring in en wat is er de bedoeling van?

Wij zullen deze vraag het best kunnen beantwoorden,

ndien wij, door zijn meest nadrukkelijke bestrijders te raadplegen, in het bezit van een ietwat vollediger en meer afgerond beeld van het dualisme in quaestie zullen gekomen zijn.

Indien ik aan Irenaeus het eerst het woord gun, het is, omdat deze ijveraar voor het catholiek geloof, schoon zijn aanval op de ketters meer uitdrukkelijk de Valentinianen en de Marcosiërs geldt, toch niet onduidelijk rechtstreeks en zijdelings andere ketterijen en daaronder ook het Marcionitisme met zijn twee goden voor de vierschaar daagt.¹⁾

Ter plaatse, waar Irenaeus, in den trant van Paulus, aan den »geestelijken discipel» het recht toekent de ketters te vonnissen zonder zelf een oordeel te vreezen, somt hij ook de voor den Catholiek verwerpelijke dwaalingen der Marcionieten op en geeft hij bedoelden discipel de wapenen in de hand om er zijn vijand mee te verslaan.²⁾ Hij zal, zoo heet het, te onderzoeken hebben, hoe Marcion er toe komt twee goden aan te nemen, door een eindelooze distantie van elkaar gescheiden³⁾; voorts, hoe de een goed kan heeten, als hij des anderen schepselen rooft, om ze bij zijn eigen rijk te voegen,⁴⁾ en dan, waarom die god in zijn goedheid

¹⁾ II. 1, 4; 3, 1; 5, 1; 30, 9; 31, 1; III. 11, 2; 12, 12; 25, 2, 3; V. 26, 2; 27, 1.

²⁾ IV. 33, 2.

³⁾ „Infinita distantia separatos ab invicem”; cf. I. 1, 4: „immensum intervallum quod separat eos ab invicem.”

⁴⁾ „Alienos homines abstrahit ab eo qui fecit”; cf. V. 2, 1: „aliena in dolo deripiens”; III. 11, 2: „neque in sua venit sed in aliena.”

niet alleen zalig maakt, of waarom hij bij al zijn goedheid jegens de menschen zoo onrechtvaardig is jegens hunnen Schepper. Hiermee heeft Irenaeus, schoon andere grieven volgen, zijn hoofdbezwaar onder woorden gebracht. Immers reeds in de praefatie van datzelfde boek had hij als zijn gevoelen uitgesproken, dat de ketters, in welke opzichten zij overigens ook mochten verschillen, allen gelijkelijk zondigen »docendo blasphemiam in Deum factorem et nutritorem nostrum.”¹⁾ Dienovereenkomstig haalt hij ook met voorliefde een woord van Justinus tegen Marcion aan: αὐτῷ τῷ Κυρίῳ οὐδ' ἄν ἐπέισθην, ἄλλον Θεὸν καταγγέλλοντι παρὰ τὸν δημιουργόν.²⁾ Hij noemt de erkenning van dien god een *inventie*³⁾ en maakt er zich vroolijk over, dat die god eerst onder Tiberius iets van zich merken liet.⁴⁾ Als hij daarna uitdrukkelijk zegt, dat volgens de Marcionieten de profeten »ab altero deo” zijn⁵⁾ en dat desgelijks Abraham »ab haereditate” van den waren God uitgesloten blijft,⁶⁾ dan wekken deze mededeelingen alleen reeds het vermoeden, dat het theologisch dualisme bij

¹⁾ praef. 4.

²⁾ Naar de vertaling van Eus. H. E. IV, 17, bij IREN. IV, 6, 2: „Quoniam ipsi quoque Domino non credidissent alterum Deum annuntianti praeter fabricatorem et factorem et nutritorem nostrum”, waarbij misschien nog behoort: „sed quoniam ab uno Deo, qui et hunc mundum fecit et nos plasmavit et omnia continet et administrat, unigenitus filius venit ad nos, suum plasma in semet ipsum recapitulans, firma est mea ad eum fides et immobilis erga patrem dilectio, utraque Deo nobis praebente.” Het einde van het citaat is niet met zekerheid vast te stellen.

³⁾ IV, 2, 2: „quem Marcionitae vel ceteri adinvenerunt Deum.”

⁴⁾ IV. 6, 2.

⁵⁾ IV. 34, 1.

⁶⁾ IV. 8, 1.

Marcion met zijn waardeering van Jodendom en Oud Testament moet hebben in verband gestaan.

Aan dit vermoeden beantwoordt de gansche toon van Irenaeus' verdere polemieek. Van wijsgeerige speculatiën geen sprake. Geen ontleding van het godsbegrip, geen monisme, geen philosophische dialectiek. Hoogstens een woord als dit: »qui enim super se habet aliquem superiorem et sub alterius potestate est, hic neque deus neque magnus rex dici potest",¹⁾ of de verzekering: »id quod continet eo quod continetur majus est".²⁾ Overigens slechts in bijbeltaal ontboezemingen over de grootheid en de heerlijkheid van den alles omvattenden God.³⁾ Het gansche betoog van de eenheid Gods komt neer op bijbelstudie.

Zoo ook reeds bij die andere presbyters, die Irenaeus sprekende invoert. Van c. 27 tot en met c. 32 zijn telkens presbyters aan 't woord, in verband met het vraagstuk, dat den schrijver bezig houdt, presbyters, die een deel hunner wijsheid ontleenden »ab his qui apostolos viderant." ⁴⁾ Deze kerkelijk geaccrediteerde mannen betoogden, volgens Irenaeus, dat het dwaas was »propter transgressionem eorum qui olim fuerunt", of wegens de dingen, »qui acciderunt his qui olim Deo obtemperabant", tusschen twee goden onderscheid te maken.⁵⁾ Onder Joden en Christenen gold immers dezelfde rechtvaardigheid. Verwijt men den God Israëls, dat hij om zijn volk te redden de Egyptenaren te gronde

¹⁾ 2, 6.

²⁾ II, 1, 2.

³⁾ IV, 19, 2.

⁴⁾ 27, 1.

⁵⁾ 27, 4; 28, 1.

richtte, op dezelfde wijze worden de Christenen zalig ten koste van Israël. ¹⁾ Acht men het onbarmhartig Pharao opzettelijk te verharden, de Christus predikte in gelijkenissen, opdat niet de scharen ten eenigen tijde met de ooren zouden hooren en met de oogen zouden zien. ²⁾ Het bevel des Heeren aan Israël om de Egyptenaren te berooven mocht vreemd schijnen, 't geroofde goud en zilver was meer dan verdiend, en voeden en kleeden zich niet ook de Christenen uit de wereld, die in den booze ligt? ³⁾ Wat afkeuring verdiende onder de oude bedee-ling, werd naar eisch gevonnisd, getuigen David en Salomo, ⁴⁾ en waar het vonnis achterwege bleef, kan immers de zin van het verhaalde wel symbolisch zijn. Vertegenwoordigden Lots dochters niet de groote en de kleine synagoge en was hun vader niet het beeld van den levenwekkenden geest? Deed zijn dronkenschap niet denken aan den Christus, die kwam etende en drinkende, en stelde zijn huisvrouw, de zoutpilaar, niet het Christendom, het zout der aarde, voor? ⁵⁾ Wat van patriarchen en profeten verhaald wordt, is waarschuwend en leerrijk bij uitnemendheid. ⁶⁾ »Non debemus ergo, inquit ille senior, superbi esse, neque reprehendere veteres.» ⁷⁾ Het dualisme, in stede van door het verschil tusschen Oud en Nieuw Testament gewettigd te zijn, leidde volgens dezen wijze veeleer tot disharmonie en velerlei tegenstrijdigheid. ⁸⁾

Wij willen onderstellen, dat de argumenten, die hier

¹⁾ 28, 3.

²⁾ 29, cf. Matth. 13:13

³⁾ 30.

⁴⁾ 27 1.

⁵⁾ 31.

⁶⁾ 27, 2.

⁷⁾ 27, 2.

⁸⁾ 32, 1.

weerlegd worden, zoo ze al niet door Marcionieten gebezigd zijn, dan toch hunne goedkeuring hebben kunnen wegdragen. Wij doen dit te meer, daar Irenaeus, waar hij zelf aan het woord is, naar geen andere logica redeneert. In het Oude Testament »nihil vanum neque sine signo», zegt hij. ¹⁾ Izaäk met het offerhout is het beeld van den kruisdrager. ²⁾ Besnijdenis, sabbat en offers zijn symbolen; niet minder duidelijk het pascha en de wijn. ³⁾ De zachte koelte, die Elia aanbliet, de engel, die de jongelingen in den oven redde, de steen, die Nebucadrezars beeld verbrijzelde, de menschenzoon, die aan Daniël verscheen, zijn even zoovele omfloerste openbaringen van het Woord. ⁴⁾ De aethiopische, die Mozes huwt, Rachab, die de verspieders herbergt, Jacob, die zijn tweelingbroeder verdringt, en Rachel, het voorwerp van veel verlangen, zijn alle praefiguraties van de kerk. ⁵⁾ En hoeveel woorden in het Nieuwe Testament wezen rechtstreeks naar het Oude als van denzelfden God terug! Noemt de God der Christenen niet den tempel *mijn* huis, en heet dezelfde God niet de God van Abraham, Izaäk en Jacob? ⁶⁾ Was het niet Abrahams schoot, die den armen Lazarus wachtte, en trok Christus zich niet een Abrahamsdochter aan? ⁷⁾ Dat het vierde evangelie, aan Marcion nog onbekend, ⁸⁾ Irenaeus in dit verband onschatbare diensten bewees, laat zich denken.

¹⁾ 21. ²⁾ 5, 4. ³⁾ 16, 1; 19, 1; 10. ⁴⁾ 20, 10, 11.

⁵⁾ 20, 12; 21. ⁶⁾ 2, 6; 5, 2. ⁷⁾ 2, 4; 8, 2.

⁸⁾ SCHOLTEN, Oudste getuigenissen, 1866, bl. 84 vgg. MATTHES, de ouderdom van het Joh.-Ev. 1868. bl. 38 vgg.

Tot vóór Abraham, tot vóór Adam immers reikt volgens dat evangelie de macht van dien God. ¹⁾ Hij moge »majorem quam quae fuit in veteri testamento munerationem gratiae» den Christenen toekennen, ²⁾ overvloediger gerechtigheid van hen eischen, ³⁾ hooger vertrouwen verwachten van vrijen, dan van slaven, ⁴⁾ niettemin is het »unus et idem dominus», die in de verschillende trappen van ontwikkeling zich openbaart. ⁵⁾ Ik zal den lezer niet vermoeien met een opsomming van de argumenten, die de polemicus voor zijn stelling te berde brengt. Aan teksten en allegorieën geen gebrek. Het weinige, dat ik aanstipte, geeft er een denkbeeld van. ⁶⁾ Alleen nog dit. Misverstand heet het te zeggen, dat met hemel en aarde ook die er op troont moet voorbijgaan; ⁷⁾ kortzichtigheid te meenen, dat Jerusalem door zijn val bewezen heeft niet de stad des grooten konings te zijn; ⁸⁾ onredelijk tegen den demiurg te argumenteeren uit het woord: niemand kent den Vader dan de Zoon. ⁹⁾ Beweringen en bewijsvoeringen als deze kwamen dus bij de tegenstanders voor. Moge nu niet voor allen uitdrukkelijk Marcion verantwoordelijk worden gesteld, hij draagt voor zijn deel de verantwoordelijkheid mee. Weshalve de wijze, waarop èn de oudere presbyter èn Irenaeus zelf het tweegodendom weerlegt, ons een blik

¹⁾ 5, 3, 14, 1. ²⁾ 11, 3. ³⁾ 13, 1 ⁴⁾ 13, 2.

⁵⁾ 11, 3. ⁶⁾ Men vergelijkte verder III, 5—15.

⁷⁾ IV, 3, 1. ⁸⁾ 4, 1.

⁹⁾ 6, 1; cf. Matth 11:27. Tert. adv. Marc. IV, 25: „hinc enim et alii haeretici fulciuntur, opponentes creatorem omnibus notum, et Israeli secundum familiaritatem et nationibus secundum naturam.”

vergunst in de gedachtenwereld, waaruit het te voorschijn kwam. ¹⁾

Het zal zaak zijn, alvorens over deze gevolgtrekking verder uit te weiden, eerst te onderzoeken, wat Tertullianus aangaande dezelfde quaestie schrijft.

»Notitia dei haeretici ex evangelii et legis separatione», zegt Tertullianus uitdrukkelijk, ²⁾ en elders: »separatio legis et evangelii proprium et principale opus est Marcionis». ³⁾ Wijst dit reeds op soortgelijke motieven als Irenaeus ons vermoeden deed, het is dan zeker niet toevallig, dat hij terstond bij de eerste vermelding van het gewraakt dualisme als bron waaruit het vloeide naar het woord van Lucas over den goeden en den slechten boom verwijst, ⁴⁾ en ook verder in zijn bestrijding gedurig bijbelwoorden in de discussie mengt. Zoo zou het woord des Heeren bij Jesaja: »ik schep het kwaad», een wapen zijn in der Marcionieten hand. ⁵⁾ Tertullianus ontnemt het hun door de verklaring, dat het kwaad hier bedoeld het verdiende kwaad, de straf beteekent. ⁶⁾ Vooral de paradijsgeschiedenis leverde aan beide partijen stof. Een lange reeks hoofdstukken is bij

¹⁾ cf. Iren. II 28, 2: „Si autem omnium quae in scripturis requiruntur absolutiones non possumus invenire, alterum tamen Deum praeter eum qui est non requiramus”

²⁾ adv. Marc. I, 21.

³⁾ I, 19.

⁴⁾ I, 2: „passus infelix hujus praesumptionis instinctum de simplici capitulo dominicae pronuntiationis, in homines non in deos dispositis, exempla illa bonae et malae arboris”; cf. Luc. 6:43.

⁵⁾ I, 2; cf. Jes. 45:7.

⁶⁾ II, 14.

den apologeet aan de behandeling dier stof gewijd. ¹⁾ »Jam hinc ad quaestiones omnes, o canes, quos foras apostolus expellit, ²⁾ latrantes in Deum veritatis; haec sunt argumentationum ossa quae abroditis!» Deze liefelijke woorden openen het dispuut. Dan wordt het eene argument na het andere besproken. Als de God van Adam goed, alwetend en almachtig was, zou hij den val van zijn formeersel niet geduld hebben. De vrije wil, die den eersten menschen ten val werd, bleek een noodlottig geschenk te zijn. Was Adam slecht, dan ook de God, wiens adem hem bezielde. Die God is een wreed-aard, blijkens de kastijdingen, waarmede hij de schuldigen straft. Wrekende gerechtigheid en goedheid kunnen niet samengaan. Onredelijk is het de misdaden der vaderen te bezoeken aan de kinderen. ³⁾ Zoo luiden de aanklachten of redeneeringen, die den Marcionieten worden in den mond gelegd. Anderen worden aan den verderen inhoud van het O. T. ontleend. »Sepiae isti» — die *inktvisschen*, het bij de wet onrein verklaard gedierte ⁴⁾ — tenebras hinc blasphemiae intervomunt, jactitando et asseverando ea quae relucens bonitatem creatoris infuscent», verzekert Tertullianus, en dan somt hij een reeks vermeende tegenstrijdigheden in het beheer van den God des bijbels op. ⁵⁾ Ook nu weer het

¹⁾ II, 5 vgg. cf. Iren. III, 23. Hiëron. Dial. III c. Pelag. Ed. Ben. IV, p. 536.

²⁾ Openb. 22:15.

³⁾ cf. adv. Marc. IV, 27: „si non erat zelotes, qualem arguunt Marcionitae, delicta patrum de filiis exigentem usque in quartam nativitatem.”

⁴⁾ Deut 14:14?

⁵⁾ II, 20 ss.

berooven der Egyptenaren. Voorts het dragen van de ark op sabbat rondom Jericho, de oprichting van de koperen slang, de cherubs en de terafim, alles in strijd met den decaloog. 't Versmiden van voorgeschreven offers; de verwerping van uitverkorenen als Saul en Salomo; de herroeping van Sauls zalving en van Niniwe's ondergang; onwetendheid als blijkt uit de vragen: Adam, waar zijt gij? en: waar is uw broeder Abel? of uit het onderzoek in loco naar Sodoms zonden; het ijdel zweren bij zich zelve en de zwakheid, die openbaar wordt in een smeekend: laat mij toe! ¹⁾ »Pusilla et infirma et indigna'' noemen de Marcionieten deze door Tertullianus accommodaties geachte godsopenbaringen en zij lezen ze zorgvuldig bijeen »ad destructionem creatoris''. ²⁾ En dat niet zonder oneerbiedigheid. Zij *belachen* de oud-testamentische voorstellingen. ³⁾ Alsof zij daar recht toe hadden! »Pusillitates''? Alsof hun eigen God niet aan dezelfde euvelen mank ging. »Quid si nunc eadem et in vestro deprehendantur?'' ⁴⁾ Alsof de erkenning van den Christus zonder een menschvormig gedachten God bestaanbaar was. »Si talem deum dignatis, nescio an ex fide credas deum crucifixum.'' ⁵⁾ Tertullianus zou, indien hij met heidensche tegenstanders te doen had, over het verwijt van »pusillitas'' hen wel anders dienen. »De isto pluribus retractarem si cum ethnicis agerem.'' Vermoedelijk zou hij hen aan den balk en den splinter herinnerd hebben. Maar ook

¹⁾ Exod. 32:10.

²⁾ II, 26.

³⁾ „irrides.'' II, 25.

⁴⁾ II, 27.

⁵⁾ II 27.

nu blijkt de ketel niet veel blanker te zijn dan de pot. »Cum haereticis non multo diversa stat congressio.» Ook zij erkennen een God, »in figura et reliquo ordine humanae conditionis diversatum», een God, die het niet beneden zich acht te *sterven* en wel aan het *kruis*. Indien dan die zooveel hooger geachte godheid zijn majesteit ter wille van het menschdom ter zijde stelt, hebben zij reden om zich te ergeren aan de accommodatiën en het menschvormig bestaan van den God des Ouden Testaments?

Zoo trekt dan ook Tertullianus met Irenaeus en diens zegsman, den presbyter, een zelfde lijn, allen op gelijke wijze daartoe genoopt vermoedelijk door den betoogtrant der Marcionieten.

De eerste evenwel brengt nog andere argumenten te berde, dan die aan de theologia biblica ontleend zijn. Ook de philosophie en de natuurwetenschap komen hem te stade.

Den Marcionieten wordt verweten, dat zij tusschen twee goden onderscheiden, »alterum judicem, ferum, bellipotentem, alterum mitem, placidum et tantummodo bonum atque optimum», blijkbaar den oud-testamentischen en een beteren, den joodschen en den christelijken God. ¹⁾ Tertullianus kan deze onderscheiding niet laten gelden. Hij poseert als monist. Uitgaande van het afgetrokken begrip van een »summum magnum» concludeert hij: »deus si non unus est non est.» ²⁾ De objecties tegen deze stelling schijnen in het verband meer van

¹⁾ I, 6.

²⁾ I, 3.

eigen vinding, dan ontleend aan de redeneeringen der tegenpartij. Het zou met de goden als met de koningen zijn? Alsof ook op aarde niet één ten slotte de machtigste bleek. ¹⁾ Met een beroep op Psalm 82, »gij zijt goden!» zou het polytheïsme te verdedigen zijn? Maar een titel is niet altijd waarborg eener qualiteit. Een »Alexander» kan zoowel een slaaf als een koning zijn. ²⁾ En waarom juist twee goden? Kan men twee heeren dienen? Dan liever als Valentinus dertig aeonenparen te gelijk! ³⁾ Maar het summum bonum kan slechts enkelvoudig zijn. »Agnoscens divinitatem negasti diversitatem.» ⁴⁾ Daarenboven, is de schepping den goeden God onwaard? Is er reden om schepselen te belachen? De Marcionieten doen het. Zij halen den neus op, »narem contrahunt», over wat onze Schepper zou hebben gewrocht. Zij hebben goed spreken. Hun god deed niets, en laten zij zelve eens het aanzijn geven aan een der schepselen, waarover zij zich vroolijk maken! ⁵⁾ En hun hooggeroemde goede god, dien zij boven den Schepper des bijbels verheffen? Hij kwam pas onder Tiberius aan het licht! ⁶⁾ Had hij zich vóór dien tijd over niemand te ontfermen? »Deus sine causa esse non debet.» ⁷⁾ En waar toefde hij? Heeft hij boven de wereld des Scheppers zich een eigen wereld geschapen, zelf eeuwig, beschikkende over een eeuwige stof en een eeuwige ruimte? Wat een eeuwigheden dan! Alsof men die tot in het oneindige vermenigvuldigen kon! ⁸⁾ De ware godheid is

¹⁾ I, 4.

²⁾ I, 7.

³⁾ I, 5.

⁴⁾ I, 6.

⁵⁾ c. 13, 14.

⁶⁾ c. 15, 19.

⁷⁾ c. 12, 17.

⁸⁾ c. 15.

»sola aeterna et universitatis conditrix.”¹⁾ Of zal men als de Marcionieten de wereld der zichtbare en der onzichtbare dingen onderscheiden en de laatste alleen stellen onder het bestuur van den hooger god? Maar het heelal is vol tegenstrijdigheden. Dan kon men ook wel het licht en de duisternis splitsen, of het lichamelijke en het geestelijke, het bezielde en het onbezielde, het vochtige en het droge, en wat niet al!²⁾ En welk een zonderling bestaan! Een god zonder sensus en affectus. Een god van louter goedheid, dien men slechts te minnen, niet te vreezen heeft, »qui nec offenditur, nec irascitur, nec ulciscitur”; die zijn wil slechts door brieven kenbaar maakt; wiens eenig tuchtmiddel is »abicere quasi ab oculis”, die het eeuwig vuur en de helsche pijn ter beschikking laat van zijn mededinger. Hoe gemakkelijk voor zondaren! Maar ook hoe epicureïsch! Wat is een wetgever, die niet toorn en wreekt, wat een goede god, die niet »mali aemulus” is?³⁾ En welk een zonderlinge manier van zich kenbaar te maken! Openbaring door de natuur vervalt voor de Marcionieten. »Cui nulla natura est naturalia instrumenta non suppetunt.”⁴⁾ Dus door »praedicatio”. Maar wie waarborgt ons, dat de door menschen gepredikte god geen menschelijk bedenkfel is?⁵⁾ En dan zijn verschijning in Christus, »in dedecore carnis”, in een lichaam, waarvoor hij, gelijk voor de sacramenten zijner kerk, aan de wereld van den Schepper de stof ontleenen moest;⁶⁾ met het

¹⁾ c. 7.

²⁾ c. 16 cf. IV, 1.

³⁾ I, 25 ss.

⁴⁾ c. 18.

⁵⁾ c. 18.

⁶⁾ c. 11, 14.

doel werk te zoeken in de wereld van een minderen god, »erumpens in alienum mundum”,²⁾ dien anderen god zijn schepselen te ontrooven, »eripiens deo hominem, patri filium, educatori alumnum, domino famulum”,³⁾ den vloek van dien vreemden god te dragen aan het kruis!⁴⁾ En dat eerst onder Tiberius. Alsof het menschedom niet sinds de dagen van Adam ten prooi was aan zonde en dood.⁵⁾ Waartoe dat uitstel? »Non habet tempus aeternitas.”⁶⁾ En hoe onpractisch zoo terstond als met de deur in het vreemde huis te vallen met de hoogste eischen van zelfverloochening en vijandsliefde, zonder eerst in den trant van den éénen God van Israël en Christendom de zachtere geboden bij wijze van voorbereiding vooraf te hebben laten gaan!⁷⁾

Aldus Tertullianus.

In hoever teekent hij zelf een caricatuur, in hoever zijn de Marcionieten voor de hun toegedichte stellingen verantwoordelijk?

Het maakt een eigenaardigen indruk, wanneer men deze redeneeringen leest. Het eene oogenblik schijnt Marcion een pessimist, die de stoffelijke wereld veracht tegenover de heerlijkheid van het absolute, een von Hartmann of Schopenhauer in den dop. Het andere oogenblik schijnt hij een ethicus, die van openbaring in de natuur niets weten wil, maar slechts in het geweten, in christendom en heiligen geest, een Hooykaas in conflict met Slotemaker-Tertulliaan. Nu eens zou men

¹⁾ c. 23.

²⁾ c. 23

³⁾ c. 11, 17, 23.

⁴⁾ c. 22.

⁵⁾ c. 8.

⁶⁾ c. 23.

meenen, dat hij aan de grieksche wijsbegeerte het begrip te danken had van het eeuwig, onveranderlijk Zijn, dan weer, dat men in het oostersch dualisme den oorsprong te zoeken heeft van zijn systeem.

Intusschen schemert door dat alles telkens weer de eenvoudige »separatio legis et evangelii” heen.

Ik voor mij zou geneigd zijn te onderstellen, dat wij ter kenschetsing van het oorspronkelijk Marcionitisme bij die »separatio” moeten blijven, waarbij dan de vraag komt, of, wat van het standpunt der latere catholieken gezien separatio was, niet veeleer een natuurlijke scheiding moet heeten, die aan een latere vereenzelving vooraf is gegaan.

Tertulliaan bericht ons, dat de Marcionieten bedoelde scheiding geen nieuwigheid achtten, maar veeleer herstel van het oude, »Marcionem non tam innovasse regulam separatione legis et evangelii quam retro adulteratam recurasse.”¹⁾ Zij moeten dit gedaan hebben met een beroep op de bewering van Paulus, dat Petrus en de zijnen niet recht wandelden naar de waarheid van het evangelie.²⁾ Tertullianus zit met dit argument niet weinig verlegen en betoogt, dat hier slechts »aliquid in conversatione” te berispen viel, waarbij de nieuw geboren Paulus misschien wat al te heftig was, maar dat de »praedicationis unitas” door de gegeven en aangenomen rechterhand boven bedenking verheven bleef.³⁾ Nu moge ook de

¹⁾ c. 20.

²⁾ Gal. 2:14.

³⁾ I, 20; cf. de pr. haer. 24; OVERBECK, Ueber die Auffassung des Streitens des Petrus mit Paulus bei den Kirchenvätern, Basel 1877, S. 10 ff.

bewijsvoering der Marcionieten te wenschen overgelaten hebben, in elk geval moeten wij aannemen, dat zij niet als de judaïsten en de aan hen verwante catholieken van oudsher met oud-testamentische voorstellingen doortrokken zijn geweest. Wie in zijn jeugd geleerd heeft met eenigen eerbied de joodsche traditie in zich op te nemen, kan er niet op later leeftijd zóó ten eenenmale los van zijn. De vermeende kettters moeten het christendom hebben leeren kennen in een vorm, die zonder Oud-Testament bestaanbaar was, uit welke bron zij die kennis dan ook mogen hebben geput, een monotheïstisch christendom, waarbij sprake was van een *goeden* God, den *Vader* der christenen.¹⁾ Onderstelt men daarachter het heidensch polytheïsme, eenige wijsgeerige begrippen, als destijds algemeen eigendom waren,²⁾ en de supranaturalistische wereldbeschouwing der ouden, dan is het zoo bevreedend niet, dat een christelijk denker van middelbare diepte, uit de tweede eeuw onzer jaartelling, tevreden was met een god, die, »etsi non ab initio, etsi non per conditionem, sed per semet ipsum revela-

¹⁾ Verg. HARNACK, Lehrb. d. Dogmengesch. Freiburg 1886, S 125 „Dieser Gebrauch des Vaternamens für den höchsten Gott war bekanntlich auch den Griechen geläufig“, en S. 170 f: „Dass sich der hellenische Geist im Gnosticismus so stürmisch auf die christlichen Gemeinden geworfen hat und sogar bereit war an Christus zu glauben, um die sittlichen Kräfte, die er in den christlichen Gemeinden wirksam sah, sich anzueignen, ist ein strenger Beweis für den ausserordentlichen Eindruck, den diese Gemeinden hervorgerufen haben.“

²⁾ GASTON BOISSIER, *La religion Romaine d'Auguste aux Antonins*, Paris 1878, II, p 93 ss. HARNACK, Lehrb. der Dogmengesch. 82 f. S. 85 ff.

tus est in Christo Jesu." ¹⁾ Evenmin is het bevreedend, dat een derwijze gekerstend heiden in de wereld van den joodschen bijbel vreemd is en er geen behoefte aan voelt zich er in te verdiepen. ²⁾ En veel minder vreemd, dat hij niettemin aan het bestaan van den in het Oude Testament gepredikten, door Israëlieten en judaïsten vereerden Schepper gelooven kon. De joden-christenen erkenden immers ook wel het bestaan van de heidensche goden? »Wat de heidenen offeren, dat offeren zij den daemonen", lezen wij in een brief aan de Corinthiërs, ³⁾ en Justinus en Irenaeus geven van al de ketterijen onder de christenen aan die daemonen de schuld. ⁴⁾ Tertullianus zelf ziet in zijn abstract monisme geen beletsel om de heerschappij over de tegenwoordige wereld aan daemonen toe te kennen en in die geheimzinnige macht de verklaring te zoeken van den tegenstand tegen

¹⁾ I, 19. Verg. HARNACK, S. 167: „Die evangelische Geschichte, wie sie überliefert war, ist nicht die Geschichte Christi, wie sie überliefert war, sondern eine Sammlung allegorischer Darstellungen der grossen Gott-Welt-Geschichte. Christus hat in Wahrheit keine Geschichte; seine Erscheinung in dieser Welt der Mischung und Verwirrung ist seine That, und die Aufklärung des Geistes über sich selber die aus dieser That entspringende Wirkung."

²⁾ Verg. HARNACK, S. 164: „Wenn nun die Gnostiker in ihrer Mehrzahl auch über das A. T. sich hinwegzusetzen den Versuch machen konnten, so ist das ein Beweis dafür, das man doch in weiten Kreisen in der Christenheit zunächst sich an der verkürzten Gestalt des Evangeliums, wornach dasselbe die Predigt von dem einen Gott, der Auferstehung und der Enthaltung — einen Norm und ein Ideal des praktischen Lebens — gewesen ist, genügen liess."

³⁾ 1 Cor. 10:20.

⁴⁾ Apol. I, 16. 3; Iren. V, 26. 2.

het Christendom. ¹⁾ De ouden waren tot den anthropologischen grondslag van den godsdienst niet genoegzaam doorgedrongen en accepteerden met het bestaan van eenigen godsdienst onwillekeurig ook den door zijn belijders vereerden god. ²⁾ Zoo kan ook de demiurg in de theologie van de alles behalve joodsch gekleurde Marcionieten een plaats ontvangen hebben. Natuurlijk dan, dat die demiurg, de *eenige* God van judaïsten en catholicken, in de schatting van deze zijne tegenstanders een *tweede* scheen te zijn naast Marcions goeden God. De beschuldiging van dualisme ware daarmee verklaard, en verklaard ook het feit, dat behalve de waarde van Israëls geloofsvoorstellingen ook het recht van bestaan van soortgelijk dualisme onderwerp heeft uitgemaakt van theologisch debat. Niet onmogelijk, dat eerst Tertulliaan en zijns gelijken de onverzoenlijke anti-judaïsten gedwongen hebben slag te leveren en — te verliezen op dit terrein.

Dat deze ongeveer de loop van zaken kan geweest zijn, blijkt ook uit de latere catholieke polemiek. De *separatio legis et evangelii* wordt vergeten en het dualisme, verward en verwaterd, ³⁾ treedt op den voorgrond.

Merkwaardig is uit dit oogpunt wat Epiphanius tegen het Marcionitisme heeft in te brengen. Onder vele andere dwaasheden dezer ketterij vermeldt hij terloops ook de

¹⁾ Apolog. II, 27. de idol. 18, enz.

²⁾ cf. PIERSON, Catholicisme I, 74.

³⁾ boven bl. 54. LIPSIVS, Quellenkr. S. 197 ff. VOLKMAR, Th. Jb. 1854, S. 120 ff.

verwerping van wet en profeten,¹⁾ om veel later eerst en buiten alle verband hiermee zich vroolijk te maken over het tweegodendom.²⁾ Een goede god, die zich vergrijpt aan eens anderen goed? En zijn mindere, de Schepper, zal als zijn meerdere richten over diens onderdanen? En behooren goedheid en rechtvaardigheid niet bijeen? Maar Marcion spreekt ook van een duivel. Een derde god dus, die, indien hij de anderen afbreuk kan doen, hun meerdere is.³⁾ Voorts, een booze, die de onderdanen begeert van den goeden of van den rechtvaardigen god, is nog zoo boos niet, noch zoo onrechtvaardig, als hij zijn eigen volkje richt. En dan, wie houdt de drie concurrenten uiteen? En wie omsluit ze? De allen omvattende ruimte is in elk geval meer dan zij. Eerbiedigen ze elkaars grenzen, dan zijn ze niet tegenstrijdig, noch slecht. Verdrukt de goede den booze, dan speelt de eerste den tiran. Een vierde zou dan de orde moeten handhaven, die op zijn beurt in macht alle anderen zou dienen te boven te gaan! De conclusie ligt voor de hand. *Ἐυρεθήσεται κατὰ πάντα τρόπον ἢ αὐτοῦ ὑπόθεσις ἑαυτὴν ἀνατρέπουσα.* Aldus Epiphanius. Louter goochelen met abstracties. Zouden deze abstracties van Marcionietische vinding zijn? En zoo niet, zoo hunne tegenstanders, de catholieken, de conclusiën trokken, zouden ze niet hebben ingezien, dat al de wapenen, die zij bezigden, met dezelfde vrijmoedigheid en met even

¹⁾ Haer. XLII, 4.

²⁾ c. 6, 7.

³⁾ Lipsius, Quellenkr. S. 198 speurt hier verwarring met het systeem van Prepon.

groot succes tegen henzelve konden gekeerd worden? Wij willen geen te hoogen dunk koesteren van de logica en de wijsgeerige diepte van Marcions volgelingen, maar zullen toch op onze hoede dienen te zijn, dat wij niet afgaan op het spiegelbeeld, dat van hun denken en streven door de kettermeesters der oudheid ons wordt weerkaatst. Verhaalt niet Theodoretus van een negentigjarige, die zich des morgens met speeksel waschte, omdat hij met de schepping van den demiurg niet te doen wilde hebben, en wien het hard genoeg viel, dat hij, door noodzaak gedrongen, eten en drinken moest? ¹⁾)

§ 2. Marcions christologie.

De moeilijkheden worden vooral niet kleiner, wanneer wij trachten ons een voorstelling te vormen van Marcions christologie.

Ik neem dit woord hier in den engeren zin van leer aangaande het *wezen* van den Christus. Wat hij verkondigde aangaande het *werk* van den Christus vinde straks afzonderlijk bij de soteriologie een plaats.

Volgens Justinus zou Marcion geloochend hebben, dat Christus de zoon des Scheppers was en door de profeten voorspeld. Ἀρνεῖσθαι . . . τὸν προκηρυχθέντα διὰ τῶν προφητῶν Χριστὸν υἱὸν αὐτοῦ καὶ νῦν διδάσκει. ²⁾) Gelijk hij met terzijdestelling van — παρὰ — den Demiurg een anderen God verkondigd zou hebben, zoo ook ἕτερον υἱόν. Blas-

¹⁾ Haer. fab I, 24; ORIG. c. Cels. ed. Migne XI, p. 1266; cf. Tert. adv. Marc I, 14.

²⁾ Ap I, 58.

phemie noemt Justinus elders deze dubbele miskenning, waarvoor hij onder allerlei andere ketteren ook de *Μαρκιανοί* verantwoordelijk stelt. ¹⁾ Blijkbaar is dus het hoofdbezwaar, dat door Marcion het verband verbroken wordt tusschen den Christus en de oud-testamentische profetieën. In een vluchtig overzicht van Marcions ketterijen acht Justinus de vermelding van deze christologische dwaling genoeg. Lateren daarentegen verzuimen nimmer melding te maken van zeker docetisme, waaraan hij zich zou hebben schuldig gemaakt. Sommigen weten zelfs ternauwernood van eenig ander kwaad. »Christum in phantasmate fuisse», zou Marcion geleeraard hebben volgens pseudo-Tertullianus, die overigens, zooals gezegd werd, Cerdo de meeste dwalingen der Marcionieten te laste legt, en onder deze ook de leer »in phantasmate solo fuisse . . . nec omnino passum sed quasi passum, nec ex virgine natum sed omnino nec natum.» ²⁾ Ook het pseudo-tertulliaansch gedicht noemt Christus »nulla socium carnis compagine factum spiritus ac forma et fictum sub imagine corpus.» ³⁾ Evenzoo Hippolytus in zijn recapitulatie ⁴⁾: *ἄνθρωπον φανέντα οὐκ ὄντα ἄνθρωπον καὶ ὡς ἐνσαρκον οὐκ ἐνσαρκον, δοκῆσει πεφηνότα, οὔτε γένεσιν ὑπομείναντα οὔτε πάθος ἄλλα τῷ δοκεῖν.* In zijn zevende boek vertelt hij uitvoeriger, ⁵⁾ dat de Zaligmaker vol-

¹⁾ c. Tryph. 58. Over de vraag, in hoever onder deze *MARCIANI* de Marcionieten verstaan mogen worden, zie OTTO, ed. Just. I, p. 120 ss. HILG. Zs. f. w. Th. 1881, S. 14; LIPS. Kgs. S. 29, 33; LOMAN, Bijdragen bl. 125 vg. GEBHARDT, Zs. f. hist. Theol. 1875, III, S. 370 f. HARNACK, Theol. Literaturz. 1876, N°. 5, col. 137.

²⁾ c. 6.

³⁾ I. 93, 94.

⁴⁾ X, 19.

⁵⁾ c. 31.

gens Marcion niet geboren werd, omdat de *λόγος*, die de *φιλία* te hulp moest komen, bezwaarlijk in de gestalte van den verderfelijken *νείκος* verschijnen kon, en mitsdien in het 15de jaar van keizer Tiberius als een middenwezen tusschen den Goede en den Booze was neergedaald. In die hoedanigheid van middenwezen had hij, dus leerde de ketter — *φησίν* — noch deel aan de slechte schepping van den demiurg, noch aan de natuur van den alléén-goede. Theodoretus schrijft ¹⁾: *δόξαι δὲ εἶναι ἄνθρωπον οὐδὲν ἀνθρώπινον ἔχοντα καὶ δόξαι παθεῖν οὐδαμῶς πεπονθότα*. Philastrius verzekert ²⁾: »Christum autem putative apparuisse, id est quasi per umbram, et passum eum fuisse umbratiliter, non tamen in vera carne, credebat”, waarmee wel eenigszins de mededeeling contrasteert: »quae enim de Deo dicunt praeterit, quae autem quasi de homine dicunt Scripturae ea accipit capitula.” Epiphanius spreekt in zijn directe bestrijding van Marcion niet van docetisme, maar beijvert zich te meer uit het evangelie een lichamelijk bestaan van den Christus te bewijzen, bij welke gelegenheid hij zijn tegenstander verwijt: *δοκῆσιν γὰρ εἶναι λέγεις*. ³⁾ Daarentegen wordt weer in de dialoog contra Marcionitas een Bardesaniët opgeroepen ter verdediging van de leer, dat de Christus met een hemelsch lichaam *διὰ Μαρίας* op aarde verscheen, zonder aan die moeder iets te ontleenen, zoomin als het water bezoedeld wordt, dat *διὰ σωλῆνος* vloeit, en dat die Christus *δοκῆσει πέπονθεν*. ⁴⁾ Ook hier dus groote verscheidenheid en blijkbaar niet

¹⁾ I, 25.

²⁾ c. 45.

³⁾ refut. 4.

⁴⁾ Sect. IV.

minder groote verwarring. Het naast aan de waarheid zullen wij komen, indien wij Irenaeus en Tertullianus raadplegen, vooreerst, omdat wij met deze beide kettermeesters na Justinus het hoogst opklimmen, en ten anderen, omdat zij zoo uitvoerige besprekingen aan het onderwerp in quaestie hebben gewijd.

Tertullianus besteedt van zijn vijf boeken tegen Marcion het derde geheel aan het betoog, dat de Christus den Schepper toebehoort en mitsdien de God van Marcion geen recht op hem heeft. Wel komt in dit verband ook het docetisme ter sprake, maar slechts als een onderdeel van het verder reikend geheel. »Non alterius Dei christus», om deze waarheid is het den apologeet te doen. ¹⁾ De tegenovergestelde onderstelling dunkt hem een nieuwigheid, waarvan men »ante scandalum Marcionis» nimmer had gehoord. Ter bestrijding dier nieuwigheid ontleent hij nu zijn wapenen aan het arsenaal der bijbelsche dogmatiek.

Laat men het Oude Testament buiten rekening, zoo begint hij zijn redeneering, dan vervalt daarmee de messiaansche profetie en zou men moeten aannemen, dat de Zaligmaker geheel onvoorbereid en onverwachts ter wereld gekomen was, wat hem onpractisch dunkt. »Subito filius et subito missus et subito christus», dit gaat toch niet. ²⁾ Meent Marcion — »inquis» — dat aankondiging te voren onnoodig was, naardien de Christus zich wel wist kenbaar te maken door zijn wondermacht, »per documenta virtutum», dan dwaalt hij,

¹⁾ III, 1; cf. IV, 6.

²⁾ c. 2.

want wie zou den waren Christus van de valsche wonderdoende Christussen te onderkennen weten? Of als de eerstkomende op het geloof der schare beslag legt, hoe dan, indien andere thaumaturgen mochten blijken hem vooraf te zijn gegaan? ¹⁾ Ook ware het verstandiger geweest, als Marcions Christus de verschijning van zijn aan Israël beloofden mededinger had afgewacht. Indien zijn God geduld genoeg bezat om zoovele eeuwen van zijne komst te zwijgen, hij had nog langer geduld kunnen hebben. Nu kwam de ontbinder van wet en profeten te vroeg of te laat, tenzij hij voornemens is andermaal te verschijnen, nadat het rijk van den Christus Israëls zal gekomen zijn. ²⁾ Dat de joden hem verwierpen, bewijst niets. Dwalen is menschelijk en was in 't gegeven geval schriftuurlijk. Zij vonnisten hem als een jood, die het jodendom verwoestte, en daarenboven, zoo zij hem al verwierpen, »ut suum non agnoscentes”, daaruit volgt niet, dat zij het deden, »ut extraneum christum intelligentes.” Zij verwierpen hem in het geheel niet als Christus, maar als mensch. ³⁾ Een betere interpretatie der teksten zou Marcion op het goede spoor kunnen brengen. Zelf toont hij van de allegorische schriftverklaring geen vijand te zijn, zoomin als Paulus zijn apostel, en zijn aanhangers blijven hem daarin getrouw. »Etiam adversarii admittunt.” ⁴⁾ Waarom past hij dan diezelfde methode op de messiaansche profetieën niet

¹⁾ c. 3.

²⁾ c. 4.

³⁾ c. 6.

⁴⁾ c. 5, 14; daarentegen Gedicht II, 242: „inania corda carnali sermone putant.” Zie verder beneden.

toe? Jesaja zal volgens hem — »inquis ut soles” — den Christus niet verkondigen. Maar waarom niet? »Emmanuel” en het paulinische »Christus aandoen”¹⁾ dekken elkaar. Zoo ook de maagd en de jonkvrouwelijke Maria Damascus is het beeld van het Oosten, waaruit de wijzen kwamen, Samaria van de afgoderij, Assyrië van Herodes. Zwaard en koningschap worden ook elders geestelijk verstaan. De profetie is mitsdien toepasselijk.²⁾ Van de lijdensprofetieën geldt hetzelfde. Marcion is van oordeel, dat de Schepper zijn eigen zoon niet zou hebben prijsgegeven aan een kruisdood, dien hij vervloekt, maar het geheele Oude Testament wijst er op. Izaak op weg naar Moria, Jozef lijdende voor zijn broeders, de gehoornde stier, de verhoogde slang, de uitgestrekte armen van Josua, Psalm 21, wat wil men meer? Verwerpen en belachen de kettters deze verklaringen, wel aan, laten zij even duidelijke voorzeggingen aanwijzen van hun eigen God. Blijven zij in gebreke, Tertullianus zal zoo vrij zijn den Christus aan te merken als des oudtestamentischen Scheppers zoon.³⁾ En dan, hoe strooken de toeloop der heidenen tot het Christendom, de zendingsarbeid der apostelen en de ondergang der joodsche natie met de profetieën! Tevergeefs wijst Marcion — »substituut” — op de proselieten, als beantwoordende aan Jes. 2:2, maar die bekeerden zich tot Mozes en niet tot den Heer,⁴⁾ en waar sprake is van vredeboden,⁵⁾ daar

¹⁾ Gal. 3:27.

¹⁾ c. 21.

²⁾ c. 12—14.

⁵⁾ Jes. 52:7 vg.

³⁾ c. 18, 19.

wordt toch niet gedoeld op verkondigers van een anderen God. ¹⁾ En als Jerusalem niet verging, omdat de joden hunnen Christus verwierpen, wat zal die Christus dan teleurgesteld wezen, als hij, ten leste komende, zijn volk niet meer vindt! »Erubescite qui victo Deo credis!» ²⁾

Zoo ongeveer springt Tertullianus voor zijnen Christus als den lang beloofden Christus Israëls in de bres. De Schrift is zijn arsenaal, het geschreven woord zijn wapentuig. Half exegetiseerende, half redeneerende drijft hij zijn tegenstander in het nauw. Zeer ter snede vraagt hij ook, waarom Marcions Christus Jezus heette, een naam, die voor de catholieken in den zoon van Nun, den opvolger van Mozes, den verlosser na de wet, zijn rechtvaardiging vindt, maar die bij den uit hogere sferen neergedaalden Christus der Marcionieten schijnt te passen als een oude zak bij nieuwen wijn ³⁾. Om dezelfde reden zou hij ook zijn tegenstanders den christennaam willen ontzeggen. Immers »qui corpus non habet ungui omnino non potest». Wie het wezen versmaadt, moet ook den schijn en den naam versmaden. Accommodatie, om bij Israël vertrouwen te winnen, ware bedrog. »Quid hic deus est, qui filio quoque suo nomina a creatore vindicat? Quomodo abscidit evangelium a lege, tota lege vestitus in nomine scilicet Christi ⁴⁾?»

¹⁾ c. 22.

²⁾ c. 28.

³⁾ c. 16.

⁴⁾ c. 15. Evenzoo: „quomodo, inquit, irreperet in Judaeorum fidem nisi per solemne apud eos et familiare nomen? Inconstantem aut subdolum deum narras; aut diffidentiae aut malitiositatis consilium est fallendo quid promovere.”

Zoo blijkt uit dit betoog, dat bij Marcion de christologie zoowel als de theologie samenhangen met de »separatio legis et evangelii'', althans dat Tertullianus meent de hoofdzaak behandeld te hebben, indien hij uit dit eene oogpunt de quaestie heeft beschouwd. In hoever het herhaalde *inquit* of *inquis* op rechtstreeksche citaten wijst, is zelden met zekerheid uit te maken. Vermoedelijk zal de tegenstander, dien hij ten tooneele voert, ook hier wel grootendeels een Marcion van eigen maaksel zijn, of, zoo hij al citaten inlascht, de vraag blijft onbeantwoord, of zij aan authentieke geschriften zijn ontleend. Wat er van dit alles zij, hoofddoel van de bestrijding blijft, den »Christus dei alterius'' te verdringen door den »Christus creatoris'', of met andere woorden, het historisch en het literarisch verband te handhaven tusschen Jodendom en Christendom. Deze opmerking is veelbeteekenend genoeg. Indien dan Tertulliaan in den loop van zijn betoog daarenboven van docetisme melding maakt en dit weerlegt, mag daaruit afgeleid worden, dat dit euvel voor des kerkvaders bewustzijn of voor dat zijner tijdgenooten niet in de eerste plaats en als zijn grofste dwaling aan de herinnering van zijn vijand, den aartsketter, verbonden was.

Slechts vier van de vierentwintig hoofdstukken zijn aan de bespreking van dit onderwerp gewijd.

Dat Christus slechts een schijngestalte droeg, heet een gif van eigen vinding, nu niet meer »aspis a vipera'', maar »proprii ingenii virus'', tenzij men de in de johanneïsche brieven vermelde loochenaars van den vleeschgeworden Christus »praecoquos et abortivos quodammodo

Marcionitas" noemen wil. ¹⁾ Christus een phantasma! Naar zijn menschheid? Maar waarom dan niet ook naar zijn godheid? En waar blijven dan zijn wonderen, zijn lijdensgeschiedenis, zijn kruis? ²⁾ Verachtte hij het vleesch — »ut dicitis stercoribus infersam" — dan had hij ook den schijn moeten verachten. ³⁾ Mocht bij geval de geboorte het groote struikelblok voor den Pontiër zijn, wat belette hem om ook die te vervluchtigen? »Potuisti etiam nativitatem putativam illi accommodasse". Gaven niet ook andere ketters met behoud van het vleesch de geboorte prijs? ⁴⁾ En voert hij ook de engelenverschijningen als parallellen van den in menschelijke gedaante zichtbaren Christus aan, Tertullianus aanvaardt die vergelijking, maar handhaaft voor beiden het vleesch. Dat God een menschelijk lichaam uit het niet te voorschijn roept, acht hij minder ondenkbaar, dan dat hij door schijnvertooningen liegen zou. Daarenboven was een Christus in nederigheid door de Schrift voorzgd. »Quodcunque illud corpusculum sit . . . meus erit Christus; talis enim . . . adnuntiabatur". ⁵⁾

't Zou onbillijk zijn te beweren, dat Tertullianus het bij dit weinige liet. Integendeel, hij schreef een gansch boek *de carne Christi*. Maar ook daar verdient opmerking, dat Marcion weer de ondergeschikte rol speelt. Ook nu vier van de vijfentwintig hoofdstukken aan zijn adres, terwijl de overigen aan de leeringen zijner »desertores" geachte geestverwanten Apelles, Valentinus en Alexander zijn gewijd. De laatste schijnt een Valentiniaan

¹⁾ c. 8.

²⁾ c. 8.

³⁾ c. 10.

⁴⁾ c. 11.

⁵⁾ c. 9, 17

te zijn geweest, die afzonderlijke vermelding verdiende. ¹⁾ Apelles heet een leerling van Marcion, een »sapiens supra magistrum», met wien men »de calcaria in carbonariam», wij zouden zeggen van den os op den ezel, of wel van den wal in de sloot belandt. ²⁾ Onder die vlag varen vermoedelijk ook de »alii», die sprekende worden ingevoerd. ³⁾ Allerlei onderstellingen komen ter sprake. De ketters, schier erger dan heidenen, ⁴⁾ platonici, academici of hoe ze heeten mogen, ⁵⁾ maken het bont. »Spiritalis, animalis, siderea, imaginarea» en wat niet al wordt onder hunne handen de »caro Christi». Tertullianus weerlegt ze den een na den ander en handhaaft den niet *per* virginem maar *ex* virgine geboren mensch. In dit betoog nu gunt hij aan Marcion de eereplaats, maar om het minst van hem te zeggen.

»Marcion, ut carnem Christi negaret, negavit etiam nativitatem, aut ut nativitatem negaret, negavit carnem, scilicet ne invicem sibi testimonium responderent nativitas et caro». Blijkbaar hebben wij hier te doen met een conclusie, die zijn bestrijder trekt. Slechts de negatie van caro en nativitas blijven over. Of behoort ook zij tot de gevolgtrekking? Men zou het haast afleiden uit de argumentatie. »Facilius creditur Jupiter taurus factus aut cygnus quam vere homo Christus penes Marcionem» roept Tertullianus uit, ⁶⁾ en hij is in de parallel, die hij trekt, welsprekender, dan hij vermoedt. Blijkbaar stonden de Marcionieten in zijn schatting lijnrecht

¹⁾ c. 16, 17.

⁴⁾ c. 15.

²⁾ c. 6.

⁵⁾ c. 20, 23.

³⁾ c. 10.

⁶⁾ c. 4.

tegenover »Ebion”.¹⁾ Maar als hij Marcion weerlegt, neemt hij diens opinie over de geboorteverhalen als uitgangspunt. Een onderstelde opinie. Tegen de lastige beschrijving, den stal, de doeken, de krib, tegen kindermoord en besnijdenis zal hij bezwaren gehad en op die gronden de voorgeschiedenis verworpen hebben. »His, opinor, consiliis tot originalia instrumenta Christi delere, Marcion, ausus es, ne caro ejus probaretur”. Op wiens gezag? vraagt Tertullianus. Is hij soms apostel of profeet? Zoo ja, laat hij het dan zeggen, en anders gelooven, of sterven in zijn ongeloof, de afvallige, die blijkens zijn eigen verklaring — »in quadam epistula”²⁾ — de eenmaal erkende waarheid verzaakte! Schijnt het niet, alsof wegens de leeringen zijner volgelingen en wegens den inhoud van het Marcionietisch evangelie het bestaan van Marcions docetisme hier eenvoudig bij wijze van onderstelling wordt aangenomen?

Ook het overige betoog brengt ons niet verder. Waarom, als God niet geboren wilde worden, nam hij er den schijn van aan, door als mensch zich te vertoonen? »Satis erat illi, inquis, conscientia sua”. Maar in zulk een conscientia was geen troost. Stelt gij — »inquis” — dat de Oneindige onveranderlijk is en dus niet mensch kan worden, dan vergeet gij, dat de gewone logica voor God niet geldt. »Nihil deo par est”. Laast en aanvaardet gij niet de engelenverschijningen aan Abraham en Lot? Dat waren toch geen phantasma's. »Non audebis hoc dicere”. Als gij de Schrift niet verminkt, kon ook de

¹⁾ cf. c. 14, 18, 24.

²⁾ boven bl. 37.

duif in het Johannesevangelie u onderrichten. Of acht gij geboren te worden Gode onwaard? Begrijpt gij dan het wordingsproces? En zijt gij niet zelf geboren? Is geboren te worden dwaas voor een God, dan ook te sterven. »Parce unicae spei totius orbis!» In dien trant betoogt hij. ¹⁾ 't Vermoeden ligt voor de hand, dat ook hier de excepties van Tertullianus' eigen vinding zijn. Opmerkelijk dat, als ten slotte tegen elk der bestreden dwaalleeraars als ultima ratio een bijbelspreuk wordt voor den dag gehaald, Marcion geveld wordt met het woord van Jes. 45: 5: »Ik ben de Heer en niemand meer en buiten mij is er geen God», zoodat de hoofdgedachte, die Tertullianus leidde bij zijn oppositie tegen den ketter, als van zelve weer bovenkomt, terwijl hij diens vermeend docetisme weerlegt. ²⁾

Hieraan sluit zich een opmerking, waartoe Irenaeus ons verplicht. De bisschop van Lyon noemt nergens Marcion in een verband, waar hij van doceten spreekt. Ter plaatse, waar hij onder de ketterijen ook die van Marcion opsomt, wordt diens dualisme op den voorgrond gesteld en voorts verzekerd: »Jesum ab eo Patre, qui est super mundi fabricatorem Deum, venientem in Judaeam temporibus Pontii Pilatii praesidis, qui fuit procurator Tiberii Caesaris, in hominis forma manifestatum his, qui in Judaea erant, dissolventem prophetas et legem et omnia opera ejus Dei, qui mundum fecit, quem et cosmocratorem dicit». Daarna volgt de mededeeling, dat hij, het evangelie van Lucas verminkende,

¹⁾ c. 2—5.

²⁾ c. 25.

onder anderen »omnia quae sunt de generatione Domini conscripta” verwijderde. ¹⁾ Was hier Justinus zijn bron en heeft die bron hem geen verdere bijzonderheden aan de hand gedaan? Of was in Irenaeus’ dagen aan Marcions naam de herinnering aan docetisme nog niet als later uitdrukkelijk verbonden? Of was de uitdrukking »in hominis forma manifestatum” als half woord voor wie goed verstond genoeg? Merkwaardig is in elk geval, dat in het vijfde boek, waar de vleeschwording des Woords uitvoerig behandeld wordt, voor de leer van een »putative apparuisse” en een »nihil ex Maria accepisse” wel Valentinus, maar niet Marcion wordt verantwoordelijk gesteld. ²⁾ Merkwaardig ook, dat in het derde boek, waar sprake is van het gebruik, door ketters van de evangeliën gemaakt, aan Marcion verweten wordt, dat hij uit Lucas zijn lasteringen tegen den Schepper put, en daarnaast afzonderlijk als Marcions vrienden gememoreerd worden lieden, »qui Jesum separant a Christo et impassibilem perseverasse Christum, passum vero Jesum dicunt”. ³⁾ Merkwaardig vooral, dat in de lange reeks hoofdstukken, waar tal van quaesties, met deze materie in verband staande, worden opgelost, als de wijze van nederdaling, de gevoeligheid van het lijden, het verband tusschen Christus en Jezus, de waarde der menschwording voor de verlossing, de maagdelijke geboorte, de tweede Adam, en wat dies meer zij, ⁴⁾ de naam van Marcion geen enkele maal voorkomt, terwijl hij onmiddellijk daarna weer als vertegenwoordiger van het dualisme wordt aan de kaak

¹⁾ I. 27, 2.

²⁾ V. 1, 2.

³⁾ III. 11, 7.

⁴⁾ V. 16-23.

⁵⁾ III. 25, 3.

gesteld.¹⁾ Blijkbaar dus had Marcion als doceet voor Irenaeus geen bijzondere beteekenis, tenzij dan voor zoover mede op hem de algemeene stelregel toepasselijk is: »secundum nullam sententiam haeticorum verbum Dei caro factum est”,¹⁾ of het algemeen verwijt, dat hij als allen te wijs wil zijn en, door een antwoord te geven op de vraag: »quomodo filius prolatus a patre”, de onverklaarbare »prolatio”, »generatio”, »nuncupatio”, »adaptatio”, of hoe het heeten zal, als ware hij vroedmeester, verklaren wil”.²⁾

Hoe hebben wij dan nu de conclusie op te maken?

»Den entchiedensten Dokerismus lehrte Marcion”, zegt Baur,³⁾ nadat hij van Basilides en Valentinus als met hem hoofdvertegenwoordigers van het docetisme heeft melding gemaakt, en met verwijzing naar wat hij vroeger over *die christliche Gnosis* geschreven had. Als wij lezen, wat hij in laatstgenoemd werk over het wezen van het docetisme in verband met het dualisme, het idealisme en het rationalisme der gnostieken ten beste geeft,⁴⁾ verwonderen wij ons over dit slotwoord niet, maar wij kunnen toch ook den indruk niet weren, dat de Hegeliaan van de wijsgeerige diepte zijner oud-christelijke »Religionsphilosophen” te hoogen dunk heeft, dat met name aan Marcion te hooge eer bewezen wordt. Behalve dat hij tusschen den werkelijken Marcion en dien van Tertullianus te weinig onderscheid maakt, en dat de bronnen ons niet te beslist van docetisme

¹⁾ III. 11, 3.

²⁾ II. 28, 6.

³⁾ Drei ersten Jh. S. 230.

⁴⁾ S. 258 ff

spreken, naarmate wij hooger opklimmen, leert de geschiedenis, dat de meest noemenswaarde doceten uit den geestelijken dampkring van Valentinus zijn voortgekomen. Ptolemaeus, Marcus, Heracleon, Bardesanes, om niet te spreken van Cassianus, volgens Clemens Alexandrinus ¹⁾ *ἐξάρχων τῆς δοκίσεως*, staan allen bij de haeresiologen als Valentinianen bekend. ²⁾ Vermoedelijk heeft het docetisme in zijn verschillende nuances zijn ontwikkeling evenzeer te danken aan de tegenstelling der judaïstisch-catholieke theologie, als aan zijn oorspronkelijken aanleg. Tot menige gevolgtrekking zullen de gnostieken door hunne tegenstanders eenvoudig gedwongen zijn, gelijk anderen door gemelde tegenstanders omgekeerd den verkondigers van afwijkende leeringen zullen zijn toegedicht en in den mond gelegd. Toen Irenaeus en Tertullianus schreven, waren de christologische disputen sinds geruimen tijd in vollen gang. 't Ware onbillijk Marcion persoonlijk verantwoordelijk te stellen voor al wat catholieke ijveraars terecht of ten onrechte zijn volgelingen en geestverwanten hebben te laste gelegd. Niet onmogelijk, dat Marcion van de bijzondere betekenis van zijn docetisme zich nog ternauwernood bewust was. Het docetisme zat immers in de lucht. ³⁾ Aan »prae-coqui” en »abortivi quodammodo Marcionitae” heeft het voorwaar niet ontbroken. Als in de brieven van Ignatius sprake is van *ἄπιστοί τινες*, die *λέγουσιν τὸ δοκεῖν*

¹⁾ Strom. III, 13.

²⁾ HILGENF. Kgs. S. 362, 378, 503, 521, 546. Over de leer der doceten verg. VOLKMAR, das Ev. Marcions S. 169 ff.

³⁾ Boven bl. 71⁴.

αὐτὸν πεπονθέναι en van μή ὁμολογεῖν αὐτὸν σαρκοφόρον; ¹⁾ als in de johanneïsche brieven de antichrist kenbaar heet aan het μή ὁμολογεῖν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐν σαρκὶ ἐληλυθότα; ²⁾ als in een paulinischen brief de Christus genoemd wordt ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπων γενόμενος, μορφὴν δούλου λαβών, σχήματι εὑρεθεὶς ὡς ἄνθρωπος, ³⁾ dan is dit alles welsprekend genoeg. En hoe zou het vierde evangelie voor zijn Christus, die het lichamelijke leven aflegt en aanneemt naar welgevallen, ⁴⁾ zoo spoedig en zoo algemeen geloof gevonden hebben, als niet een zeker docetisme kenmerk en geloofsbehoefte was van een groot deel der christenheid?

Zoo is dan onze conclusie een belijdenis van onkunde. De bronnen veroorloven ons niet met eenige zekerheid te zeggen, welk aandeel Marcion persoonlijk moet genomen hebben aan den oorsprong of het verloop der docetische stroomingen van zijn tijd. Slechts had het joodsch gekleurde christendom met zijn Christus naar de Schriften, 't zij dan symbool of werkelijkheid, zijne sympathieën niet.

§ 3. Marcions soteriologie.

Betreffende het doel, waarmede volgens Marcion de Christus in het vleesch verscheen, geeft Justinus ons geen licht, tenzij wij aan hem de mededeelingen ver-

¹⁾ Ad Smyrn. c. 2. 5. ²⁾ 1 Joh. 4: 2, 3. ³⁾ Phil. 2: 7.

⁴⁾ Joh. 5: 13; 6: 32, 33; 7: 10, 15, 20, 25, 30, 44 8: 59; 10: 17, 31, 32, 39; 12: 36; 18: 4—12; 20: 15, 17, 19, 27.

schuldigd zijn, die Irenaeus in zijn ketterbestrijding heeft ingelascht.

Laatstgenoemde handelt betrekkelijk uitvoerig over dit punt.

»Dissolventem prophetas et legem et omnia opera ejus Dei, qui mundum fecit”, dus, zagen wij, noemt hij Jezus.¹⁾ Voorts acht hij Marcionietisch het beweren: »salutem solum animarum esse futuram, earum quae ejus doctrinam didicissent; corpus autem, videlicet quoniam a terra sit sumtum, impossibile esse participare salutem.”²⁾ Ook haalt hij als proeve van Marcions daemonisch en alle waarheid weerstrevend onderricht de stelling aan, dat Kaïn en diens gelijken, dat Sodomieten en Egyptenaren en wat dies meer zij, dat in één woord alle heidenen, hoezeer ze ook in boosheid gewandeld mochten hebben, door den Heer waren aangenomen, omdat zij bij diens nederdaling ter helle hem waren te gemoet getreden; maar dat Abel en Henoeh en Noach en wie verder rechtvaardigen waren, dat het volk van Abraham, den aartsvader, met inbegrip van al de profeten en alle vrienden Gods, van het heil waren buitengesloten, en wel omdat zij in wantrouwen jegens den Heer en diens beloften geaarzeld hadden hem in de onderwereld te begroeten. »Quoniam enim sciebant, inquit, Deum suum semper tentantem eos et nunc tentari suspicati, non accucurrerunt Jesu neque crediderunt annuntiationi ejus; et propterea remansisse animas eorum apud inferos dixit.”³⁾ Als wij dit bericht

¹⁾ I, 27. 2.

²⁾ I, 27. 3.

³⁾ I, 27. 3.

bij een der jongere schrijvers gevonden hadden, zouden wij het vermoedelijk voor een anecdote gehouden hebben. Nu het tot de tijden van Irenaeus opklimt, wekt het onze belangstelling. Bij Theodoretus lezen wij bijna woordelijk dezelfde bijzonderheid. Evenwel met eenige beperking en zonder de redeneering aan het slot. Προσδραμεῖν αὐτῷ μὴ βουλευθέντας noemt hij de verworpen vromen, en hij laat er als slotwoord op volgen: οὗ δὲ χάριν, Φησί, καὶ τὸν ἄδην οἰκεῖν κατεκρίθησαν.¹⁾ Heeft de latere haeresioloog het woord van zijn ouderen voorganger vrij geciteerd en opzettelijk bekort? Of heeft de vertaler van Irenaeus aan zijn origineel onwillekeurig van zijn eigen redeneeringen toegevoegd? Vermoedelijk is hier het eerste het geval, tenzij wij nog andere intermediaire schriftelijke bronnen mochten te hulp roepen. Trouwens ook Epiphanius had op zijne wijze hetzelfde verteld. Onder de uitverkorenen rekende hij Korach, Dathan en Abiram en Esau mee, en omgekeerd onder de verworpenen Izaäk, Jacob, Mozes, David en Salomo. De laatsten zouden het eeuwig verblijf in de onderwereld hieraan te danken hebben, ὅτι ἐπέγνωσαν τὸν Θεὸν τῶν Ἰουδαίων, ὄντα ποιητὴν καὶ κτιστὴν, καὶ τὰ κατ'ἕκαστον αὐτῷ πεποιθήσασιν καὶ οὐχὶ τῷ Θεῷ τῷ ἀοράτῳ ἑαυτοὺς προσανέθεντο.²⁾ In vrijen vorm dus leefde het bedoeld Marcionietisch beweren in de oud-christelijke letterkunde voort.

¹⁾ Haer. fab. I, 24.

²⁾ I, 3, 4. Verg. ook Dial. c. Marc. II, p. 56: ἐν τῷ ἄδῃ εἶπεν εἰς αὐτοὺς Ἀβραάμ οὗκ ἐν τῇ βουλειᾷ τῶν στυγίων.

Wat is er aan van dit zeggen, met een *φῆσι* zoo herhaaldelijk den aartsketter in den mond gelegd?

De Armeniër Esnig weet van het gansche verhaal niets af. Niet dat hij er over zwijgt, maar hij zegt uitdrukkelijk: »Als nun der Sohn Gottes ans Kreuz geschlagen war, ging er in die Hölle und machte sie leer; er nahm die Geister, die daselbst waren, mit sich fort, und brachte sie in den dritten Himmel zu seinem Vater.» ¹⁾ In Klein-Azië schijnt dus de overlevering niet overal te zijn doorgedrongen. Moesten wij uit de drie lezingen van Irenaeus, Epiphanius en Theodoretus een keuze doen, wij zouden het houden met Epiphanius. De eenvoudige stelling, dat uit de dooden niet opstaan, die den oppergod niet gekend hebben, maar slechts den demiurg hebben gediend, is met het Marcionietisch dualisme althans niet in strijd. Maar of zij er oorspronkelijk toe behoorde, is een andere vraag. Uit het gansche bericht spreekt eenige kwaadwilligheid. Irenaeus verklaart ergens ²⁾, dat het dwaas is, gelijk Marcion en die naar hem zich noemen, »expellere ex haereditate Abraham», die immers door Jezus en Paulus rechtvaardig werd verklaard. Best mogelijk dat dit »expellere ex haereditate» de grond is van het geheele verhaal. Het Marcionietisch

¹⁾ Naar NEUMANN'S vertaling, *Zs. f. d. hist. Th.* 1834, S. 74 f. cf. HARN. *Zs. f. w. Th.* 1876, S. 98: „An eine Befreiung aller Seelen ist schon desshalb nicht zu denken, weil gleich im Folgenden der Glaube ausdrücklich als Bedingung der Seligkeit hingestellt wird. Esnigs Bericht ist hier entschieden summarisch.“ Intusschen voelde de schrijver, sprekende over de hel, zich toch niet genoopt het zonderling verhaal mee in te lasschen.

²⁾ IV. 8, 1.

christendom, dat met het jodendom geen rekening blijkt gehouden te hebben, dat op heidenschen bodem tierende een godsbegrip huldigde, te wijsgeerig misschien, dan dat het plaats zou overlaten voor oud-testamentische mythologie, zal, hoe dan ook ontstaan, op de messiasgemeente uit de besnijdenis den indruk gemaakt hebben van haar en hare heiligen buiten te sluiten van de zaligheid. Het zal althans voor de zaligheid dier heiligen even koel geweest zijn, als de anderen voor die der grooten uit den voortijd van Rome of Griekenland. Gewoon als deze denkers waren aan een ruime wereld, zullen zij in den engen huiselijken kring der oud-testamentische vromen vermoedelijk zich weinig hebben thuis gevoeld, geen neiging althans gekoesterd hebben om voor de grooten dier kleine wereld zich bijzonder te interesseeren. Bij nadere kennismaking moeten die helden gebleken zijn weinig te beantwoorden aan het ideaal-beeld van den Marcionietischen christen. Wat reden was er dan voor de in het heidendom opgegroeiden, om Israëls patriarchen op te nemen in hunnen christelijken kring? De wereld was groot en de taak van het universalisme gold meer de toekomst dan het verleden. Bij die uit de besnijdenis daarentegen werkte de erfelijke drang om ook de vaders te annexeren voor de godsgemeente, voor het waarachtige Israël. Naar overgeleverden trant klommen zij met hunne gedachten bij voorkeur tot Abraham, Izaäk en Jacob en liever nog tot Noach en Adam op. Dat deze uiteenloopende neigingen tot botsingen moesten leiden, ligt voor de hand. Wij mogen ons voorstellen, dat bij twist-

gesprekken al spoedig den Marcionieten de vraag werd voorgelegd, hoe, indien kennis van een anderen of hoogerem god dan de demiurg voorwaarde is van het recht op den christennaam, het lot zou zijn van de in den demiurg ontslapenen. En 't zij nu de aangesprokene zelve een den patriarchen minder goedgunstig antwoord gegeven hebben, 't zij hunne tegenstanders uit hunne leeringen eigenmachtig zekere conclusiën getrokken hebben, wij kunnen aannemen, dat de oorsprong der door Irenaeus en anderen na hem overgeleverde beweringen gezocht moet worden in de richting van den gedachtengang, door disputen over dit onderwerp gewekt. »Expellere Abraham et omnes omnino gentes assumere», wat is er meer noodig dan deze tegenstelling om betreffende de nederdaling ter helle den Marcionieten stellingen toe te dichten als de bedoelde? Zelfs zou het eerste lid der tegenstelling aan het laatste alleen reeds den oorsprong kunnen te danken hebben. Wij constateeren slechts, dat de fictie, zoo zij een fictie heeten mag, betrekkelijk vroeg moet zijn ontworpen, immers aan Irenaeus omstreeks 180 reeds is bekend geweest.¹⁾

En nu het doel, waarmede volgens Marcion de Christus vleesch geworden is.

¹⁾ Men vergelijke in verband met deze quaestie wat Irenaeus van Tatianus zegt, dat hij nl. om toch iets oorspronkelijks te verkondigen Adam van de zaligheid had buitengesloten en door zijn geestverwanten in dezen was gevolgd, I. 28, 1; III. 23, 8, een wijze van doen, waardoor zij zich ketters en afvalligen, advocaten van dood en duivel betoond hadden. Over de leer aangaande den eersten mensch in de 2de eeuw zie NOELDECHEN, Zs. f. w. Th. 1885, S. 462 f.

»Jesum autem ab eo Patre, qui est super mundi fabricatorem Deum, venientem in Judaeam temporibus Pontii Pilati praesidis, qui fuit procurator Tiberii caesaris, in hominis formam manifestatum his, qui in Judaea erant, dissolventem prophetas et legem et omnia opera ejus Dei, qui mundum fecit, quem et cosmocratorem dicit», zoo luidt in zijn geheel de volzin bij Irenaeus, waarvan wij boven een gedeelte hebben aangehaald. Evenzoo schrijft Tertullianus: »anno quinto decimo principatus Tiberiani proponit eum descendisse in civitatem Galilaeae Capharnaüm, utique de coelo creatoris, in quod de suo ante descenderat”¹⁾... Ter ontbinding van wet en profeten derhalve en ter vernietiging van al het werk des Scheppers kwam volgens deze berichtgevers of hunne zegslieden de Christus van Marcion onder de Judaeërs in het vleesch. Aan een gedeelte van dit beweren herinnert Hyppolytus, wanneer hij den dusgenaamd goeden god van Marcion noemt *καταλύοντα τὰ τοῦ δημιουργοῦ ποιήματα*, en op grond van dit *καταλύειν* dien god het epitheton ornans *goed* ontzegt²⁾. Als hij later in zijn recapitulatie³⁾ verzekert, dat hij den Christus door dezen zelfden goeden god laat *πεπέμφθαι ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ψυχῶν, ὃν ἔσω ἄνθρωπον καλεῖ*, dan schijnt dit in verband te staan met de verwerping der lichamelijke opstanding en mengt het dus een nieuw element in het spel. Beide bestanddeelen vinden wij terug bij Epiphanius, als hij Marcion

¹⁾ adv. Marc. IV, 7, waar nog de uitdrukkingen volgen: de coelo statim ad synagogam... destructorem legis et prophetarum... adversus creatorem.

²⁾ VII, 30.

³⁾ X, 19.

verantwoordelijk stelt voor de bewering, dat Christus van den onzichtbaren en onuitsprekelijken Vader neerdaalde *ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν ψυχῶν καὶ ἐπὶ ἐλέγχῳ τοῦ Θεοῦ τῶν Ἰουδαίων καὶ νόμου καὶ προφητῶν καὶ τῶν τοιοῦτων.*¹⁾ Een weinig later²⁾ geeft hij een heele redeneering over dit punt ten beste. Marcion zou zich nl. op Gal. 3: 13 beroepen hebben ten bewijze, dat de Christus uit een hogere wereld kwam, dan die van den demiurg. *Χριστὸς ἡμᾶς ἐξηγόρασεν ἐκ τῆς κατάρρας τοῦ νόμου* schreef de apostel, daarmee volgens Marcion bewijzende, dat de menschheid, die hij loskocht, zijn eigendom niet was, oorspronkelijk een anderen god toebehoorde dan hem. Epiphanius was van oordeel, dat de ketter den term *ἐξηγόρασεν* misverstond. Van loskopen in letterlijken zin was hier zijns inziens geen sprake, zoomin als in de uitdrukking *ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν* van den Ephesebrief.³⁾ De schrijver duidde er veeleer het gansche proces der vleeschwording en van het lichamenlijk lijden mee aan, waartoe om onzentwille de godheid zich leende. Ook Hiëronymus behandelt dit onderwerp en bestrijdt zijn tegenpartij met de opmerking: »qui emit alienum emit, qui autem redimit id emit proprie quod suum fuit». ⁴⁾ Op het argument uit den brief aan de Galaten beriepen zich dus in het laatste kwartaal der vierde eeuw of eerder de Marcionieten ter rechtvaardiging van hun dualisme. En vermoedelijk mede ten betooge van de stelling, dat de

¹⁾ I. 3, 4,

²⁾ I. 3, 8.

³⁾ 5: 16.

⁴⁾ Comm. II in Gal. 3; ed. Ben. IV, p. 258; cf. Tert. adv. Marc. III, 18: „de hujus maledictionis sensu differo.”

Christus de wereld van den demiurg binnendrong om diens schepselen te bevrijden van den druk zijner wet. Hoe zij zich dit laatste voorstelden, is uit de polemieken van Epiphanius niet op te maken. Op welke wijze naar de voorstelling der ketters de loskoopding geschiedde, blijkt niet. Wel betoont volgens zijn bestrijder Marcion zich een dwaas — *ὁ ἡλίθιος* — door te beweren, dat de Christus zelf om onzentwil tot een vloek werd — *ὑπὲρ ἡμῶν κατάρρα* — in plaats van te erkennen, dat hij integendeel tot een zegen werd en van den vloek verlost — *τῆς κατάρρας λύσις . . . εὐλογία πᾶσι* — maar wie maakt ons duidelijk, wat met dit onderstelde *κατάρρα γένεσθαι* wordt bedoeld? Ook bij de andere schrijvers schijnt niet veel helderder licht. Theodoretus verzekert, dat Marcions Christus neerdaalde *ἵνα τῆς τοῦ δημιουργοῦ δουλείας τοὺς εἰς αὐτὸν πεπιστευκότας ἐλευθερώσῃ*, ¹⁾ maar licht zijn mededeeling niet toe. Philaster ²⁾ schrijft, behalve de reeds boven aangehaalde woorden: »*quae enim de Christo dicunt ut de Deo vero praeterit, quae autem quasi de homine dicunt scripturae ea accipit capitula*», ook nog aangaande Marcion: »*et neque Christum judicem esse omnium confitetur*», een mededeeling, waarbij vermoedelijk, in aansluiting aan Marcions theologie, op *judicem* meer dan op *omnium* de nadruk ligt.

Wat is dan uit dit een en ander af te leiden?

Misschien wel dit, dat er tusschen de Marcionieten en hunne tegenstanders op het punt van het doel der Christusverschijning geen groot verschil bestond. Geen

¹⁾ I, 24.

²⁾ c. 55.

grooter althans dan voortvloeide uit de erkenning van een oppergod boven den demiurg en uit de ongelijke waardeering van de wereld des Ouden Testaments, waarbij nog gevoegd zou kunnen worden een uiteenloopende beschouwing over de bestemming van het menschelijke vleesch. Een Christus, die in het vleesch verscheen om levende en stervende het juk der joodsche wet te verbreken en uit alle hemelstreken zielen te winnen voor zijn eeuwig koninkrijk, een dergelijke, onder ons ten naasten bij als de paulinische bekende, zal de Christus van Marcion geweest zijn. Bij deze algemeenheden dienen wij ons neer te leggen.¹⁾ Van elke verdere poging om in bijzonderheden den loop van het marcionietisch verlossingsproces te beschrijven, dienen wij bij gebrek aan uitvoerige en betrouwbare bescheiden af te zien. Althans ik meen gerechtigd te zijn slechts *curiositatis causa* de karakteristieke schildering te laten volgen, die Esnig de Armeniër ons gaf:²⁾

»Toen de God der wet zag, dat de aarde schoon was, besloot hij een mensch te maken, die er op leven zou. Hij daalde af tot de Materie op aarde en sprak tot haar: geef mij een weinig van uw stof, ik zal er dan van mijnen geest aan toevoegen en zoo zullen we een mensch scheppen naar mijn beeld. Toen de Materie hem iets van hare aarde gegeven had, maakte hij het levend,

¹⁾ Verg. HARNACK, Lehrb. der Dogmengesch. S. 143 ff.

²⁾ ILLGENS Zeitschr. f. hist. Theol. 1834, S. 76; over het onderscheid tusschen het hier verhaalde en het oorspronkelijk Marcionitisme zie HARNACK, Zs. f. w. Th. 1876, S. 90 f. 94 ff.

blies er geest in en Adam was geboren. Daarom noemde hij hem ook Adam, want uit aarde had hij hem gemaakt. Hij schiep hem ook een vrouw en zette beide in het paradijs, gelijk de Schrift zegt. Zij gehoorzaamden hem en eerden hem gestadig en deden hem genoeg als kinderen.

»Toen nu de God der wet, die Heer over de wereld was, zag, dat Adam goed genoeg was en waardig om te dienen en te aanbidden, peinsde hij er over, hoe het mogelijk wezen zou hem van de Materie te verwijderen ¹⁾ en geheel met zich te vereenigen. De God der wet nam daarom Adam afzonderlijk en zeide: Adam, ik ben God en er is geen ander; buiten mij zult gij geen god hebben; als gij buiten mij andere goden aanbidt, weet dat gij den dood sterven zult. Toen hij hem dit gezegd en aan het woord »dood" hem herinnerd had, maakte zich zulk een angst van Adam meester, dat hij zich langzamerhand geheel van de Materie verwijderde.

»Toen nu de Materie als naar gewoonte tot hem kwam om hem te dienen, en ontdekte, dat Adam niet naar haar luisterde, maar het er op toelagde zich te verwijderen en niet in hare nabijheid te komen, verbaasde zij zich zeer in hare ziel, maar begreep spoedig, dat de Heer der schepselen haar misleid had. Zij zeide: de bron van het oog is door haar water duister geworden, ²⁾ hoe

¹⁾ Neumann: ihn von der Materie zu entfernen. Hübschmann: ihn der Materie zu stehlen.

²⁾ Neumann: Die Quelle des Auges ist durch ihr Wasser verdunkelt. Hübschmann: Von dem Anfang der Quelle her ist das Wasser derselben getrübt. cf. Harn. Zs. f. w. Th. '76, S. 88.

komt dit? Adam heeft nog niet eens kinderen en reeds werd ik in mijn hoedanigheid van god door dien andere bedrogen.¹⁾ Daar hij mij haat en zijn afspraak met mij niet houdt, zal ik een menigte goden maken en er de wereld mee vullen, zoodat men den waren God, als men hem zoekt, niet meer vinden kan.

»Daarna zou de Materie vele beelden gevormd, ze goden genoemd en er de wereld mee gevuld hebben. Onder de velerlei godennamen ging de naam van den God, die Heer der schepselen is, verloren, zoodat men hem nergens kon terugvinden. Adams nakomelingen geraakten daardoor op dwaalwegen en aanbaden den God der schepselen niet, want de Materie lokte hen allen tot zich en gedoogde niet, dat ook maar een van hen den God der schepselen aanbad.

»Toen werd de Heer der schepselen vertoornd, omdat zij hem allen verlaten hadden en de Materie aanhingen, en hij slingerde allen, zoodra zij stierven, van woede den een na den ander in de hel. Adam kwam in de hel wegens den boom en zoo waren allen 29 eeuwen in de hel.

»Toen de God van het goede, de Allerhoogste,²⁾ die in den derden hemel woont, zag, dat de volken door de boosheid van beiden, van den Heer der schepselen en van de Materie, bedorven en te gronde gericht

¹⁾ Neumann: und schon ward ich durch jenen um meinen Namen der Gottheit betrogen. Hübschmann: Und schon bestahl mich jener durch seinen Namen der Gottheit.

²⁾ Hübschmann: der unbekante.

werden, ¹⁾ kreeg hij medelijden met de in het vuur gekwelden en gemartelden. Hij zond daarom zijnen zoon om ze te verlossen en beval, dat deze de gestalte van een dienstknecht zou aannemen en onder de kinderen van den God der wet in de gedaante van een mensch verschijnen zou. Heel, zeide hij, hunne gewonden, ²⁾ wek hunne dooden op, maak hunne blinden ziende, breng onder hen zonder eenige vergelding de grootste genezingen tot stand, totdat de God der schepselen u ziet, jaloersch wordt en u aan het kruis laat slaan. Na den dood zult gij ter helle nederdalen en de gestorvenen vandaar wegleiden, want voortaan zal er onder de levenden geen hel meer zijn. ³⁾ En daarom wordt gij gekruisigd, opdat gij er als een doode zult uitzien en de hel haren mond opene om u te ontvangen. Gij zult er dan midden ingaan en haar leeg maken. Toen nu de zoon Gods aan 't kruis genageld was, ging hij in de hel en maakte haar ledig; hij nam de geesten, die er waren, mede en bracht ze in den derden hemel tot zijnen Vader. De Heer der wet ⁴⁾ werd daarover geweldig toornig; in zijn woede verscheurde hij zijn kleed en de voorhangsels van zijn paleis; ⁵⁾ hij bedekte zijn zon en hulde zijn wereld in duisternis en zoo bleef hij van boosheid langen tijd in rouw. ⁶⁾

¹⁾ Hübschmann: zwischen zwei Betrügern gequält.

²⁾ H.: ihre Aussätzigen.

³⁾ H.: denn die Unterwelt ist nicht gewöhnt Leben in sich aufzunehmen.

⁴⁾ H.: der Kreaturen.

⁵⁾ H.: seines Tempels.

⁶⁾ H.: und setzte sich zur Klage trauernd nieder.

»Jezus kwam toen ten tweeden male naar beneden en verscheen in zijn goddelijke gestalte voor den God der wet, om met hem te rechten wegens zijnen dood. Toen de Heer der wereld de godheid van Jezus zag, ontdekte hij, dat er buiten hem zelve nog een andere god was. Jezus zeide tot hem: Wij hebben een geschil met elkander en geen ander zij scheidsrechter tusschen ons, als uwe eigene wetten, die gij geschreven hebt. Toen daarom de wetten gehaald werden, sprak Jezus tot den Heer der schepselen: Hebt gij niet in uwe wetten geschreven: wie iemand doodt, die zal sterven, en wie het bloed der rechtvaardigen vergiet, diens bloed zal wederom vergoten worden? Hij antwoordde: Ja, ik heb dat geschreven. Daarop zeide Jezus tot hem: Geef u dan over in mijne macht, opdat ik u doode en uw bloed vergiete, gelijk gij mij gedood en mijn bloed vergoten hebt. Ik ben inderdaad rechtvaardiger dan gij en heb uwen schepselen de grootste weldaden bereid. Jezus begon daarop alle weldaden, die hij den schepselen bewezen had, op te tellen.

»Toen de Heer der schepselen zag, dat hij overwonnen was, wist hij niet wat hij zeggen zou, want hij was door zijn eigen wetten veroordeeld. Hij wist niet, wat hij zou antwoorden, want hij was des doods schuldig wegens den dood van Jezus. De Heer der wet trok zich daarop in de hel terug en zeide biddend tot Jezus: Daar ik gezondigd en u in onwetendheid gedood heb, daar ik niet wist, dat gij een god zijt, en meende, dat gij een mensch waart, zoo vergun ik u alle wraak, waarmede ik u had willen treffen, waar gij ook ver-

keeren moogt. Daarop verliet Jezus hem en ging naar Paulus, openbaarde hem de geloofswaarheden en zond hem uit om te verkondigen, welken weg wij bewandelen moeten. Allen, die aan Christus gelooven, werden overgegeven aan dien rechtvaardige en goede." ¹⁾

De in deze schildering vervatte leeringen zijn volgens Esnig slechts het begin van Marcions dwalingen. In welken kring van denkbeelden nog eeuwen na 't ontstaan der ketterij de Marcionieten en hunne bestrijders zich bewogen, leide de lezer uit deze mededeelingen af.

Voorts behoort tot de soteriologie vooral de beschouwing aangaande de bestemming van lichaam en ziel.

Volgens Marcion had slechts de laatste een toekomst. Zijn bestrijders althans zijn eenstemmig in het verwijt, dat hij de opstanding des vleesches verwierp.

»Corpus autem, videlicet quoniam a terra sit sumtum, impossibile esse participare salutem", zoo luidde 't geincrimineerd beweren bij Irenaeus. ²⁾ Als Justinus ³⁾ spreekt van kettters, die verzekeren *μη εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν* en op dien grond het recht op den christennaam verbeuren, dan heeft men ter wille van het daarmee

¹⁾ H.: dafür gebe ich dir zur Genugthuung alle jene, welche an dich glauben werden, dass du mit ihnen thun kannst was du willest. Da verliess ihn Jesus und entzückte Paulus und zeigte ihm den Preis und sendete ihn, dass er predige, um den Preis seien wir erkaufte und alle die an Jesum glaubten seien verkauft von diesem Gerechten an den Guten. — Windischman: seien befreit von dem gerechten Gotte durch den guten.

²⁾ I. 27, 3.

³⁾ c. Tryph. 80.

verbonden βλασφημεῖν τὸν Θεὸν Ἀβραὰμ καὶ τὸν Θεὸν Ἰσαὰκ καὶ τὸν Θεὸν Ἰακώβ misschien de vrijheid de beschrijving aan te merken als doelende op Marcion, ofschoon hij elders diens volgelingen in verband met bedoeld beweren nergens uitdrukkelijk noemt. Verder leest men bij Hippolytus ¹⁾: σάρκα δὲ οὐ θέλει ἀνίστασθαι. Tertullianus noemt Marcion onder degenen, die »resurrectionem carnis refringunt”, ²⁾ en de bekende dichter zingt: »urgere posse negat carnem, cui causa ruinae ipse fuit, quam contemptam spoliavit inique.” ³⁾ Volgens Hiëronymus ⁴⁾ was ook Origenes met deze dwaling van Marcion bekend. Theodoretus schrijft ⁵⁾: ἐκβέβληκε δὲ καὶ τὴν τῶν σωμάτων ἀνάστασιν, ἀδύνατον γενέσθαι ταύτην ὑπολαμβάνων. Niet anders Epiphanius. ⁶⁾ Vermoedelijk is het aan de een of andere verwarring te wijten, als hij op de bewering, dat Marcion aan de lichamen ἀνάστασις en σωτηρία onthoudt, de mededeeling laat volgen: καὶ μεταγωγισμοὺς ὁμοίως τῶν ψυχῶν καὶ μετενσωματώσεις ἀπὸ σωμάτων εἰς σώματα φάσκει. ⁷⁾ Ook Adamantius acht het noodig de Marcionieten Megethius en Marcus zich te laten mengen in een discussie περὶ ἀναστάσεως. ⁸⁾ Zoo dus iets mag gerekend worden vast te staan, dan wel dit, dat de verwerping van de opstanding des vleesches in de

¹⁾ X, 19.

²⁾ adv. Marc. I, 24; Pr. haer. 33.

³⁾ 87 s.

⁴⁾ Epist. 38 (61) bij Migne Orig. p. 97.

⁵⁾ I, 24.

⁶⁾ c. 3, 4, 5.

⁷⁾ c. 4; cf. Tert. de resurr. carn. 1.

⁸⁾ Sect. V.

herinnering der catholieken onafscheidelijk verbonden was aan den naam van Marcion.

Maar juist hier is deze zekerheid van betrekkelijk ondergeschikt belang. Immers deze dusgenaamde ketterij moet wel zeer algemeen geweest zijn. De literatuur over dit onderwerp zou niet zoo rijk geworden zijn, als het onder de christenen van den echten stempel een uitgemaakte waarheid geweest was, dat de lichamen herrijzen zouden. Het vragend verwijt aan de Corinthiërs ¹⁾): »hoe zeggen sommigen onder u, dat er geen opstanding der dooden is?» wordt door tal van schrijvers in de eerste eeuwen tot hunne tijdgenooten gericht. En dat niet terloops, maar in uitvoerige vertoogen, die bewijzen, dat slechts met groote moeite dit leerstuk voor het catholiek geloof veroverd of behouden is. Clemens, Justinus, Athenagoras, Theophilus, Irenaeus, Tertullianus, Clemens Alexandrinus, Origenes, om van lateren niet te spreken, hebben allen met nadruk geijverd voor wat hun een onmisbare waarheid scheen. Clemens wijdt er eenige hoofdstukken aan in den brief aan de Corinthiërs. ²⁾ Justinus brengt het in zijn eerste apologie ³⁾ en in zijn dialoog met Trypho ⁴⁾ ter sprake, terwijl daarenboven onder de opera addubitata op zijn naam een afzonderlijk geschrift *περὶ ἀναστάσεως* gevonden wordt, en voorts zoowel in tot de opera subdittica gerekende *ἀποκρίσεις πρὸς τοὺς ἑρῳδοδόξους* als in desgelijks onecht geachte *ἐρωτήσεις ἑλληνικαὶ πρὸς τοὺς Χριστιάνους* het vraag-

¹⁾ 1 Cor. 15:12.

²⁾ 24—27.

³⁾ c. 18.

⁴⁾ Dial. c. 69, 80, 113.

stuk herhaaldelijk behandeld wordt. ¹⁾ De Antiochener Theophilus prijst den heiden Autolycus met nadruk zijn christelijk dogma aan. ²⁾ Athenagoras Atheniensis ³⁾ behandelt het uitvoerig in een deftig, langdradig geschrift. Irenaeus wijdt van zijn vijfde boek tegen de ketterijen een lange reeks hoofdstukken aan het onderwerp. ⁴⁾ Tertullianus' *de resurrectione carnis* telt tweeënzestig capita en beslaat in de groot octavo editie van Oehler vierentachtig bladzijden. Over wat Clemens de Alexandrijn en Origenes beoogden of betoogden, zijn wij slechts gebrekkig onderricht, maar het vraagstuk nam minstens hun hart en hoofd tot zekere hoogte in beslag. ⁵⁾ Wel een bewijs, dat de catholieken en hunne voorloopers met de publieke opinie in dezen rekening te houden hadden.

Zij stonden dan ook tegenover een breede phalanx van ongezeglijken. »Marcion, Apelles, Valentinus et si qui alii” — heet het bij Tertullianus. ⁶⁾ Elders is daarenboven sprake van Menander en Marcus. ⁷⁾ Dat Credo meetelt, spreekt vanzelf. Met de Valentinianen Heraclion en Bardesanes staat het niet anders. Καθάρπερ πολλὰ τῶν αἱρέσεων, zegt Epiphanius. Ja, Theophilus zelf getuigt aangaande zijn verleden: καὶ γὰρ ἐγὼ ἠπίστου. ⁸⁾

¹⁾ ad Orthod. 13, 53, 85, 111; ad Christ. 11 (13) enz.

²⁾ ad Aut. I. 13, 14; II. 14, 15.

³⁾ de resurr. 11.

⁴⁾ V, 3—13.

⁵⁾ Over de plannen van Clem. Al. zie Paedag. I 6. p. 125 (104 Sylb.)
Over Origenes Eus. VI. 23, en Migne Patr. XI p. 91.

⁶⁾ Pr. haer. 33.

⁷⁾ de resurr. carn. 5.

⁸⁾ I, 14.

De *χείρονα λέγοντες*, zooals Justinus ze noemt, ¹⁾ waren vele. De polemieek der kerkvaders is op dit punt nooit tegen een enkele sekte afzonderlijk, maar tegen allen te gader gericht. Steeds is er sprake van »haereses” in het algemeen, van »haeretica amentia” of »incredulitas”, van »haeticorum versutia”. ’t Zijn in één woord, volgens Justinus, ²⁾ de *αίρεσιῶται*, die door dit hun ongelooft het recht op den christennaam verbeuren. Tertullianus noemt hen christelijke sadducaeers of stelt ze met de heidenen op één lijn. ³⁾ Hij spreekt van »rudes”, »dubii” en »simplices”, en schrijft rondweg: »vulgus irridet, existimans nihil superesse post mortem”. ⁴⁾ Een specialiteit onder de ongelooftigen is Marcion in dit opzicht niet.

Uit de veelvormigheid der oppositie verklaart zich tevens de inspanning, die de bouwheeren van het catholiek geloof zich getroostten om ook dezen steen voor hunnen tempel te behouden. ’t Gold het doortrekken van de lijn, die Jodendom en Christendom, het Oude en het Nieuwe Testament, aan elkander verbond. De lieden zonder joodsch verleden waren voor de bekoorlijkheid van dit dogma blind. »Blind als Oedipus”, zegt Irenaeus. ⁵⁾ Hun moesten de oogen geopend worden. ’t Is belangwekkend na te gaan, hoe de ijveraars voor een lichamelijke verrijzenis zich te dien einde in alle bochten wringen, aan allerlei gebied hun argumenten ontleenen, door kunstmatige exegese de Schrift aan

¹⁾ de resurr. 2.

²⁾ c. Tryph. 80.

³⁾ de resurr. 3, 4, 36.

⁴⁾ de resurr. 1.

⁵⁾ V. 13, 2.

hunne belangen dienstbaar maken, met dankbaarheid van elkaars bewijsmateriaal zich bedienen. Mijn onderwerp gedooft evenwel niet hier een uitstap te doen op het terrein van het wordend catholicisme. Zelfs niet een bloemlezing te verzamelen uit de apologieën der kerkvaders van de argumenten hunner tegenpartij. Het Marcionitisme vertegenwoordigt immers slechts een onderdeel van het zich opponeerend geheel. Toch mogen eenige hoofdpunten hier niet ontbreken.

Het bekende vijftiende hoofdstuk van den eersten Corinthierbrief kwam natuurlijk tusschen de strijdenden op merkwaardige wijze in het gedrang, en daarin vooral de verzekering, »dat vleesch en bloed het koninkrijk Gods niet beërven kunnen”.¹⁾ »Ab omnibus haereticis profertur in amentiam suam”, zegt Irenaeus,²⁾ en volgens Tertullianus kwam deze tekst bij de adversarii »in prima acie”.³⁾ De apologeten zijn het evenwel op verre na niet met elkander eens over de wijze, waarop zij den kettters dit wapen uit de hand moeten slaan. Ook het evangeliewoord: »in de opstanding nemen zij niet ten huwelijk en worden zij niet ten huwelijk uitgegeven”⁴⁾ schijnt groote diensten te hebben gedaan. Zelfs noopte het tot een dispuut over de onmisbaarheid van sommige zintuigen en organen en daarbij tot een beroep op het voorbeeld van de asceten, de muilezels en de heilige moedermaagd.⁵⁾ Als bezwaar tegen het dogma der catholieken wordt voorts den ongelooovigen de be-

¹⁾ 1 Cor. 15:50.

²⁾ V. 9, 1.

³⁾ de resurr. 48.

⁴⁾ Matth. 22:30.

⁵⁾ Just. de resurr. 2, 3; ad orthod 53; Tert. de resurr. 30, 60, 61.

wering toegeschreven, dat bedorven en tot ontbinding overgegaan, vooral door visschen en roofgedierte verslonden vleesch onmogelijk in den vorigen staat hersteld kan worden. Evenzoo, dat met het vleesch ook de zonde zou opstaan. Verder het sophistisch betoog, dat onvolledig herstel de almacht des Scheppers weerspreken en herstel in den ouden staat met al de overbodig geworden organen een dwaasheid wezen zou. ¹⁾ Ook heet het, dat de ketters het menschelijk lichaam in het debat vernederden. 't »Convicium carnis" was hun stokpaardje. »Inde statim incipiunt". ²⁾ En dat niet zonder ironie. De »vulgaris incredulitas" sprak van blinden, kreupelen en verlamden, die naar catholiek geloof den hemel bevolken zouden. ³⁾ Natuurlijk kwam ook de betrekking tusschen lichaam en ziel ter sprake, volgens Tertullianus als bruid en bruidegom verbonden, ⁴⁾ volgens Justinus ⁵⁾ als twee stieren voor denzelfden ploeg, en naar het min schoone beeld van Irenaeus in hun onderlinge verhouding te vergelijken met een van water doorweekte spons. ⁶⁾ De ketters, voor zoover zij 't gericht erkenden, door Marcion verworpen, ⁷⁾ schijnen gemeend te hebben, dat in de eeuwigheid de ziel alleen de verantwoordelijkheid te dragen en de straffen Gods te lijden had.

¹⁾ JUST. de resurr. 2; cf. ATHENAG. 4 Quaest. 10 (15) 1.

²⁾ TERT. de resurr. 4.

³⁾ TERT. de resurr. 57

⁴⁾ de resurr. 63.

⁵⁾ de resurr. 7.

⁶⁾ V. 3, 3.

⁷⁾ TERT. de resurr. 14.

Nochtans weerden zij uit hun spraakgebruik den term *opstanding* niet. Hun wordt te laste gelegd, dat zij de uitdrukking in oneigenlijken zin gebruikten en daardoor aanleiding gaven tot misverstand. »In colloquiis saepe nostros decipere consueverunt, quasi et ipsi resurrectionem carnis admittunt». Ook zij wenschten op te staan, maar dan figuurlijk, zooals wij zouden zeggen: uit het graf van dwaling of zonde. »In carne surgere» beteekende bij hen zooveel als hun geestverwant te worden. »Vae qui non, dum in hac carne est, cognoverit arcana haeretica.» Aldus Tertullianus,¹⁾ die blijkbaar in deze de puntjes op de *i* wil hebben gezet.

Uit dit een en ander blijkt voldoende, dat niet zonder groote krachtsinspanning het dogma der vleeschelijke verrijzenis een plaats verwierf in het catholiek geloof. De tegenzin was te levendig in den kring der heidensche beschaving. Kan het ons verwonderen, dat ook Marcion, die van het jodendom zoo ver afstond, zich weinig aangetrokken gevoelde door dit onderdeel eener oud-testamentische eschatologie?

Voor zoover wij onderstellen mogen, dat er volgens Marcion zeker verband bestond tusschen leven en lot, mag in de derde plaats onder den titel *soteriologie* melding gemaakt worden van zijn moraal.

De Marcionieten waren asceten.

Reeds Irenaeus verklaart de onthouding der Encratie-

¹⁾ de resurr. 19; cf. Iren. II. 31, 2: „esse autem resurrectionem a mortuis agnitionem ejus quae ab iis dicitur veritatis.”

ten uit navolging mede van Marcion. ¹⁾ Ook Tertullianus rangschikt hem onder de »nuptiarum interdictores», ²⁾ en wel zoo, dat hij bij de lectuur van evangeliën en brieven er telkens op zinspeelt, ³⁾ maar ook in rechtstreeksche bestrijding opzettelijk een hoofdstuk aan het onderwerp wijdt. ⁴⁾ Misbruik, meent hij, behoeft het gebruik niet te niet te doen en als het huwelijk niet bestond, waar bleef 't vrijwillig celibaat? »Si nuptiae non erunt, sanctitas nulla est.» En Marcion zelf is immers uit een huwelijk gesproten! Door het te verbieden betoont hij zich een kindermoordenden Pharao in den dop. Zeker uit vrees voor onredelijke vermenigvuldiging van ketters! Hippolytus voegt er bij, dat lust om den demiurg te plagen hem tot zijn onthoudingstheorieën dreef. *Νομίζων λυπεῖν τὸν δημιουργὸν εἰ τῶν ἀπ' αὐτοῦ γεγενομένων ἢ ὠρισμένων ἀπέχοιτο.* ⁵⁾ Als Irenaeus maakt hij ook van de onthouding van spijs gewag. *Καλύεις γαμεῖν, τεκνοῦν, ἀπέχεσθαι βρωμάτων ὧν ὁ Θεὸς ἔκτισεν εἰς μετέλληψιν τοῖς πιστοῖς καὶ ἐπεγνωκόσι τὴν ἀληθείαν.* Welke spijsen, wordt niet gezegd en kan ook van elders niet worden aangevuld, behalve dat Tertullianus met de woorden »reprobas et mare sed usque ad copias ejus, quas sanctiorem cibum deputas» op bevoorrechting van visschen doelt, ⁶⁾ en Epiphanius naar aanleiding van de bede om een visch of een ei ⁷⁾ en de gewone paaschgebruiken herhaaldelijk verzekert, dat Marcion de *σαρ-*

¹⁾ I. 28, 1.

²⁾ Pr. haer. 33.

³⁾ b. v. adv. Marc. III, 11; IV, 11, 34; V, 7.

⁴⁾ adv. Marc. I, 29.

⁵⁾ X, 19.

⁶⁾ adv. Marc. I, 14.

⁷⁾ Luc. 11:11, 12.

κοφαγία verboden acht, ¹⁾ terwijl de *Fihrist* van Muhammed Ibn Ishak meer bepaaldelijk van »fette Fleischspeisen und berauschende Getränke» spreekt. ²⁾ Het bekende oud-testamentische motief zou volgens Epiphanius hier gegolden hebben. *Διδάσκει γὰρ οὗτος ἐμφύχων μὴ μεταλαμβάνειν, Φάσκων ἐνόχους εἶναι τῇ κρίσει τοῦς τῶν κρεῶν μεταλήπτορας ὡς ἂν ψυχὰς ἐσθίωντας.* ³⁾ Dit schijnt te doelen op Gen. 9:4, tenzij het in verband staat met de leer der zielsverhuizing, die elders Marcion te laste wordt gelegd. ⁴⁾ Hippolytus verklaart deze onthouding uit navolging van Empedocles, gelijk het ook koren op Empedocles' molen heet, als men, door het huwelijk af te schaffen, aan het individu de gelegenheid beneemt van zich te vermenigvuldigen. ⁵⁾ Cynisme acht hij de door Marcion aanbevolen levensrichting en hij verzekert uitdrukkelijk, dat zijn volgelingen hem in zijn overdreven ascetisme getrouw zijn geweest. *Σχολὴν ἐσκεύασεν ἀπονοίας γέμουσαν καὶ κυνικοῦ βιοῦ.* ⁶⁾ Clemens Alexandrinus stemt in dezen met hem in. *Οἱ ἀπὸ Μαρκίωνος* heeten ongeneigd om de wereld van den demiurg te bevolken, weshalve zij *ἀπέχεσθαι γάμου βούλονται.* ⁷⁾ Desgelijks Epiphanius: *παρ' αὐτῶ δὲ τῶ Μαρκίῳ καὶ παρθενία κηρύττεται.* ⁸⁾

Celibatairen en vegetarianen dus schijnen de Marcionieten te zijn geweest, de eerste uitdrukking in volstrekten zin, de laatste cum grano salis genomen.

¹⁾ Refut. 24 en 61.

²⁾ Mani S. 160.

³⁾ Epiph. Refut. 24; cf. Hippol. X, 19: *ἵνα μὴ ἀγάγοιεν οὐμὰ ἢ λείψανον ψυχῆς ἐπὶ τοῦ δημιουργοῦ γεκολομένης.*

⁴⁾ Zie boven bl. 104.

⁵⁾ VII 30.

⁶⁾ VII 29.

⁷⁾ Strom. III 3, 12. 13.

⁸⁾ 42, 3.

Naar de motieven, die hen daartoe dreven, willen wij geen vruchteloos onderzoek doen. Blijkbaar hebben de verslaggevers er het fijne niet van geweten. Immers, zij dichten hun de meest tegenstrijdige beweegredenen toe. Om de Noachische geboden althans zullen zij zich weinig bekommerd hebben, en wat gezegd wordt van hun toeleg om den demiurg te verschalken, is blijkbaar een vinding van hunne tegenpartij. Ook is het mogelijk, dat deze laatste verschillende richtingen met elkaar verward heeft.

Daarentegen verdient het opmerking ter eener zijde, dat zoovele christenen dier dagen deze ascetische tendenties met hen gemeen hadden, en aan den anderen kant, dat dit ascetisme zoo sprekende punten van overeenkomst vertoont met niet onbelangrijke verschijnselen in de heidensche beschaving van dien tijd.

De Encratieten — *οἱ καλούμενοι ἐγκρατεῖς* — werden boven reeds vermeld. Irenaeus verzekert van hen, dat zij »abstinentiam a nuptiis annuñciaverunt”, feitelijk aldus een vonnis strijkend over het werk Gods, die als »man en vrouw” de eerste menschen schiep, en dat zij »eorum quae dicuntur apud eos animalia abstinentiam induxerunt”, daarmee zich ondankbaar betoonend jegens den Schepper, die het voedzaam gedierte in het leven riep. ¹⁾ Met hun naam is die van Tatianus onafscheidelijk verbonden. Ook de Naässeners gedroegen zich volgens Hippolytus als »versnedenen”. Πάνυ γὰρ πικρῶς καὶ πεφυλαγμένως παραγγέλλουσι ἀπέχεσθαι ὡς ἀποκεκομμένοι τῆς πρὸς

¹⁾ I, 28. 1; Chron. Pasch. p. 260c ed. Bonn I, p. 486.

γυναῖκα δμιλίας.¹⁾ Van den Samaritaan Dositheüs weet Epiphanius te vertellen, dat hij zich in een grot liet verhongeren, zoodat zijn leerlingen het half verteerde lichaam vonden. Dienovereenkomstig heet het van de Dositheeërs, dat zij ἐμφύχων ἀπέχονται en ten deele παραγενέουσιν.²⁾ Niet anders Saturnilus. »Nubere et generare” heeten bij hem »a Satana”. Vele zijner partijgenooten onthielden zich ook »ab animalibus”, door dit voorbeeld van vermeende zelfbeheersching »seducentes multos”.³⁾ In den kring der Basilidianen gebruikte men met voorliefde teksten als Matth. 19:10—12, waarin de »eunuchen om het koninkrijk” geprezen worden, en als 1 Cor. 7:9, vertolkt in den zin van de waarschuwing: μὴ τῆς ἐγκρατείας ἀποπέσης.⁴⁾ Aan variaties op het thema »kastijding des vleesches” in de eerste eeuwen des Christendoms geen gebrek!

Te merkwaardiger is het, dat in de heidenwereld een soortgelijke ascetische strooming met de christelijke parallel liep.

Het voegt ons in dit verband aan de cynici te denken.

Ἰουδαϊκοῦ βίου γέμουσαν noemden haar catholieke tegenstanders de Marcionietische levensrichting. Van de andere zijde schoor de spotter Lucianus cynici en christenen over denzelfden kam.

Van de dagen van Antisthenes en Diogenes afaan,

¹⁾ V. 7.

²⁾ Haer. XIII.

³⁾ Iren. I. 24, 2.

⁴⁾ Ethica van Isidorus bij CLEM. ALEX. Strom. III. 1, 1--3. Zie HILGENF. Kgs S. 215 ff.

met hun streven naar *αὐτάρκεια*, *ἐλευθερία* en *παρρησία*. naar soberheid van leven, onafhankelijkheid van uiterlijke omstandigheden en vrijmoedigheid in het spreken tegenover de toongevende machten, bestond gedurende een reeks van eeuwen het cynisme met afwisselende levenskracht voort. Steeds openbaarde het zich in zijn beste vertegenwoordigers als »ein praktischer Protest Einzelner gegen die Leiden, Thorheiten und Sünden einer in entseelten Formen erstarrten, dem Untergang geweihten Civilisation und ein Versuch aus dem allgemeinen Schiffbruch die Freiheit des Individuums zu retten." ¹⁾ Eerst gold dat protest den ondergang der grieksche beschaving en later, toen de romeinsche dreigde denzelfden weg te zullen gaan, verhieven andermaal de cynici met nadruk hunne stem. »Die wilde Geschmacklosigkeit des Luxus, die im kaiserlichen Rom bald einriss, sowie der Druck einer die halbe Erde in einen groszen Käfig verwandelnden persönlichen Gewalt muszten manche edlere Menschen wieder geneigt machen ihre innere Freiheit durch Bedürfnisslosigkeit zu sichern und dem hohlen und aushöhlenden Prunk das andere Extrem, einen Verzicht auch auf die an sich tadellose Behaglichkeit des Daseins, entgegenzustellen." ²⁾

Gedurig ontmoeten wij in de eerste eeuwen onzer jaartelling cynici, wier eigenaardige wijze van leven en optreden de aandacht trok van het publiek. Demetrius van Sunium en Demonax van Cyprus zijn welbekend. ³⁾

¹⁾ J. BERNAYS, Lucian und die Kyniker. Berlin 1879. S. 25.

²⁾ S. 27.

³⁾ SUTTON. Vesp. 13; pseudo-LUCIAN. Demonactis vita.

Vespasianus noemde den eerste een blaffenden hond, niet goed genoeg om doodgeslagen te worden. Niettemin stond hij aan Thræsea's sterfbed en was Seneca soms met hem in verkeer. ¹⁾ Demonax stierf vrijwillig den hongerdood en hij werd te Athene op stadskosten begraven. Twee anderen, Diogenes en Heras, haalden zich geeseling en doodstraf op den hals door hun vrijmoedig oordeel over de huwelijksplannen van keizer Titus met Berenice. ²⁾ Peregrinus had het hart zoozeer op de tong, dat hij door den stadsprefect — tijdens Antoninus Pius misschien — uit Rome verbannen werd. ³⁾ Antiochus daarentegen stond bij Severus en Caracalla, wegens het goede voorbeeld, dat hij door zijn gehardheid in dagen van koude aan hun soldaten gaf, in hooge eer. ⁴⁾

In soortgelijke lieden nu, met de stoïcijnen tijdens het keizerrijk vertegenwoordigers van den levensernst, hadden de christenen almede hunne beste bondgenooten. Het is niet toevallig, dat Clemens Alexandrinus de spreuk van Diogenes: *τῶν Θεῶν ἐστὶ πάντα · φίλοι δὲ οἱ σοφοὶ τοῖς Θεοῖς · κοινὰ δὲ τὰ τῶν φίλων · παντ' ἄρα ἐστὶ τῶν σοφῶν* ⁵⁾ op zijne wijze weergeeft, ⁶⁾ noch dat bij Lucianus Peregrinus Proteus met de christenen in de allernauwste betrekking wordt gebracht, als hun geestelijk hoofd zich gedraagt, hunne boeken vertolkt en door hen in den nood wordt bijgestaan. ⁷⁾ Misschien is er ook verband te onderstellen tusschen de lijfspreuk van Antis-

¹⁾ Dio Cass. 66, 13.

²⁾ Dio Cass. 66, 15.

³⁾ LUCIANUS, Peregrinus Proteus 18.

⁴⁾ Dio Cass. 77, 19.

⁵⁾ Diog. Laert. 6, 37, 72.

⁶⁾ Protrept. p. 94 ed. Potter.

⁷⁾ Peregr. Pr. 11- 13, 16.

thenes: *οἱ ἰατροὶ μετὰ τῶν νοσοῦντων εἰσιν, ἀλλ' οὐ πυρέττουσιν* en de verwante apologie, waarmede de Christus zijn recht handhaaft om de reddende engel te zijn voor den minderen man.¹⁾ Er was inderdaad overeenstemming tusschen het streven der christenen en dat der cynici. Men denke aan de leer van Antisthenes: *κατὰ νόμον εἶναι πολλοὺς Θεοὺς, κατὰ δὲ φύσιν ἕνα*, bij Cicero bewaard,²⁾ en zijne door Clemens Alexandrinus aangehaalde stelling: *οὐδενὶ εἰοικέναι Θεόν.*³⁾ Men denke aan hun veroordeeling van orakelspreuken en magie, het verst gedreven in de *γοήτων Φωρά*, het geschrift van Marcions eeuwgenoot Oenomaüs van Gadara, door Eusebius met voorliefde gebruikt.⁴⁾ Men denke aan beider propaganda maken voor hunne zaak, aan het »obvios monere'' der cynici,⁵⁾ waarop Origenes zich opzettelijk beroept om het recht der christenen op *δημοσίᾳ διαλέγεσθαι*, op het reddenden der zielen *τῶν ἀκούειν σφῶν βουλομένων*, te handhaven tegenover Celsus.⁶⁾ Leeringen zoowel als praktijken komen met elkaar overeen.

Van beide zijden werd dan ook die overeenstemming erkend. Justinus Martyr ziet in den cynischen wijsgeer Crescens, van wien hij niet weinig te lijden heeft, een vermomden christen, die slechts een vijandige houding aanneemt *πρὸς τὸ μὴ ὑποπτειθῆναι*,⁷⁾ en nog in de vierde

¹⁾ Matth. 9: 11, 12.

²⁾ de nat. deorum 1, 13, 32. Zie Bernays S. 94.

³⁾ STROM. V p. 714 Potter.

⁴⁾ Praep. Evang. 5, 21: 6.

⁵⁾ SENECA, Epist. 29, 1.

⁶⁾ c. Cels. III. 50, 51; ed. Lommatzsch XVIII, p. 321 s.

⁷⁾ Apol. II, 3.

eeuw was in Egypte de verstandhouding tusschen christenen en cynici zoo goed, dat zekere Maximus na zijn toetreding tot de kerk — overeenkomstig den door Augustinus gestelden regel ¹⁾ — zijn cynisch uiterlijk bewaarde en dat eerst prijsgaf, toen hij tot bisschop verkozen werd. ²⁾ Omgekeerd kan Aelius Aristides op cynici en christenen het oog hebben, als hij van zijn wijsgeeren verzekert, dat zij *τοῖς ἐν Παλαιστίνῃ δυσσεβέσι παραπλήσιοι τοὺς τρόπους* zijn. ³⁾

Tot deze »Wechselbeziehungen zwischen den Kynikern und den Anhängern der Bibel», in hunnen gemeenschappelijken kamp »gegen das Schlimme in der verwesenden Civilisation der alten Welt», ⁴⁾ behoort tot zekere hoogte beider *ἀταρκεία*.

Als Lucianus wijsgeeren te koop presenteert, laat hij Diogenes, die voor twee obolen van de hand gaat, op uitnoodiging van den afslager den volgenden leefregel voorschrijven: »Ga allereerst heen en werp u een slechten mantel om, afstand doende van de weelde en in armoede u bekrimpende. Voorts zult gij u dwingen moeite en verdriet te hebben, op den grond slapende, water drinkende en u verzadigende met wat gij aantreft. Uw geld zult gij, als gij mijn raad volgt, in de zee werpen. Bekommer u om huwelijk, noch kinderen,

¹⁾ Civ. 19, 19: „non habitum vel consuetudinem victus... sed falsa dogmata mutare.”

²⁾ Bernays, S. 99. Zie ook het daar gezegde betreffende de betekenis der cynici in de Byzantijnsche wereld der vierde eeuw.

³⁾ Ed. Dindorf II p. 402; verg. Bernays, S. 38.

⁴⁾ Bernays, S. 37, 38. Men zie ook zijn onderstelling, dat de 28ste Diogenesbrief van joodsche of christelijke hand is.

noch vaderland. Dat alles moet voor u larie zijn. Verlaat uw ouderlijk huis en ga in een graf wonen of in een eenzamen toren of in een vat. Vul uw ransel met boonen en oud papier. Dan zult gij beweren gelukkiger te zijn dan de grootste koning. En indien iemand u geeselt of mishandelt, dat zult gij niet verdrietig vinden." ¹⁾ Aan deze schildering, die blijkbaar een charge is, maar toch zeker een beeld van de werkelijkheid weerkaatst, beantwoorden al de cynici, historische en fictieve, die Lucianus ten tooneele voert. Alcidamas weigert aan het gastmaal op kussens te zitten en vleit zich op den harden bodem, slechts gebrekkig gedekt. ²⁾ Crato houdt niet van dansen. ³⁾ Honoratus draagt een berenhuid. ⁴⁾ Dat Herophilus ἐν χαμαιτυπείῳ slaapt, doet dienst als een belachelijk voorbeeld van tegenspraak tusschen leven en leer. ⁵⁾ En ook in den *Cynicus*, een geschrift, dat geacht wordt onecht en van cynische afkomst te zijn, laat de hoofdpersoon zich de verklaring welgevallen: »Gij drinkt water als de dieren; gij eet wat gij vindt als de honden; gij hebt geen beter leger dan de honden; als zij, zijt gij met stroo tevreden; uw kleed is niet knapper dan een bedelaarspij." ⁶⁾

Ascetisme dus onder de heidenen. Celibaat en schrale spijs ook bij de cynici. In dezen sluiten zich de gnostieken bij hen aan. En onder de gnostieken ook Marcion. Wij behoeven er niet op te wijzen, dat Diogenes uit

¹⁾ Vitarum auctio 9.

²⁾ De Saltat. 1.

³⁾ Icaromenippus 16.

⁴⁾ Symp. 13.

⁵⁾ Demonactis vita 19.

⁶⁾ Cyn. 5.

Sinope stamde en dat Antisthenes het kind van een Thracische was, om aldus de verklaring hunner overeenstemming met Marcion te zoeken in de »duritia" van den Pontus Euxinus. De oorzaak ligt dieper. Het ziekelijk zelfbedwang was een wanhoopskreet der oude wereld, bij het naderen van haar ondergang gelijktijdig aangeheven door burgers van het meest uiteenlopend karakter. De Marcionieten zijn in dat opzicht slechts enkelen onder de velen. Van de bijzondere vormen, waarin het Marcionitisme kastijding des vleesch es eischte, zoeken wij de nadere verklaring niet. Maar als asceten stellen wij hen op één lijn met al hun christelijke en heidensche geestverwanten. Indien Harnack terecht het gnosticisme een »acute Verweltlichung" des Christendoms genoemd heeft, in onderscheiding van het catholicisme, de »allmählige", de chronische, ¹⁾ dan mogen wij zeggen, dat, blijkens het veelzijdig streven naar zelfbeheersching, waarvan de eerste eeuwen der kerkgeschiedenis ons spreken, niet alleen de Stoa voor haren levensernst, maar ook Diogenes voor zijn *ἀσπρασία* op de christenen beslag heeft gelegd.

¹⁾ Dogmengesch. S. 158, 256.

DERDE HOOFDSTUK.

De canon van Marcion.

Van den canon van Marcion te spreken is een zekere grootspraak, die neerkomt op een beantwoording der vraag, welke Nieuw-Testamentische boeken aan de Marcionieten bekend geweest zijn en hoedanig gebruik zij er van gemaakt hebben.

Dat zij de Apocalypse niet erkenden, wordt uitdrukkelijk gezegd. »Apocalypsin ejus (Joannis) Marcion respuit», schrijft Tertullianus.¹⁾ Dezelfde kerkvader weet ook een verklaring te geven van het feit, dat zij de Handelingen der Apostelen niet gebruikten. »Cur ea respuatis jam apparet.»²⁾ Als Philasterius³⁾ verzekert, dat Marcion alle paulinische brieven verwierp behalve die aan Timotheüs en Philemon, is er blijkbaar misverstand in het spel en moet hij of zijn zegsman oorspronkelijk het omgekeerde hebben bedoeld. In verband met de Marcionieten wordt ook de Hebraeërbrief niet

¹⁾ adv. Marc. IV, 5.

²⁾ V, 2.

³⁾ c. 45; cf. Hiëron. Ep. ad Tit. prooem. Verg. ook CLEM. AL. Strom. II, 11 en THEOL. STUD. 1887, bl. 163 vgg.

genoemd. Evenmin het zevental catholieke brieven. Van de evangeliën wordt slechts Lucas met Marcion in nadere betrekking gedacht.

Dit erkennen en verwerpen is uit den aard afhankelijk geweest zoowel van het dogmatisch karakter der verschillende onder de christenen gangbare geschriften, als van den tijd, waarin zij ontstonden of in ruimeren kring bekend werden. Vooral ook zal de houding, die de catholijken tegenover de Marcionieten aannamen, van invloed geweest zijn op het oordeel der laatsten over van catholieke zijde aanbevolen boeken. Daar wij evenwel aangaande plaats en tijd van ontstaan dier boeken zoo dikwerf in 't onzekere verkeeren en daarenboven het aandeel, dat Marcion persoonlijk aan de vorming van den canon zijner volgelingen had, niet nader kan worden aangezezen, blijft de oorsprong van dien canon zoo goed als onverklaard. Ook kan men vragen, in hoever het gezag, waarmede onder de Marcionieten de door hen aangenomen geschriften bekleed waren, te vergelijken is met het zoogenaamd canoniek gezag. Het begrip »canon" is een begrip, thuis behoorende in en ontleend aan de catholieke kerk. In hoever stonden met de weldra als canoniek te registreeren apostolische geschriften andere boeken, commentaren, brieven, van Marcionietischen oorsprong, wat hun aanzien betrof, op dezelfde lijn? En zoo zij daarvoor onderdeden, is de dusgenaamde canon van Marcion een stille hulde aan het judaeo-catholicisme, een onbewust aanvaarden van wat tijdens het zelfstandig optreden van het Marcionitisme en vóór zijn breuk met het catholicisme resultaat van christelijke ontwik-

keling was? ¹⁾ Van devote onderworpenheid in elk geval geen sprake. Aangaande Marcion wordt getuigd, dat hij de allegorie verwierp. Ten deele beteekent dit, dat hij niet als de judaeo-catholieken behoefte gevoelde om het Oude Testament door geestelijke verklaring pasklaar te maken voor christelijk gebruik. En voor een ander deel, dat voor hem de noodzaak niet bestond om door behendige interpretatie het juk zich van den hals te schuiven van boeken, die buiten den kring zijner geestverwanten in aanzien waren. ²⁾ Allegorie is het hulpmiddel der zwakken en tegenover het opkomend schriftgezag der catholieken was Marcion sterk. *Μὴ δεῖν ἀλληγορεῖν τὴν γραφὴν* laat Origenes den ketter beweren en hij verzekert aangaande hem: *τοὺς τόπους τούτους ἠθέτησεν ὡς οὐχ ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος εἰρημένους.* ³⁾ Groote vrijmoedigheid dus tegen-

¹⁾ Verg. HARNACK, Dogmengesch. S. 187: „Man darf mit hoher Wahrscheinlichkeit behaupten, dass die Idee einer kanonischen Sammlung christlicher Schriften zuerst bei den Gnostikern aufgetaucht ist. Diese hatten eine solche Sammlung wirklich nöthig, während alle Diejenigen, welche das A. T. als Offenbarungsurkunde anerkannten und christlich interpretirten, zunächst einer neuen Urkunde nicht bedurften. Aus den zahlreichen, uns erhaltenen Fragmenten gnostischer Commentare zu N. T.-lichen Schriften erkennen wir, dass diese Schriften dort kanonisches Ansehen genossen, während wir von einem solchen Ansehen, und daher auch von Commentaren, in der grossen Christenheit z. ders. Z. noch nichts hören.“

²⁾ HARNACK, Dogmengesch. S. 198 schrijft: „Das heisst aber nichts anderes, als dass er die Umsetzung des Evangeliums in Hellenische Philosophie erkannt und abgewehrt hat.“

³⁾ In Matth. XV, 3 met toepassing op Matth. 19:12. Verg ook Hiëron. in Gal. 4:24 ed. Ben. IV p. 281: „Marcion et Manichaeus hunc locum, in quo dixit apostolus „quae quidem sunt allegorica“ et caetera quae sequuntur de codice suo tollere noluerunt, putantes adversus nos relinquere quod scilicet lex aliter sit intelligenda quam scripta

over autoriteiten, waarvoor men elders boog. Maar overigens, wat de exegese betreft, waarschijnlijk geen juistere methode dan bij de tegenpartij. Gelijk Tertulianus van zijn standpunt hem te laste legt: »nec parcit nisi eis, quae non minus aliter interpretando quam delendo subvertit.”¹⁾

Voor onze kennis van Marcionitisme en canon beide zou het van groot belang zijn, indien wij aangaande de verhouding der Marcionieten ten opzichte van elk der Nieuw-Testamentische boeken behoorlijk waren ingelicht. Het voegt ons evenwel hier onze onkunde te belijden. Liever daarom dan in gissingen ons te verdiepen en in breedvoerige uitweidingen ons te verliezen, willen wij wat uit een oogpunt van volledigheid in een studie als die wij ondernamen niet gemist kan worden, hier vermelden. Overeenkomstig den in de haeresiologische literatuur meest gebruikelijken term *εὐαγγέλιον* en *ἀποστολικόν* gaan wij onderzoeken, wat er onder de handen der Marcionieten van het Lucas-evangelie geworden is en welke diensten de paulinische brieven hun bewezen hebben.

§ 1. *Het evangelie van Marcion.*

Een constante traditie zegt, dat de Marcionieten een evangelie als gezaghebbend erkenden en dat dit meer bepaald een soort van Lucas-evangelie is geweest.

est.” En verder: ORIG. in ep. ad Rom. Opp. IV p. 494 sq. ADAMANT. Sect. I, Opp. I p. 808, 817. EPIR. SYR. Hymn. 36 ed. Ben. p. 521 sq. TERT. adv. Marc. II, 19, 21, 22; III. 5, 6, 14, 19; IV. 15, 20; V, 1.

¹⁾ adv. Marc. IV, 43; verg. c. 9, 15, 22, 43; HILGENF. die Ev. Just. S. 442 f. VOLKMAR, Ev. Marc. S. 123.

Reeds bij Irenaeus begint deze traditie. De bisschop van Lyon herhaalt telkens de aanklacht, dat Marcion de schrift verminkte. »Solus manifestus ausus est circumcidere scripturas», of: »Marcion totum rejiciens evangelium, imo se ipsum abscindens ab evangelio, partem gloriatur se habere evangelii.»¹⁾ Evenzoo met uitdrukkelijke vermelding van Lucas: »Marcion et qui ab eo sunt ad intercidendas conversi sunt scripturas, quasdam quidem in totum non cognoscentes, secundum Lucam autem evangelium et epistolas Pauli decurtantes haec sola legitima esse dicunt, quae ipsi minoraverunt.»²⁾ Desgelijks: »Marcion autem id quod est secundum Lucam circumcidens» en: »si quod est secundum Lucam evangelium circumcidens et omnia quae sunt de generatione Domini conscripta auferens et de doctrina sermonum domini multa auferens.»³⁾

Of van deze dingen ook aan Justinus iets bekend was, is moeilijk te zeggen. In de weinige regelen, die van Justijns bestrijding der Marcionieten merkbaar be waard gebleven zijn, komen op iets dergelijks geen toespelingen voor.

Ook niet bij Hippolytus, althans niet met de vereischte duidelijkheid. Wel legt hij Apelles, den volgeling van Marcion, ten laste, dat hij uit evangeliën en apostelen nam wat hem behaagde,⁴⁾ maar van bepaalde vermin king van een Lucas-evangelie spreekt hij niet. Misschien heeft hij een klokje hooren luiden, zonder er het rechte

¹⁾ I, 27; III, 11. 9.

³⁾ III, 11. 7; I, 27.

²⁾ III, 12. 12.

⁴⁾ VII, 39.

van te weten, want na zijn leven beschreven te hebben, wil hij Marcion of τῶν ἐκείνου κυριῶν τις, die den demiurg aanblaffen, te hunner weerlegging duidelijk maken, dat wel de heiden Empedocles zulke dingen verkondigt, maar niet Paulus de apostel, noch Μάρκος ὁ κολοβιδάκτυλος.¹⁾ Is hier een vergissing in het spel, of heeft hij uit het gemis van een voorgeschiedenis afgeleid, dat Marcus voor de Marcionieten het gezaghebbend evangelie was? Of was de traditie der Lucas-verminking te zijnen tijde nog niet algemeen verbreid?

Mocht dit laatste al het geval geweest zijn, de anderen sluiten zich in dezen eenparig bij Irenaeus aan.

Niet het minst beslist Tertullianus. Want al schrijft hij: »Lucam videtur Marcion elegisse quem caederet»,²⁾ dit *videtur* getuigt niet van onzekerheid. Immers aan geheel zijn polemiëk in het vierde boek ligt het Lucas-evangelie ten grondslag. Veeleer is het te verklaren uit het voorafgaande: »Marcion evangelio suo nullum adscribit auctorem», zoodat er plaats voor twijfel zou kunnen overblijven. Wel blijkt er verschil te bestaan tusschen het evangelie der catholieken en dat van Marcion — »ego meum dico verum, Marcion suum; ego Marcionis affirmo adulteratum, Marcion meum»³⁾ — ter eener zijde de verzekering: »contraria quaeque sententiae suae erasit»,⁴⁾ aan den anderen kant de aanklacht: »interpolatum a protectoribus Judaismi»⁵⁾ — het Marcionietisch evangelie heet toch in den grond hetzelfde, »quod Lucae

¹⁾ VII, 29.

²⁾ adv. Marc. IV, 2.

³⁾ adv. Marc. IV, 4.

⁴⁾ IV, 6.

⁵⁾ IV, 4

refertur penes nos." 1) »Nostro quod Lucae refertur consonat." 2)

Desgelijks ook pseudo-Tertullianus en de poëet. De eerste in zijn getuigenis aangaande Cerdo. 3) De laatste in den tweeden zang. 4) Voorts Philaster 5) en Theodoretus, 6) Adamantius, wanneer hij ter bestrijding van de Marcionieten een woord van Lucas citeert *ἐκ τοῦ αὐτῶν εὐαγγελίου* 7) of omgekeerd Megethius laat zeggen: *ἐν τῷ ἡμετέρῳ εὐαγγελίῳ*, 8) en vooral Epiphanius. 9)

Laatstgenoemde schrijft: *οὗτος γὰρ ἔχει εὐαγγέλιον μόνον τὸ κατὰ Λουκᾶν. Μόνῳ δὲ κέχρηται τούτῳ τῷ χαρακτῆρι τῷ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγελίῳ.* 10) Dit evangelie zou hij evenwel aan het begin, in 't midden en aan 't slot verkort hebben. *Πολλὰ περιέκοψε τῶν τῆς ἀληθείας λόγων.* 't Zag er uit als een kleed, *βεβρωμένον ὑπὸ πολλῶν σητῶν.* 11) Omgekeerd voegde hij er van het zijne aan toe. *Ἄλλα δὲ παρὰ τὰ γεγραμμένα προσέθεικε.* 12)

Bij deze algemeene beschuldigingen laat Epiphanius het evenwel niet blijven. Opzettelijk legde hij een verzameling aan van teksten, aan Marcions Evangelium en Apostolicon ontleend, geschikt ter bestrijding van zijn leer, aldus uit diens eigen arsenaal de wapenen

1) IV, 4.

2) IV, 3.

3) c. 6.

4) II, 26—44.

5) c. 45.

6) I, 24.

7) IV p. 128.

8) I p. 27.

9) Verdere getuigenissen over Schriftvervalsing door Marcionieten bij ORIGENES Ep. ad. Alex. Opp. ed. de la Rue I p. 6. c. Cels. II 27 p. 411; Comm. in Joh. IV p. 98. CHRYSOSTOMUS in Gal. I:6. Ed. Ben. X p. 667. HIÉRONYMUS ad Tit. prooem. Zie de toespelingen van Ephraim Syrus bij Hahn S. 32 ff.

10) c. 9.

11) Refut. prooem.

12) c. 9.

halende, waarmede hij van zins was hem om te brengen. Niet zonder zelfgevoel telt hij ze ten getale van 118 op, en wel 78 uit het evangelie en 40 uit de paulinische brieven. Aan elk dezer wijdt hij in een *ἔλεγχος* een afzonderlijk woord. Deze herhaalde opsomming en de daaraan verbonden weerlegging vormt met de beide laatste boeken van Tertullianus *adversus Marcionem* voor onze kennis van den Marcionietischen canon de rijkste, bijna kunnen wij zeggen de eenige bron, weshalve wij er ons met belangstelling in dienen te verdiepen.

Wij zullen ons de moeite moeten getroosten de verlerlei rechtstreeksche en zijdelingsche aanwijzingen, die Epiphanius geeft, bijeen te verzamelen, om daarna op te klimmen tot den tijd van Tertullianus en hooger, ten einde te beproeven, of wij den oorsprong van het Marcionietisch evangelie op het spoor kunnen komen en zijn geschiedenis in haar verloop kunnen volgen.

Epiphanius dan verhaalt aldus:

Van het Lucas-evangelie zou Marcion het begin hebben weggenomen *διὰ τὴν τοῦ σωτῆρος σύλληψιν καὶ τὴν ἑνσαρκον αὐτοῦ παρουσίαν.* ¹⁾ En meer bepaald nog, met weglating van de inleiding, 't gezegde over Elisabeth en Maria, Johannes en Zacharia, de genealogie en den doop, begon hij zijn evangelie met de woorden: *ἐν τῷ πεντεκαίδεκάτῳ ἔτει Τιβερίου καίσαρος.* ²⁾

Voorts behandelt hij zijn 78 *σχόλια* in dezelfde volgorde, waarin zij hier vermeld worden.

¹⁾ c. 9.

²⁾ Luc. 3:1; prooem. c. 11.

1. In plaats van *εἰς μαρτύριον αὐτοῖς* — het offer, dat de genezen melaatsche te brengen had, Luc. 5:14 — schreef Marcion: *ἵνα ἡ μαρτύριον τοῦτο ὑμῶν*. Epiphanius schijnt daarenboven, misschien omdat de tekst van Matth. 8:4 hem door het hoofd speelde, gemeend te hebben, dat Marcion achter *προσένεγκε* het object *δῶρον* wegge- laten had, een woord, dat in ons canoniek Lucas-evan- gelie niet te lezen staat.

2. Luc. 5:24, in onzen tekst luidende: *ἵνα δὲ εἰδῆτε ὅτι ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐξουσίαν ἔχει ἐπὶ τῆς γῆς ἀφιέναι ἁμαρτίας*, citeert Epiphanius, 't zij door nonchalance, 't zij letterlijk, met een niets beteekenende omzetting: *ἐξουσίαν ἔχει ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀφιέναι ἁμαρτίας ἐπὶ τῆς γῆς*.

4. Luc. 6:17 zou Marcion gelezen hebben *κατέβη ἐν αὐτοῖς* in plaats van *κατέβη μετ' αὐτῶν* — met de twaalve nl. ten einde de berg- of vlakterede te houden. Onze Lucas intusschen heeft den participievorm *καταβὰς μετ' αὐτῶν*.

6. Het slot van Luc. 6:23, bij ons *κατὰ τὰ αὐτὰ γὰρ ἐποιοῦν τοῖς προφήταις οἱ πατέρες αὐτῶν*, wordt herhaaldelijk geciteerd als stond er *οἱ πατέρες ὑμῶν*.

7. In Luc. 7:9 weer de omzetting *τοσαύτην πίστιν οὐδὲ ἐν τῷ Ἰσραὴλ εὔρον* in plaats van *οὐδὲ ἐν τῷ Ἰσραὴλ τοσαύτην πίστιν εὔρον*, en daarvóór de eene maal als bij ons *λέγω ὑμῶν*, de andere maal *λέγω δὲ ὑμῶν*.

8. Het slotwoord *καὶ μακάριός ἐστιν ὃς ἔαν μὴ στανδα- λίσθῃ ἐν ἐμοί*, Luc. 7:23, citeert Epiphanius nu eens zonder *καὶ*, dan zonder *ἐστίν*, dan weer met *οὐ μὴ* in plaats van *ἔαν μὴ*, en hij zegt er van, dat Marcion den zin verdraaide. *Εἶχε γὰρ ὡς πρὸς Ἰωάννην*, terwijl het toch bedoeld was *πρὸς αὐτὸν τὸν σωτήρα*.

9. Luc. 7:27, ἰδοὺ ἀποστέλλω τὸν ἀγγελόν μου πρὸ προσώπου σου, wordt de eene maal letterlijk naar onzen tekst aangehaald, de andere maal met invoeging van ἐγώ.

10, 11. De woorden καὶ εἰσελθὼν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Φαρισαίου κατεκλίθη, ἡ δὲ γυνὴ στᾶσα ὀπίσω ἢ ἀμαρτωλὸς παρὰ τοὺς πόδας ἔβρεξε τοῖς δάκρυσι τοὺς πόδας καὶ ἤλειψε καὶ κατεφίλει, bij Epiphanius tweemaal alzoo voorkomende, vertegenwoordigen of een belangrijke wijziging of een zeer vrije aanhaling van Luc. 7:36b—38. Men zou geneigd zijn het eerste te onderstellen, als straks de verzekering αὕτη δὲ τοῖς δάκρυσιν ἔβρεξέν μου τοὺς πόδας καὶ τοῖς θριξίν αὐτῆς ἐξέμαξεν, Luc. 7:44b, met soortgelijke afwijking geciteerd wordt in dezen vorm: αὕτη τοῖς δάκρυσιν ἔβρεξε τοὺς πόδας μου (elders μου τοὺς πόδας) καὶ ἤλειψε καὶ κατεφίλει.

12. Οὐκ εἶχεν (Marcion): ἡ μήτηρ αὐτοῦ καὶ οἱ ἀδελφοὶ αὐτοῦ — Luc. 8:19 naar de lezing van Marcus, dus misschien niet het geheele 19e vers¹⁾ — ἀλλὰ μόνον: ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοὶ σου — misschien alleen de verzen 20 en 21, die te zamen een verstaanbaar geheel uitmaken.

13. Uit Luc. 8:23 citeert Epiphanius letterlijk als in onzen tekst de woorden πλεόντων δὲ αὐτῶν ἀφύπνωσεν, daarentegen uit vs. 24 den volzin ὁ δὲ διεγερθεὶς ἐπετίμησε τῷ ἀνέμῳ καὶ τῇ θαλάσῃ, voor welke laatste uitdrukking ons Lucas-evangelie leest καὶ τῷ κλύδωνι τοῦ ὕδατος.

14. Bij herhaling en telkens met dezelfde woorden schrijft Epiphanius: ἐγένετο ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτὸν συνέπνιγον

¹⁾ Verg. in de refutatie: κἄν τε ἀνοιτέρῳ παρακώψης, ὃ Μαρκίον, τὸ ἔρηθρον τοῦ εὐαγγελίου, en MOESINGER, Ev. Conc. Ephr. p. 122 f.

αὐτὸν οἱ ὄχλοι. Καὶ γυνὴ ἀψαμένη αὐτοῦ ἰάθη τοῦ αἵματος· καὶ εἶπεν ὁ κύριος· τίς μου ἤψατο; καὶ πάλιν ἤψατό μου τις. καὶ γὰρ ἔγνωσαν δύνάμιν ἐξεληλυθῶσαν ἀπ' ἐμοῦ. Het relaas zou voor een eigen gemaakt excerpt uit Luc. 8:42—48 kunnen gehouden worden, ware het niet, dat Epiphanius angstvallig de uitdrukking ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτόν verbeterde in ἐν τῷ ὑπάγειν αὐτούς, daarmee doelende, naar het schijnt, op een lezing, die in den canonieken Lucastekst niet bewaard gebleven is.

15. Heeft onze tekst εὐλόγησεν αὐτούς — de vijf brooden en de twee visschen, Luc. 9:13 — Epiphanius citeert tot driemaal toe εὐλόγησεν ἐπ' αὐτούς.

16. De lijdensprofetie δεῖ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου πολλὰ παθεῖν καὶ . . . ἀποκτανθῆναι καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἐγερθῆναι. ingeleid met een eenvoudig λέγων in plaats van εἰπὼν ὅτι, bevat slechts het begin en het eind van wat wij lezen Luc. 9:22, en doet ook in den vorm μετὰ τρεῖς meer aan Marcus dan aan Lucas denken.

17, 18. Uit het verhaal van de verheerlijking op den berg citeert Epiphanius Luc. 9:30, met omzetting van de woorden ἄνδρες δύο, weglating van οἵτινες ἦσαν, voor-aanstelling van Elia en toevoeging van ἐν δόξῃ — 't laatste vermoedelijk een souvenir aan het volgende ὀφθέντες ἐν δόξῃ, Luc. 9:31 —; en voorts de bekende stem uit de wolk, Luc. 9:35, met omzetting van woorden ἐκ τῆς νεφέλης φωνή genoemd, zonder het slot αὐτοῦ ἀκούετε en met de andere synoptici lezende ἀγαπητός in plaats van als bij Lucas, misschien, ἐκλελεγμένος.

19. Op de woorden ἐδεήθη τῶν μαθητῶν σου, die Epiphanius letterlijk aanhaalt naar Luc. 9:40, laat hij

volgen: εἶχε δὲ παρὰ τὸ οὐκ ἠδυνήθησαν ἐκβαλεῖν αὐτὸ, καὶ πρὸς αὐτούς, ὧ γενεὰ ἄπιστος, ἕως ποῦ ἀνέξομαι ὑμῶν. Is de tekst hier verminkt, of beteekent het: Hij (Marcion) heeft behalve de woorden οὐκ ἠδυνήθησαν (Luc.) nog ἐκβαλεῖν αὐτό en later (na εἶπεν) nog πρὸς αὐτούς en dan de woorden aan 't adres van het verkeerd geslacht, verkort in dier voege als werd meegedeeld (cf. Luk. 9: 41)? Of moeten wij met Hilgenfeld en Volkmar vertalen: Zoo las hij *wegens* de uitdrukking »zij konden hem niet uitwerpen" en (hij zeide) tot hen: »o ongeloovig geslacht, hoe lang zal ik u nog verdragen?"¹⁾

21. Uit het verhaal van de sabbatschendende jongeren vinden wij aangehaald de woorden οὐδὲ τοῦτο ἀνέγνωτε, τὶ ἐποίησε Δαβὶδ . . . εἰσῆλθεν εἰς τὸν οἶκον τοῦ Θεοῦ, uit de verzen 6:3—4, met verandering van ὅ in τό en overspringing van de tweede helft van het derde vers, waarbij evenwel merkwaardig is, dat een pericop uit het 6de hoofdstuk eerst na het 9de wordt geciteerd.

22. Het dankgebed Luc. 10:21, ἐξομολογοῦμαι σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, had bij Marcion den vorm εὐχαριστῶ σοι κύριε τοῦ οὐρανοῦ. Epiphanius laat daarbij niet na op te merken, dat de schendende hand een weinig verder toch de uitdrukking καὶ ὁ πατήρ had laten staan. Hij schijnt dus in het laatste een dogmatische tendentie bespeurd te hebben, ofschoon ook elders de bede in Marcionietischen vorm te vinden is.²⁾

¹⁾ HAHN, das Ev. Marcions 1823 S. 155; HILG. Ev. Just. S. 412 f.; VOLKM. Ev. Marc. S. 36, 110.

²⁾ Clem. Hom. XVIII, 15, cf. XVII, 5. Volgens Volkmar S. 57 zou deze wijziging reeds aan Irenaeus bekend geweest zijn, immers door

24. Uit de pericoop Luc. 11 : 5—13 licht Epiphanius de woorden: *καὶ εἶπεν... τίς ἐξ ὑμῶν ἔξει φίλον καὶ πορεύσεται πρὸς αὐτὸν μεσονυκτίου... (αἰτῶν) τρεῖς ἄρτους... (καὶ λοιπὸν) αἰτεῖτε καὶ δοθήσεται... τίνα γὰρ ἐξ ὑμῶν τὸν πατέρα... υἱὸς... αἰτήσῃ... ἰχθυῖν... (καὶ) ἀντὶ ἰχθύος ὄφιν... ἐπιδάσῃ... αὐτῷ... ἢ... (ἀντὶ ὄψου) σκορπίον; εἰ οὖν ὑμεῖς πονηροὶ... (ὄντες) οἴδατε δόματα ἀγαθὰ... πῶσῃ μᾶλλον ὁ πατήρ... en voegt ze aaneen, door middel van het in parenthesi geplaatste het verband herstellende, in dezen blijkbaar meer excerppeerende, dan doelende op afwijkingen van den tekst.*

25. Bij Marcion ontbrak wat Luc. 11 : 30—32 gezegd wordt over de Ninivieten, de koningin van het Zuiden en Salomo, en ook *τὸ περὶ Ἰωνᾶ τοῦ προφήτου*, met behoud evenwel van de woorden *ἡ γενεὰ αὕτη... σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ* en natuurlijk ook, geheel of ten deele (zie Refutatio 25), van wat bij Lucas daartusschen ligt.

26. Wordt Luc. 11 : 42 van de Phariseeën gezegd, dat zij alles vertienēn, maar *τὴν κρίσιν καὶ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ* verwaarloozen, bij Marcion las men in plaats van *κρίσιν — κλήσιν*.

27. De gedenkteekenen der profeten heeten bij Epiphanius met Luc. 11 : 47 *μνημεῖα*, waar Matthaeus *τάφους* heeft, maar *οἱ δὲ* vervangt hij door *καὶ οἱ*.

28. Marcion had niet, zegt Epiphanius, *διὰ τοῦτο εἶπεν ἡ σοφία τοῦ Θεοῦ, ἀποστέλλω εἰς αὐτοὺς προφήτας*, wat Luc.

hem bedoeld, toen hij schreef: „multa de doctrina sermonum domini auferens, in quibus manifestissime conditorem hujus universi suum patrem confitens dominus conscriptus est,” I, 27. 2.

11:49, trouwens in andere volgorde, te lezen staat, noch ook het vervolg over het bloed van Zacharia en Abel en de profeten, »dat, of omdat (ὅτι), van dit geslacht zal afgeëischt worden.» De bedoeling is waarschijnlijk, dat de pericooop Luc. 11:49—51 ontbrak.

29. Luc. 12:6, het woord over de vijf muschjes voor twee penningen, ontbrak en volgens Volkmar dienovereenkomstig ook vs. 7,¹⁾ en uit het voorafgaande citeert Epiphanius λέγω (δὲ)... τοῖς φίλοις μου, μὴ φοβησθῆτε ἀπὸ τῶν ἀποκτεινόντων τὸ σῶμα... φοβησῆτε (δὲ) τὸν μετὰ τὸ ἀποκτεῖναι ἔχοντα (τὴν) ἐξουσίαν... βαλεῖν εἰς... γέενναν, wat, zoo het geen excerpt is uit Luc. 12:4, 5,²⁾ wijst op een korteren tekst bij Marcion.

30. In plaats van ἐνάπιον τῶν ἀγγέλων τοῦ Θεοῦ, Luc. 12:8, las Marcion ἐνάπιον τοῦ Θεοῦ.

31. Hij liet weg volgens Epiphanius: ὁ Θεὸς ἀμφιέννυσι τὸν χόρτον, wat zooveel moet beteekenen als dat geheel of grootendeels Luc. 12:28 ontbrak.³⁾

32. De woorden: »Uw vader weet, dat gij deze dingen van noode hebt», Luc. 12:30^b, haalt Epiphanius aan met toevoeging, de eene maal van τῶν σαρκικῶν, de andere maal van τῶν σαρκικῶν δὴ, blijkbaar evenwel daarmee meer zijn eigen opvatting van de plaats als uitgangspunt van polemiek aanwijzende, dan wel een variant in Marcions tekst.

33. Desgelijks kan de lezing ζητεῖτε τὴν βασιλείαν τοῦ

¹⁾ Ev. Marc. S. 94, 214 ff. cf. Tert. adv. Marc. IV, 28.

²⁾ cf. Tert. c. 28.

³⁾ Zie daarentegen Tert. c. 29 en Volkmar S. 46 ff.

Θεοῦ καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν bij Epiphanius, waar Luc. 12:31 αὐτοῦ heeft en πάντα mist, even goed aan vrije aanhaling als aan afwijking bij Marcion te wijten zijn.

34. In Luc. 12:32 liet hij ὑμῶν na ὁ πατήρ weg.

35. In plaats van δευτέρα ἢ τρίτη φυλακῆ, Luc. 12:38, schreef Marcion ἐσπερινῆ φυλακῆ.

36. Van Luc. 12:46 citeert Epiphanius, willekeurig of getrouw, slechts de woorden: ἕξει ὁ κύριος τοῦ δούλου ἐκείνου... καὶ διχοτομήσει αὐτὸν καὶ τὸ μέρος αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀπίστων θήσει.

38. De geheele pericoop Luc. 13:1—9, behelzende het woord over de offerende Galilaeërs en den toren van Siloam en de gelijkenis van den onvruchtbaren vijgeboom, ontbrak, en dat volgens Epiphanius, omdat de Heer er zijn instemming betuigt met het door Pilatus gevelde vonnis en de door den toren toegediende straf.

39. Tusschen de woorden ταύτην δὲ θυγατέρα Ἀβραάμ... ἣν ἔδησεν ὁ Σατανᾶς, Luc. 13:16, laat Epiphanius, citeerende, οὔσαν weg.

40, 41a. De woorden Luc. 12:28b, τότε ὀψεσθε — onze Lucas-tekst heeft ὅταν ὀψησθε — Ἀβραάμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ Ἰακώβ καὶ πάντας τοὺς προφήτας ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ὑμᾶς δὲ ἐκβαλλομένους ἔξω, verving Marcion door ὅτε πάντας τοὺς δικαίους ἴδητε ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ, ὑμᾶς δὲ ἐκβαλλομένους (καὶ) κρατουμένους ἔξω, waarna hij vs. 29—30, het komen van oost en west, de eersten de laatsten, daar zal gewezen zijn en knersing der tanden, wegliet en vs. 28a als slot liet volgen. ¹⁾

¹⁾ Zie over exegese en verband Volkmar, S. 60 ff. 217 ff.

41^b. Uit de pericoop Luc. 13:31—35, de bedreiging van den vos Herodes en de klacht over het profeten-doodende Jerusalem, somt Epiphanius een reeks volzinnen op als door Marcion weggelaten, zonder welke slechts eenige onsamenhangende uitdrukkingen zouden overblijven, weshalve de opsomming moet worden aangemerkt als een omslachtige aanwijzing, dat de geheele pericoop bij Marcion gemist werd. Zelf schrijft de referent intusschen *πολλάκις*, waar wij lezen *ποσάκις*.

42. De geheele gelijkenis van den verloren zoon, Luc. 15:11—32, ontbrak bij Marcion.

43. De verkorte aanhaling van Luc. 16:16, *ὁ νόμος καὶ οἱ προφῆται ἕως Ἰωάννου . . . καὶ πᾶς εἰς αὐτὴν βιάζεται*, bij Epiphanius, kan bezwaarlijk op eenige uitlating bij Marcion doelen.

44—46. Evenmin de aanstipping van eenige volzinnen uit de gelijkenis van den rijken man en den armen Lazarus, Luc. 16:19—31.

47. Uit Luc. 17:10 liet Marcion weg de woorden — zooals Epiphanius ze met eenige afwijking van onzen tekst citeert —: *λέγετε (ὅτι) ἀχρεῖοι δοῦλοὶ ἐσμὲν· ὁ ἀφείλομεν ποιῆσαι πεποιθήκαμεν*.

48. Van het verhaal betreffende de tien melaatschen, Luc. 17:12—19, liet Marcion volgens Epiphanius, in wiens geest het dus moet opgevat worden,¹⁾ *πολλά* weg en stelde hij *ἄλλα ἀντ' ἄλλων*. Met name citeert de referent als bij Marcion aanwezig *ἀπέστειλεν αὐτοὺς λέγων· δείξατε ἑαυτοὺς τοῖς ἱερεῦσι*, terwijl wij nu lezen *καὶ ἰδὼν*

¹⁾ Volkmar S. 84.

εἶπεν αὐτοῖς · πορευθέντες ἐπιδείξατε ἑαυτοὺς ταῖς ἱερεῦσιν, vs. 14, en: πολλοὶ λεπροὶ ἦσαν ἐν (ἡμέραις) Ἑλισσαίου τοῦ προφήτου καὶ (οὐκ) . . . ἐκαθάρισθη εἰ μὴ Νεεμᾶν ὁ Σύρος, waar- van het niet in parenthesi geplaatste in den canonieken tekst te lezen staat Luc. 4:27. ¹⁾

50. Na uit het verhaal van den rijken jongeling eenige woorden vrij geciteerd of anders gelezen te hebben — *εἰπέ τις πρὸς αὐτόν in plaats van καὶ ἐπηρώτησέν τις αὐτὸν ἄρχων λέγων en μὴ με λέγε ἀγαθόν in plaats van τί με λέγεις ἀγαθόν; —* bericht Epiphanius, dat Marcion na »één is goed nl. God”, Luc. 18:19, bijvoegde *ὁ πατήρ* ²⁾ en in plaats van *τὰς ἐντολάς οἶδας, 18:20, te lezen gaf τὰς ἐντολάς οἶδα.*

51. Uit de pericop Luc. 18:35—43 citeert Epiphanius, vermoedelijk verkortend, de woorden: *ἐγένετο δὲ ἐν τῷ ἐγγιζεῖν αὐτὸν (τῇ) Ἱεριχῶ τυφλὸς . . . ἐβό(α) . . . Ἰησοῦ, σὺ ἐ Δαβὶδ ἐλέησόν με en uit het vervolg nog letterlijk: ἡ πίστις σου σέσωκέ σε.*

52. Eerst daarna in plaats van daarvóór bericht hij, intusschen zelf met belangrijke afwijkingen van den canonieken tekst citeerende, dat de geheele lijdensaan- kondiging Luc. 18:31—33 bij Marcion ontbrak. Al zwijgt hij van de rest, vs. 34 verloor daarmee tevens alle reden van bestaan.

53—56. Marcion liet weg »het hoofdstuk over den ezelen en Bethphage en dat over de stad en den tempel”, blijkbaar dus de geheele pericop Luc. 19:28—46. 't Zou

¹⁾ Verg. MOLSINGER, Ev. Conc. Ephr. p. 128 f.

²⁾ Zie VOLKMAR, Ev. M. S. 86 ff.

geschied zijn (het laatste?) wegens de woorden *ὁ οἶκος μου οἶκος προσευχῆς (κληθήσεται, naar Mt. en Mc.) καὶ ποιεῖτε αὐτὸν (onze Lucas heeft ὑμεῖς δὲ αὐτὸν ἐποιήσατε) σπήλαιον ληστῶν*. In de refutatio laat Epiphanius er op volgen, dat Marcion wel had: *ἐγένετο ἐν μιᾷ τῶν ἡμερῶν διδάσκοντος αὐτοῦ... ἐν τῷ ἱερῷ... ἐζήτησαν... ἐπιβαλεῖν ἐπ' αὐτὸν τὰς χεῖρας... καὶ ἐφοβήθησαν*, welke woorden, aangevuld met anderen, te lezen staan Luc. 20:1 en 19 en dus schijnen te bewijzen het geheel of ten deele aanwezig zijn van de pericoop Luc. 20:1—8 en van vs. 19. Wat het laatste betreft citeert de referent in zijn volgend scholion de woorden *καὶ ἐζήτησαν ἐπιβαλεῖν τὰς χεῖρας ἐπ' αὐτὸν καὶ ἐφοβήθησαν* op dezelfde wijze samengevat, maar met een kleine omzetting, zoodat wij andermaal in het onzekere blijven, of hij letterlijk aanhaalt dan wel excerpeert. Dat de tusschengelegen pericoop vs. 9—16^a en misschien ook vs. 16^b—18, althans de woorden *τί οὖν ἐστὶ τὸ... λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες...* (en wat er bij behoort) ontbraken, wordt later uitdrukkelijk gezegd.

56, 57. In het gesprek over de opstanding, Luc. 20:27—40, misten bij Marcion vs. 37 en 38, het beroep op den God van Abraham, Izaäk en Jacob, die een God der levenden is. Opmerkelijk, dat Epiphanius dit tweemalen achtereenvolgens verzekert, trouwens de eene maal letterlijker citeerende dan de andere, en dat *διὰ τὸ δευτερῶσαι τὸν σωτήρα τὴν παραβολήν*, — wij zouden met Volkmar ¹⁾ zeggen, omdat door de een of andere vergissing

¹⁾ S. 32.

in zijn Lucas-handschrift het fragment verdubbeld was.

58. Luc. 21 : 18, »geen haar zal van uw hoofd vallen» ontbrak. ¹⁾)

59. In de eschatologische rede Luc. 21 ontbraken vs. 21 en 22, de vlucht der Judaeërs en de vergelding naar de Schrift.

60. Uit Luc. 22 : 4 citeert Epiphanius, vrijelijk of letterlijk aanhalende, slechts de woorden: ... *συνελάλησεν τοῖς... στρατηγοῖς* en het vervolg, *τὸ πῶς αὐτὸν παραδῶ αὐτοῖς*, in andere orde dan bij ons.

61. Evenzoo Luc. 22 : 8, *καὶ εἶπε τῷ Πέτρῳ καὶ τοῖς λοιποῖς, ἀπελθόντες ἐτοιμάσατε, ἵνα φάγωμεν τὸ πάσχα*, waar onze tekst heeft: *καὶ ἀπέστειλε Πέτρον καὶ Ἰωάννην εἰπών· πορευθέντες ἐτοιμάσατε ἡμῖν τὸ πάσχα ἵνα φάγωμεν.*

62, 63. Desgelijks, naar het schijnt excerpterend, Luc. 22 : 14, 15 : *καὶ... ἀνέπεσε καὶ οἱ (δώδεκα) ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ, καὶ εἶπεν... ἐπιθυμία ἐπεθύμησα*, enz. Vs. 16, »Ik zeg u, dat ik het (pascha) niet weer eten zal eer het vervuld is in het koninkrijk Gods», door Epiphanius tweemaal vrij en beide malen verschillend aangehaald, kwam bij Marcion niet voor. In de refutatio wordt nog te kennen gegeven, dat ook Luc. 22 : 30^b, het zitten op twaalf tronen, ontbrak. ²⁾)

64. Volgens Epiphanius zullen bij Marcion de woorden *ὅτε ἀπέστειλα ὑμᾶς... μὴ τινος ὑστερήσατε* en het vervolg, wegens den volzin (*καὶ*) *τοῦτο τὸ γεγραμμένον δεῖ τελεσθῆναι τὸ καὶ μετὰ ἀνόμων (συν)ελογίσθη*, zal mitsdien de

¹⁾ Bij Epiphanius ontbreekt hier ook de refutatie.

²⁾ cf. Volkmar, S. 32 f.

geheele pericoop Luc. 22:35—38, over de twee zwaardeden, ontbroken hebben.

66. Uit Luk. 22:47 citeert Epiphanius, misschien vrijelijk, de woorden *καὶ ἤγγισε... (κατα)φιλήσαι αὐτὸν... Ἰούδας (καὶ)... εἶπεν.*

67. Bij Marcion stond niet, dat Petrus — Luc. 22:50 schrijft *εἷς τις ἐξ αὐτῶν* — den dienaar des Hoogepriesters het oor afsloeg.

68. Van Luc. 22:63 citeert Epiphanius slechts de woorden: *...οἱ συνέχοντες... ἐνέπαιζον... δέροντες... (τύπτουτες) καὶ... λέγοντες· προφήτευσόν τις ἐστὶν ὁ παῖσας σε,* aan den canonicen tekst toevoegende, wat tusschen haakjes staat.

69, 70. De aanklacht voor Pilatus luidde bij Marcion: *τοῦτον εὐραμεν διαστρέφοντα τὸ ἔθνος* (tot zoover in overeenstemming met Luc. 23:2, — en verder:) *καὶ καταλύοντα τὸν νόμον καὶ τοὺς προφῆτας* (dan weer ten naastenbij als in den canonicen tekst) *κελεύοντα φόρους μὴ δοῦναι* (en daarna nog:) *ἀποστρέφοντα τὰς γυναῖκας καὶ τὰ τέκνα.*

71. De volzin *καὶ... (ἔλθοντες εἰς)... τόπον... (λεγόμενον) Κρανιο(υ τόπος)... ἐσταύρωσαν... (καὶ) διαμερι(σαντο)... τὰ ἰμάτια αὐτοῦ... καὶ ἐσκοτίσθη ὁ ἥλιος,* bij Epiphanius, bestaat, wat het niet in parenthesi geplaatste betreft, uit woorden, die te vinden zijn in Luc. 23:33, 34 en 44.

72. In hetzelfde verband ontbrak bij Marcion *σήμερον μετ' ἐμοῦ ἔσῃ ἐν τῷ παραδείσῳ,* Luc. 23:43b.

73. Het sterven wordt bij Epiphanius beschreven met de woorden *καὶ φωνήσας φωνῇ μεγάλῃ... ἐξέπνευσεν,* ontleend aan Luc. 23:46, zonder dat blijkt, of het daar-

tusschen gelegen kruiswoord »Vader, in uwe handen beveil ik mijnen geest” bij Marcion ontbrak.

74. De verkorting *ιδου ανηρ ονοματι Ιωσηφ... καθελων... το σωμα... ενετυλιξε... σινδονα και εθηκε... εν μνημειω (μνηματι) λαξευτω*, verg. Luc. 23:50—54, kan zoowel bij Epiphanius als bij Marcion te zoeken zijn.

75. De woorden (*και υποστρεψασαι (αι γυναικες) ... ησυχασαν... το σαββατον... κατα (τον νομον)*) komen wel in wezen, maar niet in vorm met Luc. 23:56 overeen.

76. De engelen, die Luc. 24:4 *εν εσθησεσιν αστραπτουσας* gekleed gaan, heeten bij Epiphanius *οι εν εσθητι λαμπρα* en zij zeggen: »wat zoekt gij den levende bij de dooden?”, als Luc. 24:5, en voorts, veel korter, dan bij Lucas, vs. 6 en 7: *ηγερθη, μνησθητε οσα (ως) ελαλησεν... ετι αν (μεθ υμων)... οτι δε... τον υιδν του ανθρωπου (πολλα παθειν και) παραδοθηναι...*

77. In het verhaal van de Emmausgangers is vermoedelijk de uitdrukking *εφ' οις ελαλησαν οι προφηται*, vs. 25, vervangen door *εφ' οις ελαλησα* — volgens Volkmar ¹⁾ *ελαλησεν* — *υμιν*, terwijl Epiphanius nog daarenboven verzekert, dat de gansche volzin vs. 25, 26a, »o gij onverstandigen en tragen van harte om te gelooven al wat de profeten gesproken hebben, moest hij (de Christus) niet deze dingen lijden?” bij Marcion ontbrak. ²⁾

78. Ten laatste worden nog door Epiphanius eenige woorden uit Luc. 24:38, 39 aldus samengesteld: *... τι τεταραμμενοι εστε;... ιδετε τας χειρας μου και τους ποδας*

¹⁾ S. 43.

²⁾ Volkmar, S. 43, 72; cf. Tert. IV, 43.

μου... ὅτι πνεῦμα... ὁστέα οὐχ ἔχει καθὼς ἐμὲ θεωρεῖτε ἔχοντα, zonder dat blijkt, of aan het evangelie van Marcion, dan wel aan den referent de verkorting te wijten is.

Ziedaar het evangelie van Marcion volgens Epiphanius.

De lezer zal bespeurd hebben, dat eenige nummers in de volgorde ontbraken. ¹⁾ Het daar vermelde kwam letterlijk met onzen canoniëken tekst overeen en kan dus ter kenmerking van Marcions evangelie slechts dienen, voor zoover het van de aanwezigheid van woorden of pericopen in dat evangelie de verzekering geeft.

Misschien zou de reeks nog aanmerkelijk kunnen zijn ingekort, indien wij uit het gemis van een opzettelijke aanwijzing mochten afleiden, dat ook de blijkbaar verkorte aanhalingen door Epiphanius ontleend zijn aan een Marcionietischen tekst, die met den onzen overeenkwam. In dat geval hadden van de 71 scholiën nog een gansche reeks kunnen achterwege blijven, ²⁾ zoodat ten slotte slechts 35 uitdrukkelijk geconstateerde afwijkingen van den canoniëken Lucas in het Marcionietisch evangelie, zooals het aan Epiphanius bekend was, overbleven.

Maar wie geeft ons zekerheid op dit punt?

Ja zelfs, heeft Epiphanius werkelijk een Marcionietisch evangelie voor zich gehad, of misschien uit andere geschriften zijn kennis dienaangaande geput?

¹⁾ De nos. 3, 5, 20, 23, 37, 49 en 65, behandelende Luc. 6:5, 19; 9:44; 10:26; 12:58; 17:22 en 22:41.

²⁾ De nos. 2, 6, 7, 9, 10 vg.? 13, 14? 15, 16, 17 vg. 21? 24, 27, 29b, 32, 33, 36, 39, 43, 44 vgg. 50^a, 51, 60, 61, 66, 68, 71, 73, 74, 75, 76, 78.

Men zou het laatste soms meenen, als men opmerkt, hoe hij vaak de motieven voor de uitlatingen mede aan de hand doet, ¹⁾ die toch in het handschrift van het evangelie wel niet mede zullen zijn opgenomen, of er bijvoegt, op welke wijze een tekst door Marcion werd verstaan. ²⁾ Een doorlopende behandeling van den Lucas-tekst door Marcionieten, tenzij om hem te zuiveren van vermeend judaïstisch bederf, 't zij in den trant van den commentaar, waarvan Harnack meende de sporen ontdekt te hebben, ³⁾ of ook een werk als de *Antitheses*, waarvan Tertullianus spreekt, ⁴⁾ zou hem als bron voor zijn kennis hebben kunnen dienen. Inderdaad heeft de Heidelberger Paulus iets dergelijks gegist. ⁵⁾ Doch het een sluit het ander niet uit. Ook zonder dat wij de gedachte aan het gebruik van andere bronnen behoeven te laten varen, ⁶⁾ mogen wij Epiphanius op zijn woord gelooven, als hij ons zegt, dat hij ἀπὸ ἐτῶν ἰκανῶν de leer van Marcion onderzocht en uit diens boeken, Evangelion en Apostolicon, een bloemlezing van varianten en van argumenten samenstelde. ⁷⁾

Daarna komt evenwel de vraag, of hij bij die bewerking den canonieken Lucas uit zijn hoofd, dan wel handschriftelijk heeft gecollationeerd, en in het laatste geval, of hij een goed manuscript ter zijner beschikking had. Wij zagen reeds, dat er minstens een noodeloos duplicaat in voorkwam. ⁸⁾ Ook hoorden wij hem telkens een

¹⁾ Sch. 38, 53 vg. 64.

²⁾ Sch. 8.

³⁾ boven bl. 8.

⁴⁾ boven bl. 6.

⁵⁾ Conservat. p. 116 sq. bij Hahn S. 246.

⁶⁾ Verg. Hahn S. 105 ff. HILGENF. Ev. Just. S. 396.

⁷⁾ prooem. 10.

⁸⁾ Sch. 56, 57.

beroeop doen op lezingen, die onze Lucas niet bevat. ¹⁾ Volkmar is van oordeel, dat hij slechts ten deele een catholiek evangelie geraadpleegd heeft. »Nur beim frühern Entwerfen seiner Scholiën'', zegt hij, »hat er das Marcionitische Evangelium vor sich gehabt und so weit er auf eine Abweichung darin aufmerksam wurde den Lucas verglichen; bei den Refutationen dagegen, die er später geschrieben hat, hat er das Lucas-Evangelium wenigstens nicht mehr verglichen, sondern höchstens noch das Marcionitische Evangelium selbst.'' ²⁾ En elders: »Doch wird man wohl nicht fehl gehen, wenn man aus seinem ganzen Opus schlieszt: er hat *nicht* beide Evangelien von Anfang bis zum Ende genau verglichen, sondern zunächst das Evangelium Marcions nach der im Anfang besonders in die Augen fallenden groszen Verstümmelung bis zu Ende vor allem darauf durchgegangen, was der Ketzer etwa vom Lucas-Evangelium stehn gelassen habe, das die Vergeblichkeit seines ganzen Verstümmelungsversuchs ans Licht stelle.'' ³⁾

Daarbij komt, dat de methode, die Epiphanius bij zijn tekstcritische studiën volgt, ⁴⁾ te wenschen overlaat. Wel schijnt hij in hooge mate conscientieus, naardien hij zelfs schrijffouten in den tekst van Marcion registreert als waren zij hemeltergende ketterijen, ⁵⁾ maar daartegenover staan aan den anderen kant eenige

¹⁾ Sch. 1, 4, 12, 13, 14, 28, 40, 41, 47, 52, 53 vgg. 62 vg. 67.

²⁾ S. 43.

³⁾ S. 40 f.

⁴⁾ Een uitvoerige karakteristiek van Epiphanius' methode bij Volkmar S. 31—45.

⁵⁾ Sch. 50, cf. Volkmar S. 43.

zwarigheden, die de oplossing niet weinig bemoeilijken. Blijkbaar leed de referent aan zekere achteloosheid, die zijn crediet in zake tekstcritiek zou kunnen schokken. Er is te vaak verschil tusschen de wijze, waarop hij eerst in de algemeene opsomming, dan in de repetitie voor de nadere behandeling en ten derden male soms in de refutaties dezelfde evangeliewoorden citeert. ¹⁾ Indien hij zich hier vrijheden veroorloofde, hoe licht kan hij ze zich vergund hebben bij het aanhalen van Marcionietische teksten. Als wij daarenboven opmerken, dat hij argumenteert op grond van lezingen, die slechts in zijn brein, hoogstens in een van den gangbaren tekst afwijkend handschrift, maar niet in onzen canoniëken Lucas te vinden zijn, dan wordt de quaestie er niet eenvoudiger op. Dat er onder zulke omstandigheden van eenigszins betrouwbare en volledige kennis van wat er in het door Epiphanius gebruikte Marcion-evangelie te lezen stond, geen sprake kan zijn, behoeft dus wel geen betoog.

Intusschen wordt ons dan toch een niet onbelangrijke reeks van afwijkingen en verkortingen in het evangelie der kettters aan de hand gedaan en mogen wij uit het karakter dier varianten onze gevolgtrekkingen afleiden.

Wij beginnen met te constateeren, dat het Marcionietisch evangelie een Lucas-type moet hebben vertoond. Want of al de voorgeschiedenis ontbrak, of er al eenige omzettingen hebben plaats gehad, de reis door het koren van het 6de naar het 9de hoofdstuk werd verlegd, ²⁾

¹⁾ Sch. 7, 8, 9, 53 vg. 56 vg. 62 vg.

²⁾ Sch. 21.

de vermelding van Elia en Elisa uit het verhaal van Jezus' optreden te Nazareth, Luc. 4, in dat van de tien melaatschen, Luc. 17, werd opgenomen, ¹⁾ de volgorde der pericopen komt met geen der evangeliën zoo treffend overeen als met onzen Lucas. Daarenboven heeft Volkmar in een zeer scherpzinnig betoog ²⁾ uit de rangschikking der stof in het vierde hoofdstuk het nauw verband tusschen beide evangeliën aangewezen, zooals hij het zelf uitdrukt: »die Hauptentscheidung für immer herbeigeführt". ³⁾ Zijn conclusie luidde: »Zwischen den beiden Darstellungen bei Matthäus und Marcion findet sich gar kein Zusammenhang anders als durch die Lucanische Gestaltung vermittelt". ⁴⁾

Wie deze conclusie aanvaardt, neemt aan, dat het Marcionietisch evangelie een jongere variatie van het Lucas-type vertegenwoordigt.

Het is bekend, hoe de prioriteitsquaestie langen tijd de hoofden en harten der critici in beslag genomen heeft. In strijd met de overoude traditie, die Marcion den *adulterator* noemt, waagden het in de 18de eeuw eenige geleerden de verhouding om te keeren. Semler, Löffler, Corodi, Eichhorn, Bertholdt en Schmidt zagen allen in het evangelie van Marcion een meer oorspronkelijken vorm van het Lucas-evangelie. ⁵⁾ Reactie volgde al spoedig, met name in het bekende werk van August Hahn, dat ten titel voerde: »Das Evangelium Marcions

¹⁾ Sch. 48. ²⁾ S. 130 ff. ³⁾ S. 147. ⁴⁾ S. 147.

⁵⁾ Zie de beschouwingen dezer Heeren bij Hahn S. 251 ff. Verg. MATTER, Hist. Crit. du gnostic. Paris 1828, I p. 357.

in seiner ursprünglichen Gestalt, nebst dem vollständigen Beweise dargestellt, dass es nicht selbständig sondern ein verstümmeltes und verfälschtes Lukas-Evangelium war". Ten onzent sloot zich Dr. Harting daarbij aan. Hij eindigde zijn »specimen" met de verklaring: »equidem nescio, cur missa facienda sit sententia, ab antiquissimis inde temporibus omnibus commendata, Marcionem Lucae quem invenerat textum canonicum adulterasse atque variis modis interpolasse".¹⁾ Deze woorden doelden op een wijziging, die inmiddels met het optreden der tubinger critiek in het gevoel der geleerden had plaats gegrepen. Schwegler,²⁾ Ritschl³⁾ en Baur⁴⁾ hadden wederom gemeend een Ur-Lucas-evangelie te hebben gevonden in het evangelie van Marcion. Ook daartegen was de reactie niet uitgebleven. De Wette in Duitschland⁵⁾ en Harting in Nederland waren er tegen opgekomen; Hilgenfeld⁶⁾ en Volkmar⁷⁾ zetten hunne oppositie voort. De beide laatsten op tubingschen grondslag, niet altijd in overeenstemming met elkaar. Hun conclusie was, dat werkelijk de Marcionieten het Lucas-evangelie ten hunnen eigenen bate hadden omgewerkt, wat evenwel niet buitensloot, dat het evangelie van Marcion lezingen en lacunes had bewaard, die op een

¹⁾ De Marcione Lucani evangelii adulteratore, Traj. ad. Rhen. 1849.

²⁾ Theol. Jahrb. 1843 S. 575 ff. Nachap. Za. 1846 I S. 263 ff.

³⁾ Das Ev. Marc. und das Kan. Ev. des Lukas, Tüb. 1846.

⁴⁾ Krit. Unterss. Tüb. 1847, S. 393 ff.

⁵⁾ Einl. ins N. T. 5te Aufl. S. 110 ff.

⁶⁾ Krit. Unterss. über die Evv. Just. u. s. w. Halle 1850, S. 391 ff. Theol. Jahrb. 1853, S. 211 ff.

⁷⁾ Theol. Jahrb. 1850, S. S. 110 ff. 185 ff. Das Ev. Marc. Leipzig 1852.

oudere formatie doelden, dan onze canonieke tekst. Ritschl en Baur zelf zwichtten voor de macht hunner argumenten. ¹⁾ De strijd verliep in een dispuut over een meer of een minder, dat van den canonieken Lucas als behoorende tot een jongere redactie diende te worden afgetrokken. ²⁾ In hoofdzaak scheen het geschil beslecht.

In de derde plaats mag geconstateerd worden, dat het onderscheid tusschen het Marcionietische en het catholieke Lucas-evangelie met verschil in dogmatische beschouwingen samenhangt. Niet overal moge de aanleiding tot een afwijkende lezing kunnen worden aangewezen, met name moge Volkmar, die in dit opzicht het volledigste onderzoek heeft ingesteld, soms al te boud gesproken hebben, de conclusie, dat de geloofsleer mede in het spel was, staat vast. Overbodig is het, hier het goed recht dier conclusie te handhaven. Sommige varianten hebben uit een dogmatisch oogpunt zoo goed als niets, ³⁾ anderen slechts weinig te beteekenen. ⁴⁾ Daarentegen zijn er ook, waar het Marcionitisme door de kieren kijkt. De gansche voorgeschiedenis, die den Christus zoozeer aan de aarde en aan Israël bond; ⁵⁾ — de rechtstreeksche erkenning der aardsche verwanten van den Christus,

¹⁾ RITSCHL, Th. Jb. 1851, S. 530 ff. BAUR, das Markus-ev. Tub. 1851, S. 191 ff.

²⁾ Zie de voortzetting van het debat, met terugkeer tot de oorspronkelijke Verstümmelungshypothese, door Diakonus Frank van Schorndorf, Stud. u. Krit. 1855, S. 296 ff. 351 ff.

³⁾ Sch. 4, 14, 19, 23, 31, 34, 50.

⁴⁾ Sch. 1, 35, 47, 52, 59, 64, 67, 69, 72; verg. Volkmar respectievelijk S. 81, 199, 99, 67, 69, 69, 70, 90. 100.

⁵⁾ Volkmar S. 54 f.

Luc. 8:19; ¹⁾ — de gelijkstelling van den Christus met oud-testamentische profeten als Jona of wijzen als Salomo, Luc. 9:30 vg. ²⁾ of van profeten en apostelen in het woord van de Wijsheid Gods, Luc. 11:49—51; ³⁾ — het herhaald beroep op Abraham, Izaäk en Jacob, de patriarchen, Luc. 12:28; 20:37, 38; ⁴⁾ — de aanwijzing van de vervulling der profetieën in het verhaal van den intocht of in het gesprek met de Emmausgangers; ⁵⁾ — de voorliefde van den Christus voor Jerusalem, Luc. 13:31—35; ⁶⁾ — de eereplaats, in de gelijkenis van den verloren zoon aan Israël gegund, Luc. 15:11—32; ⁷⁾ — de verzekering, dat de apostelen, gezeten op twaalf tronen, Israël richten zullen, Luc. 22:30; ⁸⁾ — strafbedreigingen in den mond van den Christus als die ontleend werden aan Pilatus' zwaard of aan den val van Siloams toren, Luc. 13:1—9 ⁹⁾ (men denke ook, als de gansche variant niet oorspronkelijk op een schrijffout berust, aan de verandering van *κρίσις* in *κλήσις*, Luc. 11:42); ¹⁰⁾ — de onderstelling, dat de hooge godheid met muschjes en leliën zich moeien zou of met de haren van het menschelijk hoofd, Luc. 12:6; 21:18; ¹¹⁾ — deze en dergelijke dingen waren genoeg in strijd met wat wij als de leer der Marcionieten leerden kennen, om een opzettelijke verwijdering der verzen of pericopen, die ze

¹⁾ Sch. 12; V. S. 57.

²⁾ Sch. 28; V. S. 60.

³⁾ Sch. 53, 77; V. S. 67, 72.

⁴⁾ Sch. 42; V. S. 66.

⁵⁾ Sch. 38; V. S. 102 ff.

¹¹⁾ Sch. 29, 58; V. S. 94, 96.

²⁾ Sch. 25; V. S. 58.

⁴⁾ Sch. 40, 56; V. S. 50 ff. 68.

⁶⁾ Sch. 41b; V. S. 65.

⁸⁾ Sch. 63; V. S. 70 f.

¹⁰⁾ Sch. 26; V. S. 81 f.

bevatten, uit hun evangelion verklaarbaar te achten. In verdere bijzonderheden behoeven wij ons hier niet te verdiepen. Volkmar heeft bijeengegaard, wat na aftrek van het vermoedelijk om dogmatische of andere redenen uit den Lucas-tekst verwijderde aan bestanddeelen van het Marcionietisch evangelie overbleef, en getracht er den samenhang van aan het licht te brengen. ¹⁾ Wij kunnen volstaan met te verwijzen naar die poging, behoudens de vrijheid van een iegelijk om in details van Volkmar te verschillen. ²⁾ Niet om tekstcritische studiën is het ons hier te doen, maar om het karakter en de geschiedenis van het Marcionitisme. De wetenschap, dat ook deze oud-christelijke richting, zoowel als elke andere, ³⁾ haar evangelie gehad heeft, en met name een Lucas-evangelie, verkort en aangevuld, omgewerkt in één woord in dier voege als ons in grove trekken bekend geworden is, zij ons genoeg.

Intusschen wandelden wij tot nu toe bij het licht, door Epiphanius ontstoken. Wij dienen hooger op te klimmen en te onderzoeken, hoever in de oudheid wij het spoor van het Marcionietisch evangelie volgen kunnen.

Natuurlijk komt hier Tertullianus ter sprake.

De kerkvader, na in de drie eerste boeken de leer van Marcion bestreden te hebben, zal in de twee volgende bewijzen, dat de ketter met zijn eigen wapenen, evan-

¹⁾ S. 150 ff.

²⁾ Zie de nalezingen van Hilgenfeld, Theol. Jahrb. 1853 S. 192 ff.

³⁾ Iren. c. Haer. III, 11. 7.

gelie en paulinische brieven, verslagen kan worden. Met name loopt hij in het vierde boek geheel het Marcionetisch evangelie door om te toonen, dat wat daarin voorkomt slag op slag om zoo te zeggen de Marcionetische ketterij weërspreekt.

Het schijnt, dat hij daarbij den canonieken Lucas niet vergeleken heeft. Althans, hij doet soms een beroep op lezingen, die in diens tekst niet voorkomen ¹⁾, en onwillekeurig dringt zich bij de vergelijking het meer gangbare en blijkbaar ook hem meer bekende Matthaëus-evangelie in zijn geest op den voorgrond. ²⁾ Het is er hem dan ook minder om te doen Marcion van tekstverminking te overtuigen. Slechts een enkele maal noteert hij ter loops, dat de eene of andere passage door den ketter verwijderd werd. Zoo lezen wij: »Marcion abstulit,» de verdeeling nl. van de kleederen bij het kruis. ³⁾ Soms vergist hij zich daarbij. Hij zegt: »*machaeram* quidem scriptum est, sed Marcion emendat, quasi non et separatio opus sit machaera ⁴⁾.» In den tekst van Lucas, 12:51, stond evenwel niet, zooals bij Matthaëus, 10:34, *machaera*, maar *διαμερισμός* geschreven. Of ook hij heeft op teksten van Matthaëus het oog, die hij bij Marcion niet wedervond. Zoo schrijft hij: »hoc enim Marcion ut additum erasit,» maar hij doelt op de woorden van Matth. 5:17 ⁵⁾. Elders: »detraxisti illi pluvias ne creator

¹⁾ Volkmar S. 30 f.

²⁾ Matth. 5:17; 15:24, 26 (Tert. c. 7, 12, 36); 5:43 (c. 17); 5:45 (c. 36); 10:34 (c. 29); 11:2 (c. 18); 12:48 (c. 19); 19:8 (c. 34); 27:3 (c. 40); 28:19 (c. 43).

³⁾ c. 7.

⁴⁾ c. 29.

⁵⁾ c. 17.

videretur," maar het geldt den tekst Matth. 5:45. Of ook: »non recepisti illud quoque evangelium veritatis," nl. wat te lezen staat Matth. 19:8¹⁾.

Niet zelden weet hij, gelijk wij dat ook bij Epiphanius opmerkten, aangaande de exegese van Marcion iets naders te vertellen.

»Et hoc opponit Marcion", roept hij uit,²⁾ nl. het water waarmede Elisa, en het wachtwoord, waarmede Christus melaatschen genas. Straks: »hanc interpretationem Marcion quaerit excludere," de verklaring nl. dat de genezen melaatsche uit eerbied voor de wet naar den priester verwezen werd.³⁾ Dan weer: »Marcion aliorum cogit", de gelijkenis nl. van den rijken man en den armen Lazarus, waaruit hij afleidt, dat de dienaren van wet en profeten in de onderwereld loon naar werken, de christenen daarentegen in hogere sferen vergelding ontvangen.⁴⁾ En als er sprake is van het vuur, dat de Christus op aarde ontsteken moet, Luc. 12:49, voegt Tertullianus Marcion toe: »videris quem ignem intelligendum intendas," wel te verstaan figuurlijk of werkelijk vuur.⁵⁾

Aan rechtstreeksche aanwijzingen van het verschil tusschen den canoniëken Lucas en het evangelie van Marcion is dus het vierde boek van Tertullianus niet rijk. Een eenvoudige, betrouwbare tekst-critische studie, zooals tot zekere hoogte althans de opsomming van Epiphanius, was het niet. Daarentegen valt er niet weinig

¹⁾ c. 34.

⁴⁾ c. 34.

²⁾ c. 9.

⁵⁾ c. 29.

³⁾ c. 9.

af te leiden uit de volgorde en de behandeling der teksten, die Tertullianus ter sprake brengt. Vaak springt hij stukken over, 't zij dan omdat zij hem geen argumenten ter bestrijding van den ketter aan de hand deden, 't zij omdat hij ze in het voor hem liggend handschrift niet vond. Vaak ook vlecht hij in zijn redeneering vrij letterlijke en dan soms zeer leerzame vertalingen van Marcionietische teksten in. Bij nadere inspectie van een en ander blijkt, dat het evangelie, 't welk Tertullianus bezigde, in hoofdzaak hetzelfde type vertoond moet hebben als dat, 't welk bekend was aan Epiphanius.

Dat de inleiding ontbrak, zou kunnen worden afgeleid uit de verzekering: »Marcion evangelio scilicet suo nullum adscribit nomen.»¹⁾

Het ontbreken der voorgeschiedenis kan blijken uit de spreekwijze »de coelo statim in synagogam» en uit het feit, dat Tertullianus zijn polemië bij het verhaal van den bezetene te Kapernaüm, Luc. 4:33—37, begint.²⁾

Voorts gaat Tertullianus de navolgende bestanddeelen van het Lucas-evangelie met stilzwijgen voorbij:

4:38, 39, de genezing van Simons schoonmoeder.

5:39, oude en nieuwe wijn.

7:29—35, het wispelturig geslacht.

8:19, moeder en broeders.³⁾

8:40—42, 48—56, dochtertje van Jäirus.

¹⁾ c. 2

²⁾ c. 7. „Anno quintodecimo principatus Tiberiani proponit eum descendisse in civitatem Galilaeae Capharnaum.” Eerst daarna laat hij het verhaal van Jezus' optreden te Nazareth, Luc 4:16—30, volgen.

³⁾ Epiph. Sch 12.

- 9: 43—45, lijdensprofetie.
 10: 12—15, klacht over Galilaea.
 10: 29—37, barmhartige Samaritaan.
 10: 38—42, Martha en Maria.
 11: 24—26, terugkeer van den boozen geest.
 11: 30—32, Jona en Niniveh. ¹⁾
 12: 6, 7, muschjes en haren. ²⁾
 13: 1—5, Pilatus en Siloam. ³⁾
 13: 6—9, de vijgeboom. ⁴⁾
 13: 31—33, de vos Herodes. ⁵⁾
 13: 34—35, klacht over Jerusalem. ⁶⁾
 14: 1—6, genezing op sabbat.
 14: 7—11, verhoogen en vernederen.
 14: 25—27, lijdensprediking.
 14: 28—33, torenbouw en veldtocht.
 14: 34, 35, smakeloos zout.
 15: 11—32, de verloren zoon. ⁷⁾
 17: 5, 6, geloof als een mosterdkorrel.
 17: 7—10, een onnutte dienstknecht. ⁸⁾
 18: 15—17, de kindervriend.
 18: 24—26, de rijken in het koninkrijk.
 18: 28—30, vergelding der apostelen.
 18: 31—34, lijdensprediking. ⁹⁾
 19: 9, Zacchaeus, de zoon Abrahams.
 19: 28—40, de intocht in Jerusalem.
 19: 41—44, weeklacht over Jerusalem.

¹⁾ Sch. 25.

²⁾ Sch. 29 cf. 58.

³⁾ Sch. 38

⁴⁾ idem.

⁵⁾ Sch. 41^b.

⁶⁾ idem.

⁷⁾ Sch. 42.

⁸⁾ cf. Sch. 47.

⁹⁾ Sch. 52.

- 19: 45—46, tempelreiniging. ¹⁾
 19: 47, 48, prediking in den tempel.
 20: 9—19, de wijngaard. ²⁾
 20: 37, 38, de God van Abraham, Izaäk en Jacob.
 20: 45—47, rede tegen de pharisaeën.
 21: 1—4, het penningske der weduwe.
 21: 5—7, profetie over den tempel.
 22: 3—6, Judas.
 22: 7—13, paaschbereiding.
 22: 16—18, drinken in het koninkrijk.
 22: 24—30, het loon der jongeren. ³⁾
 22: 35—38, twee zwaarden. ⁴⁾
 22: 39—46, de zielestrijd.
 22: 49—51, het afgehouden oor. ⁵⁾
 22: 52, 53, als tegen een roover.
 22: 54—62, Petrus' verloochening.
 22: 63—65, mishandeling.
 23: 26—32, Simon van Cyrene, de vrouwen.
 23: 34^b, kleederen verdeelen.
 23: 35—38, bespotting.
 23: 39—43, medekruiselingen. ⁶⁾
 23: 47—49, de hoofdman en de scharen bij 't kruis.
 23: 50—54, Josef van Arimathaea.
 23: 55—56, de vrouwen.
 24: 25, 27, 32, 44—46, de Emmausgangers en de Schrift. ⁷⁾

¹⁾ Sch. 53—56.

²⁾ cf. Sch. 22. 30^b.

³⁾ Sch. 67.

⁷⁾ cf. Sch. 25, 26'.

²⁾ Sch. 53—56

⁴⁾ Sch. 64.

⁶⁾ cf. Sch. 72.

24:47—49, belofte des geestes.

24:50, 51, hemelvaart.

24:52, 53, slot.

De lezer zal in deze reeks niet zelden pericopen herkend hebben, die ook in het evangelie van Epiphanius ontbraken. Ten overvloede werden zij met vette cijfers aangewezen. Bij de anderen kan telkens de vraag rijzen, of Tertullianus ze niet gevonden heeft, dan wel er geen wapen aan wist te ontleenen ter bestrijding van Marcion. ¹⁾ Ook was de lijst niet compleet. Dat op elke spreuk in een redengroep niet gezinspeeld werd, is natuurlijk. Zoo werden uit de berg- of vlakterede, Luc. 6:20—49, bijna alle verzen afzonderlijk aangehaald, maar niet vs. 32, 33, over liefhebben en weldoen, noch vs. 47—49, de huizen op zand en steen. ²⁾ Was het toeval, of omdat zij in het evangelie van Marcion ontbraken? Hetzelfde kan gevraagd worden betreffende bestanddeelen van de zendingsrede, Luc. 10:1—16, ³⁾ of de eschatologische rede, Luc. 17:22—37; 21:5—36. ⁴⁾ Hoe minder logisch verband in een spreukverzameling, hoe moeilijker de beslissing. In elk geval is de overeenstemming tusschen Epiphanius en Tertullianus, die onafhankelijk van elkaar werkten, allermerkwaardigst. Er blijkt uit, dat het Marcionietisch evangelie als type gedurende eenige eeuwen constant gebleven is.

Te onweersprekelijker wordt dit, wanneer wij opmerken, dat ook in zijn vertalingen Tertullianus niet zelden

¹⁾ Verg. Volkmar S. 118 f.

²⁾ c. 14—17.

³⁾ c. 24.

⁴⁾ c. 35, 39.

toont een soortgelijken afwijkenden tekst gekend en gebruikt te hebben, als aan Epiphanius ten dienste stond. Zoo lezen wij Luc. 5:14 »vobis in testimonium”. 1) Desgelijks Luc. 10:21 »domine coeli”, zonder »et terrae”. en »gratias ago”, zonder »pater”. 2) Evenzoo 12:8 »coram deo”, in plaats van »coram angelis dei”. 3) De uitdrukking »detineri foris” beantwoordt aan κρατουμένους έξω, Luc. 13:28, bij Epiphanius. 4) Vond de laatste bij Marcion, Luc. 11:42, κλησιν in plaats van κρισιν, Tertullianus schrijft »vocationem”. 5) Zoo ook beantwoordt de vertaling »quae locutus est ad vos”. Luc. 24:25, aan de lezing οἷς ἐλάλησεν ὑμῖν, 6) en blijkens Tertullianus c. 35 zoowel als volgens Epiphanius 7) werd in het verhaal van de tien melaatschen, Luc. 17:12—19, als in onzen Lucas 4:24, van Naäman en Elisa melding gemaakt.

Het spreekt wel vanzelf, dat er ook punten overblijven van verschil. Zelfs is het bevreedend genoeg, dat ze niet talrijker zijn. Men zou verwachten, dat, gelijk de canonieke evangeliën in hun formatie de wording van het oud-christelijk leerbegrip weerkaatsen, in nog sterkere mate de evangeliën der kettters de beweeglijkheid en de verscheidenheid der ketttersche leeringen afspiegelden, en aan den invloed van de ontwikkeling dier leeringen voortdurend onderhevig waren. Toch zijn de uitdrukkelijk geconstateerde of merkbare afwijkingen

1) c. 9; Sch. 1.

2) c. 28; Sch. 30.

3) c. 27; Sch. 26.

7) Sch. 48

2) c. 25; Sch. 22.

4) c. 30; Sch. 40 vg.

6) c. 43; Sch. 77.

in den tekst van Tertullianus van dien van Epiphanius slechts weinige.

Nu eens zwijgt de eerste van tekstverminderingen, die de laatste heeft opgemerkt.

Geen melding bij hem van de bredere aanklacht tegen Jerusalem, Luc. 23:2, ¹⁾ noch van de lezing *ἐσπερίνη*, Luc. 12:38, in plaats van *δευτέρα* en *τρίτη φυλακή*. ²⁾ Evenmin, indien het al iets te beteekenen heeft, van de lezing *ἐν αὐτοῖς* in plaats van *μετ' αὐτῶν*, Luc. 6:17, ³⁾ of van het weglaten van *ὑμῶν* na *πατήρ*, Luc. 12:32. ⁴⁾ Ook vertaalt hij Luc. 6:23, als wij, »pateres eorum», waar Epiphanius *πατέρες ὑμῶν* las. ⁵⁾ Hij schrijft »*lilia et foenum*» en weerspreekt daarmee de verzekering van Epiphanius: *ὅτι ἔχει ὁ Θεὸς ἀμφιένυσι τὸν χόρτον*. ⁶⁾

Omgekeerd voegt hij niet zelden door zijn vertalingen nieuwe tekstveranderingen, naar het schijnt, aan de door Epiphanius opgemerkten toe.

»*Quid nobis et tibi est, Jesu?*» laat hij den bezetene vragen, met terzijdestelling van *Ναζαρηέ*. ⁷⁾ »*Transeat igitur coelum et terra citius, sicut et lex et prophetae, quam unus apex verborum Dei*» luidt bij hem ⁸⁾ de bekende verzekering Luc. 16:17. Ook spreekt Jezus er God aan met de dankbetuiging: »*quod ea quae erant abscondita sapientibus et prudentibus revelaveris parvulis*», in afwijking van onzen tekst, die luidt *ὅτι ἀπέ-*

¹⁾ Sch. 69, 70.

²⁾ Sch. 4.

³⁾ Sch. 6; c. 9.

⁴⁾ c. 7. Volkmar S. 56.

⁵⁾ Sch. 35.

⁶⁾ Sch. 34.

⁷⁾ c. 29; Sch. 31.

⁸⁾ c. 33.

κρυφας ταῦτα κ. τ. λ. ¹⁾ De woorden *οἱ δὲ καταξιωθέντες τοῦ αἰῶνος ἐκείνου*, Luc. 20:35, geeft hij weer met »quos vero dignatus sit *deus* illius aevi.” ²⁾ Op een eigenaardige variatie wijst ook de vertaling: »si in alieno fideles inventi non estis, *meum* quis dabit vobis?” ³⁾ Desgelijks de tekst: »expedisse ei — auctori scandalorum — *si natus non fuisset*, aut si molino saxo ad collum deligato praecipitatus esset in profundum.” ⁴⁾ Ook schrijft hij betreffende den wetgeleerde: »In evangelio veritatis legis: doctor dominum aggressus, quid faciens, inquit, vitam aeternam consequar? In haeretico *vita* solummodo posita est.” ⁵⁾

Van dit alles nu, het laatste misschien uitgezonderd, ⁶⁾ weet Epiphanius niets. Noch ook vonden wij bij dezen iets, dat beantwoordde aan de verzekering van Tertullianus: »Vestitum plane ejus a militibus divisum partim sorte concessum Marcion abstulit.” ⁷⁾ Evenmin gaf bij de behandeling van het tekstverband Tertullianus ⁸⁾ weerklank op de beschuldiging van Epiphanius, dat Marcion van de geschiedenis der tien melaatschen ἀπέκοψεν πόλλα, ⁹⁾ en de vertaling »quis optimus nisi unus deus?” schijnt geen rekening te houden met de bewering, dat men bij Marcion *ὁ πατήρ* las. ¹⁰⁾

¹⁾ Luc. 10:21; c. 25.

²⁾ c. 38.

³⁾ Luc. 16:12; c. 33.

⁴⁾ Luc. 17:2; c. 35.

⁵⁾ Luc. 10:25; c. 25.

⁶⁾ Volkmar S. 45

⁷⁾ c. 42; cf Volkmar S. 46 ff. 91.

⁸⁾ c. 35.

⁹⁾ Sch. 48 — tenzij deze beschuldiging zelve uit schromelijke overdrijving te verklaren is. V. S. 84 f.

¹⁰⁾ c. 36; Sch. 53; V. S. 87. Over de lezing „*nemo scit patrem nisi filius*”, c. 25, cf. II, 27, bij Volkmar S. 75 ff. HILGENF. Theol. Jahrb. 1853 S. 215 ff.

Hoe weinig indruk intusschen maakt dit onderling verschil tegenover de groote overeenstemming in hoofdzaken en bijzonderheden, die overblijft! ¹⁾ Het Marcionietisch type van het Lucas-evangelie schijnt zich vrij scherp in de overlevering te hebben afgedrukt.

In dit verband dient ook melding gemaakt van de sporen van het Marcionietisch evangelie, die men gemeend heeft terug te vinden in den bekenden *Dialogus de recta fide*.

August Hahn wijdt een afzonderlijken »Anhang» aan het betoog der stelling, dat Marcions volgelingen »das von ihm erhaltene Evangelium noch mehr verfälscht haben.» ²⁾ In die bewijsvoering doet ook het schriftgebruik van pseudo-Origenes dienst. Maar blijkbaar hecht de criticus te hooge waarde aan zijn bron. Wel is daar sprake van τὸ εὐαγγέλιον καὶ τὸν ἀπόστολον ³⁾ en verwerpt de Marcioniet er een beroep op de opwekking van Lazarus met de woorden: οὐ γέγραπται ἐν τῷ ἡμετέρῳ εὐαγγελίῳ, ⁴⁾ of leest de catholiek zijn ketterschen tegenstander ἐκ τοῦ αὐτῶν εὐαγγελίου, opmerkelijk genoeg met weglating van ὁ Ναζωραῖος, vs. 36, en met overspringing van vs. 39, de geschiedenis van den blinde te Jericho, Luc. 18:35—43, voor. ⁵⁾ Maar dit alles is te verklaren uit de traditie alleen, dat een zeker Lucas-evangelie bij Marcion gezaghebbend was, of hoogstens uit een vluchtig gebruik van dat evangelie. In elk geval is de gansche

¹⁾ Zie over dit geheele onderwerp Volkmar S. 45 ff.

²⁾ S. 224 ff.

³⁾ Sect. II, p. 57.

⁴⁾ Sect. I, p. 27.

⁵⁾ Sect. IV, p. 128.

dialogo een literarische fictie en zou men onrecht doen, als de Marcioniet er elders uit Matthaeus of Johannes citeert, of zelfs de verzekering van Jezus: »Ik ben gekomen om wet en profeten te vervullen” omkeert tot een *ὄχι ἤλθον πληρῶσαι τὸν νόμον ἀλλὰ καταλῦσαι*,¹⁾ daaruit af te leiden, dat het Marcionietisch evangelie in den loop der tijden met al die bijzonderheden is verrijkt.²⁾ Als middel om met den inhoud van het evangelie van Marcion bekend te worden, baat ons de compositie van pseudo-Origenes weinig of niet. Slechts flauwe sporen zijn daarin weer te vinden. Zoo lezen wij, dat de Christus *κατἠλθε . . . ἐπὶ Τιβερίου καίσαρος* en dit *καθὼς περιέχει τὸ εὐαγγέλιον*,³⁾ wat op het gemis van een voorgeschiedenis zou kunnen wijzen, en wordt Luc. 18:19 geciteerd met de woorden: *οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἷς ὁ πατήρ*.⁴⁾ Daarentegen wordt de gelijkenis van den rijken man en den armen Lazarus geheel naar den canonieken tekst ten grondslag gelegd.⁵⁾ Evenzoo het gesprek met den rijken jongeling, Luc. 18:18, 19.⁶⁾ Desniettemin constateert de wijze, waarop hier Lucas wordt vooruitgeschoven, dat de traditie aangaande het bestaan en de beteekenis van dat evangelie, gelijk wij dit door Epiphanius wisten, tot diep in de vierde eeuw voortleefde met onverminderde kracht.

Van meer belang evenwel is de vraag, hoe hoog in

1) Sect. II, p. 63.

2) Verg. Volkmar S. 63.

3) Sect. II, p. 45.

4) Sect. I. p. 3. Epiph. Sch. 50.

5) Sect. II, p. 54. Verg. trouwens Epiph. Sch. 44 vgg. en boven bl. 136.

6) Sect. II, p. 66. Verg. Epiph. Sch. 50.

de geschiedenis wij met het Marcionietisch evangelie opklimmen.

Minstens tot Irenaeus natuurlijk, blijktens hetgeen wij van dien kerkvader citeerden. Niet alleen toch verzekert hij zeer uitdrukkelijk, dat Marcion Lucas gebruikte, maar ook, dat hij hem verminkte en dat met name de voorgeschiedenis ontbrak.

Afgezien van de vraag, hoe Irenaeus aan de wetenschap van dit een en ander kwam, moeten wij dus getuigen, dat hij en het evangelie in quaestie tot zekere hoogte tijdgenooten zijn geweest. De mogelijkheid, dat de Marcioniet Apelles, die mede als de ontwerper van een eigen evangelie bekend staat, er het aanzijn aan gaf, schijnt hiermede te zijn uitgesloten, daar Irenaeus nog van dezen ketter niet weet.¹⁾ Wij zouden dus aan Marcion kunnen denken. De onderstelling, dat deze Marcioniet bij uitnemendheid bij de behandeling van Lucas het snoeimes hanteerde, ligt werkelijk voor de hand. Zij wordt althans door de overlevering gesteund.

Toch moet erkend worden, dat de evangelie-formatie, die wij bedoelen, ook van ouderen datum zou kunnen zijn. Pseudo-Tertullianus immers geeft Cerdo rechtstreeks de schuld.²⁾ Berustte deze »Nachricht» »auf eine Verwechslung mit Markion?» Is zij te wijten aan de »zusammenfassende Weise», waarmede de epitomator het gelijksoortige combineert?³⁾ Of ligt er een betrouwbare overlevering aan ten grondslag? Wij willen den pseudo-

¹⁾ Zie beneden, bl. 202 vgg.

²⁾ c. 6.

³⁾ LIPSIVS, Quellenkr. S. 197, 205.

berichtgever geen hogere geloofwaardigheid toekennen, dan hij verdient, maar wenschen toch aan de andere zijde op te merken, dat niets ons de verplichting oplegt om Marcion en hem alleen den uitvinder te achten van het evangelie, dat in de overlevering genoemd werd naar zijn naam. Het *μεταχαράττειν ἐκ τῆς πρώτης γραφῆς τὸ εὐαγγέλιον τριχῆ καὶ τετραχῆ καὶ πολλαχῆ καὶ μεταπλάττειν ἢ ἔχοιεν πρὸς τοὺς ἐλέγχους ἀρνεῖσθαι*, 't welk Celsus den christenen te laste legt, was sinds lang in vollen gang, en Origenes, die hen van dien blaam wil zuiveren, kan wel het misbruik, terecht of ten onrechte, beperken tot *τοὺς ἀπὸ Μαρκίωνος, τοὺς ἀπὸ Οὐαλεντίνου, τοὺς ἀπὸ Λουκάνου*, maar niet tot de personen dier ketterhoofden alleen.¹⁾ Wij weten te weinig aangaande plaats en tijd van ontstaan van ons canoniek Lucas-evangelie, dan dat wij met eenige zekerheid zouden kunnen aanwijzen, waar en wanneer voor het eerst een anti-judaïst de handen aan het werk sloeg om den invloed der joodsch-catholieke evangeliën te keeren, door ze terug te brengen tot een vorm, die meer beantwoordde aan vroegere traditiën of aan latere behoeften in heidensch-christelijken kring. Ook behoeven wij tot éénen auteur ons niet te bepalen. 't Is denkbaar, dat verschillende handen aan het werk zijn geweest. De tegenspraak der berichtgevers schijnt daarop te wijzen. Misschien was dit evangelie-reformearend proces ten tijde, toen Marcion uit het oosten overkwam, in het westen reeds in werking. Misschien ook noopte het verschil tusschen wat hij en

¹⁾ c. Cels. I, 27, ed. Migne XI, p. 847

zijns gelijken van oudsher christendom achtten en wat te Rome door judaeo-catholieken daarvoor uitgegeven werd, hem zelven evangelie-herscheppend op te treden. Wij zullen wel doen met tusschen deze velerlei mogelijkheden niet te kiezen. Onze bescheidenheid in dezen zij allen menschen bekend. Wie weet, of niet een exemplaar van het evangelie-type, dat onder de Marcionieten gebruikelijk was, den tand des tijds of het scherpziend oog der kettermeesters trotseerde en ten eenigen tijde in oost of west van onder het stof eener eeuwenheugende boekverzameling te voorschijn komt? ¹⁾

§ 2. *Het Apostolicon van Marcion.*

De Marcionieten waren ook in het bezit van een *ἴδιον ἀποστολικὸν καλούμενον*. ²⁾ Het bestond uit een zeker aantal paulinische brieven. En wel in een bepaalde volgorde. Welke die was en in hoever die constant was, is niet zoo dadelijk te zeggen.

Epiphanius behandelde Marcions apostolicon op dezelfde wijze als zijn evangelie. Eerst noteerde hij eenige plaat-

¹⁾ HARNACK, Dogmengesch. S. 211 schrijft: „Dass M. sich das nach Lucas benannte Evangelium erwählt hat, ist als ein Nothbehelf anzusehen; denn dieses Evangelium, welches unter den vier kanonischen Evangelien unzweifelhaft das hellenistische und desshalb das der katholischen Auffassung vom Christenthum am nächsten stehende ist, fügte sich in seiner überlieferten Form nur um weniges besser in das Marcionitische Christenthum als die drei übrigen. Ob M. dasselbe zu Grunde gelegt hat, weil es schon zu seiner Zeit in eine Verbindung mit Paulus gebracht worden war, oder ob die zahlreichen Erzählungen von Jesus als dem Sünderheiland ihn bestimmt haben, allein in diesem Evangelium einen echten Kern anzuerkennen, wissen wir nicht.“

²⁾ Epiph. Ref. 41.

sen, die uitvoeriger bespreking verdienden. Later ging hij tot de opzettelijke bespreking over. Bij die uitvoerige behandeling nam hij de volgorde in acht, die bij de Marcionieten geldig was, bij den oorspronkelijken aanleg daarentegen de catholieke. Althans zoo schijnt hij te beweren. *Ἡμεῖς δὲ τὴν ἀναλογίην τότε ἐποιησάμεθα, οὐχ ὡς παρ' αὐτῶ, ἀλλ' ὡς ἔχει τὸ ἀποστολικὸν ῥητὸν, τὴν πρὸς Ῥωμαίους τάξαντες πρώτην, ὡς δὲ κατὰ τὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα οὕτως παρατιθέμεθα.*¹⁾ Nu is evenwel in het register de volgorde deze: Romeinen, Thessalonicensen, Ephesen, Colossensen, Philemon, Philippensen, Laodicensen, Galaten, Corinthen, en wordt de opsomming besloten met de mededeeling, dat Marcion niet alle brieven had, maar slechts (een deel van de bekende verzameling?²⁾: Romeinen, Ephesen, Colossensen, Laodicensen, Galaten, Corinthen, Thessalonicensen, Philemon, Philippensen, Timotheüs, Titus, Hebraeën, en deze brieven niet ὡς πληρέσταται οὔσαι, maar ὡς ἐν παραχαράξει. Deze berichten schijnen tegenstrijdig en zij worden niet duidelijker, als straks bij de uitwerking, in afwijking van deze opsomming, achtereenvolgens Galaten, Corinthen, Romeinen, Ephesen, Colossensen en Laodicensen ter sprake komen, met de opmerking, dat na Romeinen bij Marcion de beide brieven aan de Thessalonicensen en na Colossensen nog Philemon en Philippensen als de laatste een plaats ontvingen, alle vier intusschen zoo verminkt — *ἄλοσχερῶς διαστροφῶς, διστραμμένως* — dat Epiphanius er niet ver-

¹⁾ Ref. 78.

²⁾ οὐκ ἐπισημασμένων τῶν ἐπισημασμένων ἀλλὰ μόνον τῆς πρὸς . . . καὶ ἀπὸ τῆς πρὸς . . . καὶ τῆς πρὸς . . . τῶν ἐμφερομένων παρ' αὐτῶ.

der op in kon gaan. Het in acht nemen der catholieke volgorde, die daarenboven in alle handschriften nog niet dezelfde was, ¹⁾ schijnt dus in weinig meer bestaan te hebben, dan in het vooropstellen van den brief aan de Romeinen. Evenzoo zouden wij kunnen meenen aangaande de Marcionietische, behalve de vooropstelling van den Galatenbrief, geheel in het onzekere te verkeereren, als niet Epiphanius telkens opzettelijk de plaats vermeldde, die de brieven respectievelijk bekleedden in Marcions canon.

Onbeantwoord blijft daarbij slechts de vraag, wat van dien brief aan de Laodicaeën te denken is. Προσέθετο δὲ ἐν τῷ ἰδίῳ ἀποστολικῷ καλουμένῳ καὶ τῆς καλουμένης πρὸς Λαοδικέας, lezen wij, en vinden aangehaald de woorden van Ephes. 4:5. Wij zouden kunnen onderstellen, dat de brief in tweeën gesplitst was en onder verschillende titels op verschillende plaatsen in Marcions canon ingelascht, ware het niet, dat, als Ephesen ter sprake komt, gelijktijdig de teksten 2:4 en 5:14 en 31 werden aangehaald. Ook zou het tiental, dat Epiphanius uitdrukkelijk constateert, ²⁾ door zoodanige splitsing overschreden worden. Vermoedelijk dus heeft de kettermeeester in Marcions Laodicaeërbrief eerst den canonicen Ephesenbrief herkend en dien er voor in de plaats gedacht, en daarna aan het slot van zijn polemiek, bij wijze van

¹⁾ Epiph. ad Philem: ἐν τῷ δὲ ἀντιγράμῳ ἰουδαϊστικῆ καὶ πρὸς τῆς πρὸς Ἑβραίους ἰουδαϊστικῆς ἐπιστολῆς. Ἄλλα δὲ ἀντίγραφα ἔχει τὴν πρὸς Ἑβραίους δεκάτην πρὸ τῶν δέκα τῶν πρὸς Τιμόθεον καὶ Τιτον καὶ Φιλήμονα.

²⁾ c. 9: ἔχει δὲ καὶ ἐπιτολὰς πᾶσι ἀπὸ τοῦ ἁγίου ἀποστόλου δεκά. Verg. ook bij Philipp. ἐσχάτη καὶ δεκάτη.

toegift uit dienzelfden ad Laodicenses betitelden epistel het gehaat *βόσκημα* nog een genadeslag toegediend.¹⁾

Zoo komen wij tot het tiental: Galaten, 1 en 2 Corinthen, Romeinen, 1 en 2 Thessalonicensen, Ephesen, Colossensen, Philemon en Philippensen. Het komt overeen met het tiental, door Tertullianus in zijn vijfde boek *adversus Marcionem* opgesomd, met dit verschil, dat Philippensen daar vóór Philemon gaat en de brief aan de Ephesiërs rechtstreeks »ad Laodicenses» heet. Heeft Tertullianus zich hier vergist of liep ook onder de Marcionieten *ἐν τίσιν ἀντιγράφοις* de volgorde uiteen? Het onderscheid doet weinig ter zake. Gelijk er een Marcionietisch evangelie-type was, dat de eeuwen trotseerde, zoo ook een uit tien brieven samengesteld Apostolicon.²⁾

Waarom dit tiental en niet minder noch meer?

Dat de Hebraeërbrief met zijn vergeestelijking van het jodendom niet in den smaak der anti-judaïsten viel, laat zich denken. Ook dat lieden, die het juk der catholieke hiërarchie niet droegen, aan de lectuur der pastoraalbrieven geen behoefte voelden. Daarenboven moeten wij onderstellen, dat de neiging om van catholieke zijde geschreven of aanbevolen brieven te aanvaarden bij de Marcionieten verminderde, naarmate de houding, door de catholieken tegen hen aangenomen, een meer vijandige werd. Maar waarom dan wel die tien en wie heeft ze samengevoegd? Heeft Marcion persoonlijk ze allen erkend en aanvaard? Verkeerde hij in Pontus reeds

¹⁾ Verg. HILG. Zeitschr. f. h. Theol. 1855, S. 458.

²⁾ Verg. CREDNER, Kanon, Utrecht 1866, bl. 488 vgg.

onder den invloed der paulinische literatuur of heeft hij te Rome den Paulus gevonden? Waren Cerdo en zijns gelijken hem in de studie dier brieven reeds voorgegaan of hebben latere toongevers van het Marcionisme zijn arbeid in dezen voortgezet? En wat noopte hem een zeker gezag toe te kennen aan die geschriften? In allen was toch iets te bespeuren van den band, die het christendom aan het jodendom bond. Niet te miskennen moedervlekjes droegen zij op het gelaat. Ook indien wij met Hilgenfeld aan Marcion de overtuiging toekennen, »dass nur der Apostel Paulus diese Wahrheit — het metaphysisch dualisme — rein erkannt und gegen Verfälschung des ächten Evangeliums durch die judaistischen Apostel und Lehrer vertheidigt habe.»¹⁾ De apologeten van het catholicisme hadden tegenover Marcion een gemakkelijke taak, toen zij er op uitgingen *ἐκ τῶν παρ' αὐτῶ ἐτι σωζομένων* den tegenstander van de joodsche godsvoorstellingen van ongelijk te overtuigen. Wat noopte dan den vrijdenker zich gevangen te geven onder het juk der paulinische literatuur? Waren de meeste dezer brieven reeds zoo algemeen verbreid onder al wat christen heette, dat een christendom zonder een dergelijk apostolicon zich niet meer denken liet? Aanvaardde een tot den Christus zich bekeerende heidensche

¹⁾ Zs. f. hist. Theol. 1855 S. 465. Verg. HARNACK, Dogmengesch. S. 199: „Völlig hingenommen von der Neuheit, Einzigkeit und Herrlichkeit der paulinischen Predigt von der Gnade Gottes in Christo empfand Marcion alle übrigen Fassungen des Evangeliums, insonderheit die Verbindung derselben mit der A.-T.-lichen Religion, als Gegensatz und Rückfall.“

wijsgeer het »evangelie» en den »Paulus» als vanzelf?

Deze vragen te stellen staat gelijk met te herinneren aan den geringen omvang onzer kennis van het oorspronkelijk christendom. Wij constateeren, dat ten tijde van Tertullianus tien brieven van Paulus geacht werden onder de Marcionieten in eere te zijn. Wij voegen er bij, dat ook Hippolytus en Irenaeus iets geweten hebben van een bijzondere betrekking, die er tusschen het Marcionitisme en de paulinische brieven bestond. De laatste spreekt van de sermones »qui apud eum observati sunt, Domini et apostoli, quibus ipse utitur.”¹⁾ Hij verzekert, dat Marcion uit den tekst verwijderde »quaecunque manifeste dicta sunt ab apostolo de eo Deo, qui mundum fecit, quoniam hic pater domini nostri Jesu Christi, et quaecunque ex propheticis memorans apostolus docuit, praenuntiantibus adventum domini.”²⁾ Zoo heeten ook de volgelingen van Marcion bij hem »epistolas Pauli decurtantes.” En verder: »haec sola legitima esse dicunt, quae ipsi minoraverunt.”³⁾ Hippolytus noemt Paulus naast Marcus als de bron, waaruit ter Marcions betere onderrichting de waarheid vloeien kan,⁴⁾ en zoo niet van Marcion zelven dan toch van Apelles weet hij te verhalen, dat hij uit de evangeliën en uit »den apostel” τὰ ἀρέσκοντα nam.⁵⁾

Intusschen wordt tegen ons ketterhoofd door al zijne bestrijders de beschuldiging ingebracht, dat hij niet alleen

¹⁾ I, 27. 4.

²⁾ I, 27. 2.

³⁾ III, 12. 12

⁴⁾ VII, 29.

⁵⁾ VII, 38

het evangelie, maar ook het apostolicon verminkte.¹⁾ Indien dit waar is, blijkt er uit, dat hij onder het juk, van christelijke zijde hem opgelegd, althans niet zonder protest zich gebogen heeft; dat hij vrijmoedigheid vond om het mes te hanteeren en het minder drukkend te maken, den band te verruimen, waar die hem te knellend werd.

Maar is de beschuldiging gegrond?

Opmerkelijk, terwijl aan de eene zijde geleerden het Marcion aangewreven kwaad breed uitmaten, sprongen anderen voor hem in de bres, met zooveel cordaatheid, dat er van het door de kerkvaders hem ten laste gelegd crimen zoo goed als niets meer overbleef. Het verschil hing samen met wat het onderzoek den critici respectievelijk over omvang en inhoud van het Marcionietisch evangelie had geleerd. Hoe vollediger Lucas, hoe onge-repeter Paulus. Omgekeerd, hoe meer »adulteratio" ter eener zijde, hoe meer »Verstümmelung" aan den anderen kant. Deze omstandigheid wekt het vermoeden, dat de subjectiviteit den onderzoekers parten speelde. Wij moeten de quaestie, belangrijk bij uitnemendheid, nog een oog-enblik van nabij bezien.

Na de verzekering van Irenaeus, dat Marcion de paulinische brieven ontdeed van wat er in voorkwam over den Schepper en over profetische aankondigingen van den Christus, zou men minstens in de behandeling dier brieven door zijn bestrijders de aanwijzing van belangrijke lacunes verwachten. Te merkwaardiger is het

¹⁾ Zie behalve het genoemde: Pseudo-Tert. c. 6; ORIG. Ep. ad. Alex. bij Ruf. Apol. ed. de la Rue I. 6. HIËRON. Ep. ad. Tit. prooem.

daarom, dat Epiphanius ternauwernood een enkele tekstverminking met name noemt.

Hij verzekert slechts, dat Marcion in Gal. 5:9 *δολοῖ* in plaats van *ζυμοῖ* schreef, een niets beteekenende variant, die men ook elders vindt. ¹⁾ Bij 1 Cor. 9:9 wordt het hem tot een grief aangerekend, dat hij, als wij, *ἐν τῷ Μωυσέως νομῷ* en niet, als Epiphanius, *ἐν τῷ νόμῳ* las. ²⁾ Desgelijks zou hij in 1 Cor. 10:9 *χριστόν* in plaats van *κύριον* gelezen hebben ³⁾ en 14:19 *διὰ τὸν νόμον* in plaats van *διὰ τοῦ νόου μου*. ⁴⁾ De eerste verwisseling vindt men in de noten van Tischendorf terug en het laatstgenoemde onderstelt een schrijffout, waarvoor niet Marcion alleen verantwoordelijk is. ⁵⁾ De verplaatsing of toevoeging van *ἰερόθυτον* in 1 Cor. 10:20 is evenmin een heftig vergrijp. ⁶⁾ Duidelijker herinnert aan Marcionietische tendenties de weglating van *κατὰ τὸ γεγραμμένον· ἐπίστευσα, διὸ ἐλάλησα* in 2 Cor. 4:13. ⁷⁾ Men voege daarbij het verwijt, dat de scheurmaker uit Ephes. 5:31 de woorden *τῆς γυναίκεως* wegliet, een omissie, die, als zij niet met verder reikende zinsveranderingen samenhang, louter onzin zou teweegbrengen, ⁸⁾ en het zondenregister, dat Epiphanius weet op te lezen, is compleet. Indien tekstveranderingen als de hier genoemde hem aanleiding gaven om te verklaren, dat Marcion de brieven gebruikte, *οὐ πᾶσι δὲ τοῖς ἐν αὐταῖς γεγραμμένοις, ἀλλὰ τινὰ αὐτῶν περιτέμνων, τινὰ δὲ ἀλλοιώσας κεφάλαια*, ⁹⁾ dan twijfelt men,

¹⁾ Sch. 4. ²⁾ Sch. 15. ³⁾ Sch. 17. ⁴⁾ Sch. 21.

⁵⁾ RITSCHL Ev. M. S. 161. ⁶⁾ Sch. 18. ⁷⁾ Sch. 27.

⁸⁾ Hahn S. 64; Ritschl S. 168; HILGENF. Zs f hist Theol. 1855 S. 460.

⁹⁾ c. 9.

of de ergernis, die hem noopte de brieven aan de Thesalonicensen, aan Philemon en aan de Philippensen in den canon van Marcion met stilzwijgen voorbij te gaan, wel zooveel beter gemotiveerd zal zijn.

Of moeten wij ook hier weer onderstellen, dat Epiphanius, hoezeer aan de eene zijde den schijn van nauwgezette tekstvergelijking op zich ladende, toch aan den anderen kant door gemis van een canoniek manuscript buiten machte was de door Marcion teweeggebrachte lacunes volledig op te sommen? Wijzen misschien de citaten, die hij uit de Marcionietische brieven aanvoert, op grootere afwijkingen, dan waarvan de povere zondenlijst het bestaan zou doen vermoeden?

Ten einde den lezer in staat te stellen in dezen zelf de conclusie op te maken, moge hier, gelijk vroeger, toen het Lucas gold, volgen al wat in de citaten uit Marcion bij Epiphanius van den canonieken tekst verschilt.

Uit den Galatenbrief worden besproken — als altijd met het doel om uit hetgeen de ketter overliet argumenten tegen het Marcionitisme af te leiden — de verzen 3:11^b, 10, ¹⁾ 12^b, 13^b; 4:23^b; 5:3, 9, 14, 19—21, 24; 6:13^a. In Gal. 3:10 lezen wij ὅσοι γὰρ ὑπὸ νόμου in plaats van ἐξ ἔργων νόμου εἰσίν. In 3:11^b μάθετε ὅτι in plaats van δῆλον ὅτι. De woorden δὲ ἐκ τῆς ἐπαγγελίας διὰ τῆς ἐλευθερίας, 4:23^b, schijnen een omzetting van den canonieken tekst onder den invloed van wat wij lezen 3:14. De vorm παντὶ ἀνθρώπῳ περιτεμνομένῳ ὅτι, 5:3, werd ver-

¹⁾ Volgens Hilgenfeld, Zs. f. h. Th. 1855 S. 440, in deze volgorde om het door een lacune gestoord verband te herstellen.

vangen door *ὅτι ἄνθρωπος περιτεμνόμενος*. In 5:14 kwam eenvoudig *ὑμῖν* voor *ἐν ἐνὶ λογῶ... ἐν τῷ* in de plaats. De woorden *καὶ τὰ ὅμοια τούτοις ἃ προλέγω ὑμῖν* mist men in de aanhaling van 5:19—21. In 5:24 bleef *Ἰησοῦ* na *Χριστοῦ* achterwege. Al het overige is woordelijk aan de ons bekende lezingen gelijk.

Uit I Corinthen worden geciteerd: 1:19, 31; 2:6b; 3:19b, 20; 5:7b; 6:16; 9:9; 10:1, 3, 4, 5a, 6, 7, 9a, 11a, 19, 20a; 11:7; 12:24b; 14:19, 21, 34; 15:1a, 3b, 4, 11b, 14a, 54b. De meeste dezer aanhalingen beantwoorden aan onzen tekst. In 3:20 staat *ἀνθρώπων* in plaats van *σοφῶν*. In 10:7 werden *εἰς* en *ὡσπερ* door *πρός* en *καθώς* vervangen. Evenzoo in 10:11 *τύποι* en *πρὸς νοουθεσίαν ἡμῶν* door *τυπικῶς* en *ἡμῖν*. Bij ons luidt 10:19: *τί οὖν φημί; ὅτι εἰδωλόθυτόν τι ἔστιν ἢ ὅτι εἰδωλόν τι ἔστιν*; in het citaat bij Epiphanius: *...ὅτι ἱερόθυτον τι ἔστιν ἢ εἰδωλόθυτον τί ἔστιν*. Het moet dit verschil zijn, waarop de aanklacht doelde: *προσέθετο ἱερόθυτον*. In 11:7 leest men *κομᾶν τὴν κεφαλὴν*, in plaats van *καταλύπτεσθαι*, en is de volgorde van *εἰκῶν* en *δόξα* omgekeerd. In 14:21 werd de datief *τῷ λαῷ τούτῳ* door *πρός* c. acc. vervangen. In 14:34 bleef *ὑμῶν* achterwege en verving de vorm *ὑποτασσέσθωσαν* den infinitief *ὑποτάσσεται*. In 15:14a staat *μάταιον*, waar wij *κενόν* lezen. 15:4 is merkbaar verkort.

Uit II Corinthen behandelt Epiphanius 1:20; 4:5, 6a en 13. In eerstgenoemde plaats staat *πᾶσαι* voor *ὅσαι* en *διὸ καὶ δι' αὐτοῦ* voor *καὶ ἐν τῷ*. De woorden uit cp. 4 zijn in het register getrouwer aangehaald dan bij de uitwerking. De ommissie in 4:13 werd boven vermeld.

De uit den brief aan de Romeinen geciteerde woorden 2:12, 13, 20^b, 25; 5:6; 7:12; 8:4^a; 10:4 en 13:8^b komen allen overeen met den canonieken tekst.

Uit Ephesen of Laodicensen bespreekt Epiphanius 2:11—14; 4:5, 6 en 5:14 en 31. Dat in eerstgenoemde pericoop διὸ en ὅτι en ἐν σαρκί achterwege blijven, kleine omzettingen plaats hebben en voor τοῦ χριστοῦ eenvoudig αὐτοῦ staat, maakt geen noemenswaard verschil. Zooals gezegd, teekent Epiphanius bij 5:31 aan: *παρὰ τὸ τῆς γυναικί*. De door Tischendorf aangenomen tekst luidt: *καταλείψει ἄνθρωπος πατέρα καὶ μητέρα καὶ προσκολληθήσεται πρὸς τὴν γυναῖκα αὐτοῦ*. Epiphanius schrijft: *καταλείψει ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ κολληθήσεται τῆς γυναικί*. Als slechts de laatste woorden ontbroken hebben, moet het een schrijffout geweest zijn, ¹⁾ tenzij men met Hahn ²⁾ uit den tekst van Tertullianus, »propter hanc relinquet homo patrem et matrem et erunt duo in carne una», terecht afleidt, dat de lacune grooter was.

Over Thessalonicensen, Philemon en Philippensen wordt, zooals gezegd, gezwegen en betreffende Col. 2:16, 17^a wordt een geringe afwijking van onzen tekst, die bij de behandeling voorkomt, door Epiphanius zelven in zijn register gecorrigeerd.

Voegt men deze varianten, die, getuige zijn stilzwijgen, blijkbaar aan Epiphanius niet als varianten in den tekst van Marcion bekend geweest zijn, en dus even goed uit zijn eigen vrije wijze van aanhalen kunnen zijn

¹⁾ Ritschl S. 168: „natürlich ganz zufälliger weise.“

²⁾ S. 64; Verg. HILGENF. Zs. f. h, Th. 1855 S. 460.

voortgevloeid, bij de met name genoemde fouten, die hij hem te laste legt, dan verkrijgt men nog niet het beeld van een noemenswaarde tekstverminking, althans niet van een verandering, die merkbaar door dogmatische tendenties werd teweeggebracht en het kwaad gerucht wettigde, waarin de ketter bij zijn bestrijders als adulterator apostoli Pauli stond. Het verschil tusschen het onder de Marcionieten ten tijde van Epiphanius gangbare apostolicon en dat der Catholieken was, zouden wij kunnen zeggen, het aantal brieven daargelaten, ternauwernood der vermelding waard.

Een andere vraag is echter, of het wellicht aan de gebrekkige critiek van den hartstochtelijken kettermeester te wijten was, dat hij het verschil minder breed uitmat dan het werkelijk was, en of bij geval anderen ons een dieperen blik doen slaan in de hiaten, die de Paulus der Marcionieten — misschien als hun Lucas een »door de mot verteerd kleeft» — vertoond kan hebben.

Ter beantwoording dezer vragen staan ons, behalve eenige vingerwijzingen van Irenaeus, Origenes en Hiëronymus, hoofdzakelijk slechts ten dienste de *Dialogus de recta fide* en het vijfde boek van Tertullianus *adversus Marcionem*.

Beweest de polemieek van Epiphanius reeds het langdurig voortbestaan van den Marcionietischen Paulus, de schrijver van den *Dialogus* komt dit bewijs versterken. Hij ook weet van zoodanig Apostolicon.

Ja, het schijnt, dat hij voor de compositie van zijn dogmatisch twistgesprek er opzettelijk gebruik van maakte. Althans hij legt den Marcioniet Megethius de

verklaring in den mond: τῷ σῶ Φάλσῳ οὐ πιστεύω ἀποστολικῶ, en laat er Adamantius op antwoorden: προένεγκα ἀποστολικόν σου εἰ καὶ τὰ μάλιστα περικεκομμένον ἐστὶ, en straks in den loop van het dispuut: ἔχω μετὰ χειρᾶς τὸν ἀπόστολον. ¹⁾ Vermoedelijk bedoelde hij hier den Marcionietischen. En zoo niet hier, dan toch later, als hij op de verzekering van den Marcioniet Marcus: τῷ ἐμῶ ἀποστολικῶ πείθομαι, denzelfden Adamantius laat verklaren: ἔχω τὸ ἀποστολικόν σου. ²⁾ En nogmaals in het vijfde boek: ἐπεὶ δὲ οἱ περὶ Μεγέθειον ἀκραταὶ τυγχάνουσι διὰ τοῦτο ἐκ τοῦ αὐτῶν ἀποστολικῶ προφέρειν ἀναγκάζομαι. ³⁾ Ontegenzeggelijk dus wordt de Paulus der Marcionieten als aanwezig ondersteld. De vraag is evenwel, of wij hier met iets meer dan dichterlijke inkleeding hebben te doen. Op het punt van het Lucas-evangelie, zoo zagen wij, baatte de lectuur van den *Dialogus* ons zoo goed als niets. Zal zij in zake den Paulus winstgevender zijn?

De omstandigheid, dat wij in den Dialog een literarische fictie, geen dogmatisch of critisch vertoog voor ons hebben, verplicht ons tot behoedzaamheid.

Tal van woorden uit de brieven worden aangehaald, sommigen vrij letterlijk naar onzen tekst, anderen in afwijkende lezingen. Onnoodig hier een register aan te leggen van varianten, die voor een deel uit slordigheid in het citeeren kunnen zijn voortgevloeid. 't Zou onvoorzichtig zijn, zoo wij bij tekst-critische studiën op die varianten te veel nadruk legden. En wat den Marcionietischen oorsprong dier lezingen betreft, ook uit de

¹⁾ Sect. I. p. 8, 10.

²⁾ Sect. II. p. 47.

³⁾ Sect. V. p. 140.

brieven aan Timotheüs ontbreken de citaten niet. Toch verdient het opmerking, dat Megethius een beroep op 1 Cor. 15: 53 afwijst met de verzekering, dat in den voor hem geldigen tekst — ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἀποστολικῷ — niet te lezen staat ὁ Θεὸς δίδωσιν αὐτῷ σῶμα καθὼς ἠθέλησεν, maar πνεῦμα, en dat omgekeerd de scheidsman Eutropius ter weerlegging van den Marcioniet spreekt van ὁ δευτέρος ἐξ οὐρανοῦ κατ' ἑμᾶς κύριος, daarmee te kennen gevende, dat in Marcions Paulus, 1 Cor. 15: 47, de »hemelsche mensch" niet als bij de catholieken den titel van tweeden »Adam" droeg. ¹⁾ De ontwerper van de samenspraak toont dus kennis te hebben gedragen, niet alleen aangaande het bestaan van een Marcionietischen tekst, maar ook aangaande bijzonderheden, waardoor die tekst van den onder de catholieken gangbaren zich onderscheidde, om het even uit welke bronnen hij die kennis heeft geput. In zoover is het zaak het schriftgebruik van den *Dialogus* niet geheel uit het oog te verliezen, en wezen Volkmar ²⁾ en Hilgenfeld, ³⁾ door pseudo-Origenes een weinig naar den voorgrond te dringen, ons den goeden weg.

Van meer belang evenwel voor het onderwerp, dat wij behandelen, is het vijfde boek van Tertullianus tegen Marcion.

Tegenover de omstandigheid, dat Tertullianus veel meer plaatsen dan Epiphanius ter opzettelijke behandeling uitkiest en daardoor de aanwezigheid dier plaatsen

¹⁾ Cf. Tert. adv. Marc. V, 10

²⁾ Ev. M. S. 52

³⁾ Zs. f. h. Th. 1855. S. 455.

in zijn handschrift rechtstreeks bewijst, staat het feit dat hij veel nadrukkelijker spreekt van hiaten en althans, hiaten van veel meer beteekenis onderstelt.

Zoo zou in den brief aan de Galaten de »haeretica industria” de »mentio Abrahae” hebben uitgewischt. ¹⁾ Intusschen is het niet gemakkelijk uit te maken, hoe ver zich dit »eradere” heeft uitgestrekt. Tertullianus beweert bij de behandeling van 3: 26, dat het »supra” heeft plaats gehad, en omschrijft de »mentio” nader als eene, »qua nos apostolus filios Abrahae per fidem affirmat.” Dienovereenkomstig zou 3: 7 moeten ontbroken hebben. Ritschl en Baur willen het daarbij gaarne laten blijven. Zij wijzen er op, dat Tertullianus in hetzelfde verband zich op het 6de en 8ste en 9de vers beroept. ²⁾ Daarentegen verzekert Hiëronymus: »sicut Abraham credidit”, ab hoc loco usque ad locum ubi scribitur »qui ex fide sunt benedicentur cum fideli Abraham” Marcion de suo apostolo erasit.” ³⁾ Mitsdien zouden, indien men deze gegevens combineeren mag, vs. 6—9 zijn weggenomen. August Hahn aanvaardt deze verzekering met blijdschap. ⁴⁾ Hilgenfeld, die oorspronkelijk met vs. 7 tevreden was, gaf weldra vs. 6—9 prijs en voegde er eerst nog de vss. 14 en 16—18, later de geheele pericop vs. 15—25 bij. Hij liet slechts 4: 22, de vermelding van Abraham als vader der beide zonen, staan, ⁵⁾ wegens

¹⁾ V. 3. ²⁾ RITSCHL, *Ev. M.* S. 154 f. BAUR, *Kan. Ev.* S. 412.

³⁾ *Comm. in Ep. ad Gal. ad loc. cit.* Ed. Ben. IV. p. 252.

⁴⁾ S. 52.

⁵⁾ *Ev. Just.* S. 473; *Zs. f. h. Th.* 1855 S. 440; Brief aan de Gal. (*N. T. Bibl. v. Matthes*) bl. 216 vg.

de opmerking van Tertullianus: »ut furibus solet excidere de praeda in iudicium, ita credo et Marcionem Abrahae mentionem dereliquisse".¹⁾ 't Zij nu het verschil in dezen tusschen Tertullianus en Hiëronymus zich late vereffenen door een van beiden van ongelijk te overtuigen, 't zij het in verband met het stilzwijgen van Epiphanius wijst op afwijkende lezingen in Marcionietische handschriften zelve, het feit, dat de erasie juist Abraham geldt, heeft in elk geval beteekenis. Van tekstverandering op dit punt kan het Marcionitisme vermoedelijk niet geheel worden vrij geredeneerd.

In verband met deze quaestie herinner ik aan de discussie, over de Marcionietische lezing van Gal. 4: 3 gevoerd. De plaats van Tertullianus, waarover de debatten liepen, paraphraseer ik aldus: »Adhuc, inquit (Paulus volgens Marcion), secundum hominem dico (3: 15), dum essemus parvuli sub elementis mundi eramus positi ad deservendum eis (4: 3). Atquin (het toevoegsel uit 3: 15 past hier niet;) non est hoc humanitus dictum; non enim exemplum est sed veritas. Quis enim parvulus, utique sensu quod sunt nationes, non elementis subjectus est mundi, quae pro deo suspicit? Illud autem (— de uitdrukking in haar oorspronkelijk verband — past goed. Daar immers is sprake van een werkelijk testament. Daar) facit (— laat zij plaats voor de onderstelling, geeft zij te kennen —) quod cum secundum hominem dixisset tamen testamentum hominis nemo spernit aut superordinat (3: 15). Exemplo enim humani testamenti per-

¹⁾ C. 4.

manentis divinum tuebatur. Abrahae dictae sunt promissiones et semini ejus; non dixit *seminibus* quasi pluribus sed *semini* tanquam uni, quod Christus est (vs. 16). Erubescat spongia Marcionis (die de pericoop uitwischte. Ik zou hem een terechtwijzing kunnen toedienen) nisi (het overbodig was) quod ex abundanti retracto quae abstulit, cum validius sit illum ex his revinci quae servavit. (Laat ons daarom overgaan tot Gal. 4:4, door Marcion wel bewaard, luidende:) Cum autem evenit impleri tempus misit Deus filium suum, etc.”

Zal de uitdrukking »spongia Marcionis” hier iets beteekenen, dan moet zij doelen op een hiaat, in casu blijkbaar de pericoop over de testamenten, Gal. 3:15—18. In hoever het begin van 3:15 door Marcion gelijmd werd aan 4:3 om een verbroken verband te herstellen (Hahn), of omdat wat oorspronkelijk een glosse was in ’t verband wel paste (Ritschl), moge daarbij onbeslist blijven. Gal. 3:26 wordt door Tertullianus uitdrukkelijk aangehaald, maar het ontbreken van 3:27 tot 4:2, door Hahn uit het stilzwijgen van Tertullianus afgeleid, is wegens de daarin voorkomende »mentio Abrahae” geenszins een onmogelijkheid.

Behalve dit hoofdpunt verdient betreffende den tekst van Galaten bij Marcion nog het volgende opmerking.

Tertullianus brengt in zijn verhoog achtereenvolgens ter sprake: 1:6, 7, ¹⁾ 11 vg.; 2:1, 2, 3, 4, 5, 9, 11

¹⁾ CHRYSOST. ad Gal. 1:6, Ed. Ben. X, p. 667: ἐκελεύθειο (Marcion) τῶν εἰρημένων, εἰπὼν ὅτι Ἰησοῦ καὶ Παῦλος εἶπεν, ὅτι ἔστιν ἕτερον εὐαγγέλιον. cf. Dial. Sect. I, p. 10.

vg., 16, 18; 3: 11, 13, 14, 26, (27¹⁾); 4: 3, 4^a, 5, 6, 8, 9,²⁾ 21—31; ³⁾ 5: 1, 6, 10, 14, (19, 21⁴⁾); 6: 2, 7, 9, 10, 14, 17.

De vertaling van die verzen beantwoordt niet altijd aan de lezing van den ons bekenden tekst. De dativus *ἐν χάριτι χριστοῦ*, 1: 6, wordt weergegeven met den accusativus »in gratiam”.⁵⁾ Dat »cucurrisset aut curreret” een omzetting schijnt van *τρέχω ἢ ἔδραμον*, 2: 2, maakt weinig uit, en dat niet, als in sommige latijnsche codices, door weglating van *οὔδε*, 2: 5, Titus gezegd wordt beneden te zijn, behoefde Marcion niet door Tertullianus als een »vitiatio scripturae” te zijn aangerekend.⁶⁾ Daarentegen zou de verzekering »accepimus igitur benedictionem spiritalem per fidem”, waar wij in afhankelijkten volzin lezen: *ἵνα τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος λάβωμεν διὰ τῆς πίστεως*, er op kunnen wijzen, dat minstens de eerste helft van Gal. 3: 14 wegens de daar voorkomende »mentio Abrahæ” verwijderd was. Ook de uitdrukking »filii fidei” voor *υἱοὶ Θεοῦ διὰ τῆς πίστεως ἐν χριστῷ Ἰησοῦ*, 3: 26, zou het gevolg kunnen zijn van een verkorting in den Marcionietischen tekst. Of de »dief” al de pericop over Hagar en Sara, 4: 21—31, heeft achtergelaten, toch verzekert Tertullianus, zonder over het hoe verder uit te weiden, van Marcion betreffende deze plaats: »ex

¹⁾ Adv. Marc. III, 17.

²⁾ Verg. Hilgenf. over Marcions opvatting van de uitdrukking *ομοιωσεῖα τοῦ νόμου*. Br. a. d. Gal. bl. 221.

³⁾ Volgens Hilgenf. Zs. f. h. Th. 1855 S. 443 met wijziging van vs. 26 en overspringsing van vs. 27—30.

⁴⁾ Adv. Marc. V, 10.

⁵⁾ c. 2.

⁶⁾ Cf. Iren. III, 13, 3; BAUR, Kan. Ev. S. 414; HILG. Zs. f. h. Th. S. 440; Gal. bl. 215.

parte convertit". De lezing »in vobis", Gal. 5:14, met weglating van de woorden *ἐν ἐνι λόγῳ... ἐν τῷ*, komt op merkwaardige wijze overeen met wat Epiphanius schreef. Voor het waarschuwend *μὴ πλανᾶσθε*, 6:7, kwam bij Tertullianus een beschuldigend »erratis" in de plaats.

Betreffende de beide brieven aan de Corinthiërs valt niet veel bijzonders te vermelden.

Lange reeksen van plaatsen haalt Tertullianus er uit aan.

Uit den eersten brief: **1**: 3, 18, 19, 20^b, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29—31; **2**: 6^a, 7, 8, (12, 14), ¹⁾ 16; **3**: (2) ²⁾ 10, 11, 12, 13, 16, 18, 19, 20, 21; ³⁾ 4: 5, 9, 15; **5**: 1, 5, 2, 7^a, 7^b, (9, 11), ⁴⁾ 13^b; **6**: (2), ⁵⁾ 13^b, 14, 15^b, 20; **7**: (1, 2, 9), ⁶⁾ 10, 11, 29, 39; **8**: 4, 5, 6, (7); ⁷⁾ **9**: (9), ⁸⁾ 13, 15 vg. (19, 20); ⁹⁾ **10**: 4, 6, 7, 11, 25 vg.; **11**: 3, (4), 7, (8), ¹⁰⁾ 10, 11, 18, 19, 29; **12**: 4 vg. 12 vg. (**13**: 1—3); **14**: 2, ¹¹⁾ 21, 26, 34, 35; **15**: (3, 4, 13), ¹²⁾ (11), ¹³⁾ 12, 21, 22, 25, 29^a, 35, 37—41, 42, 43, 44, 45, 46^a, 47, 49, 50, 51^b, 52^a, 53, 54, 57.

De meesten komen, voor zoover ze vertalingen of merkbare toespelingen zijn, met onzen tekst overeen. Eenige weinigen slechts wijken daarvan af. Zoo schrijft hij 1:3 »domino Jesu", waar wij lezen: *κυρίου Ἰησοῦ χριστοῦ*. Zoo noemt hij het kruis, dat bij ons 1:18 een *δύναμις θεοῦ* geacht wordt, vermoedelijk onder den invloed van 1:24, »virtutem et sapientiam dei." ¹⁴⁾ In 1:28 gaf hij, naar

¹⁾ Adv. Marc. II, 2.

²⁾ IV. 5.

³⁾ c 7

⁴⁾ IV. 9.

⁵⁾ II. 9.

⁶⁾ Over c. 7—11 zie I 21.

⁷⁾ III. 15.

⁸⁾ III. 5.

⁹⁾ IV. 3.

¹⁰⁾ V. 4.

¹¹⁾ c. 15.

¹²⁾ III. 8.

¹³⁾ I. 23; IV. 4

¹⁴⁾ Cf. Hahn S. 57 Ritschl. S. 162.

het schijnt, τοῦ κόσμου door »minima” weer ¹⁾ In 4:15 schrijft hij: »in evangelio enim ego vos generavi” voor ἐν γὰρ χριστῷ Ἰησοῦ διὰ τοῦ εὐαγγελίου. In 10:11 kwam »quemadmodum” voor τυπικῶς in de plaats. In 15:25 bleef πάντας onvertaald, en ὅλως in 15:29^a. In 15:35 wordt ἐρεῖ τις door »dicens quidam” weergegeven. Van de stukken 15:37-41 en 42, 43 geeft hij blijkbaar slechts een excerpt. ²⁾ In vs. 45 en dientengevolge ook in vs. 47 werd, ’t zij opzettelijk, ³⁾ ’t zij toevallig, ⁴⁾ vermeden Christus den tweeden Adam te noemen en kwam er als bij Adamantius κύριος voor in de plaats. ⁵⁾ In 15:49 lezen wij φερέσομεν, het beeld nl. van den hemelschen mensch. Tertullianus vertaalt »portemus” en teekent er bij aan: »portemus enim inquit, non portabimus, praeceptive non promissive.” ⁶⁾ Van κληρονομησαι δύνανται, 15:50, luidt de vertaling eenvoudiger »possidebunt” en een ander maal »consequentur”, en omgekeerd van ποῦ σου, θάνατε, τὸ νῆκος; 15:54, breeder: »ubi est, mors, victoria vel contentio tua?”

Uit den tweeden brief worden geciteerd: 1:3; 3:2, 3, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 18; 4:4, 6, 7, 10, 16-18; 5:1-4, 5-10; 6:17; 7:1; ⁷⁾ 11:2, 13, 14; 12:8, (9); ⁸⁾ 13:1, 2, 10, bij welke vertalingen of toespelingen nog minder op te merken valt.

In 3:14 komt in de vertaling »mundi” voor ἀπτῶν in de plaats. In 3:15 vindt men bij Tertullianus de

¹⁾ Hilg. Zs. f. h. Th. S. 444. ²⁾ c. 10. ³⁾ Hahn, S. 58.

⁴⁾ Ritschl, S. 161. ⁵⁾ c. 10. Zie bov. bl. 177. ⁶⁾ c. 10.

⁷⁾ Over mogelijke lacunes in de ca. 6-9 zie HILGENF. Zs. f. h. Th. S. 453.

⁸⁾ I. 14, 29.

woorden *ἡλίκα ἂν ἀναγινώσκειται Μωυσῆς* niet. In 3 : 18 kwam »spirituum” voor *πνεύματος* in de plaats, en 4 : 6 het eenvoudige »agnitionis suae” voor *τῆς γνώσεως τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ*. Als de verslaggever verzekert, dat Marcion in 4 : 4, *ἐν οἷς ὁ Θεὸς τοῦ αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσεν τὰ νοήματα τῶν ἀπίστων*, de woorden *αἰῶνος τούτου* met *Θεός* in plaats van zooals hij en zijns gelijken placht — »nos contra dicimus” met *νοήματα τῶν ἀπίστων* verbond, dan vragen wij weer, gelijk soms bij het Lucas-evangelie, vanwaar Tertullianus naast kennis van den tekst van Marcion ook aangaande diens exegetische informatiën ontving.

Van meer gewicht is, wat naar aanleiding van den brief aan de Romeinen op te merken valt.

De reeks der aangehaalde of besproken plaatsen is er betrekkelijk kort.

Besproken werden: **1**:16, 17^a, 8; **2**:2, 16^b, 21^b, 24, 29; **3**:21, 22; ¹⁾ **5**:1, 20, 21; **6**:2? 4; **7**:4^a, b, 11, 12, 14, 23; **8**:3^b, 9, 10, 11; ²⁾ **10**:3, 4; **11**:32, 34, 35; **12**:12—18; **13**:9; **14**:10.

Intusschen komen hier bij herhaling niet onduidelijke toespelingen voor op verwoestingen, door Marcion aangericht.

Na de aanhaling van 2 : 2 en het betoog, dat van onderscheiding tusschen den creator en een bonus deus geen sprake wezen kan, gaat Tertullianus voort: »quantas autem foveas in ista vel maxima epistola Marcion fecerit

¹⁾ Over het mogelijk ontbreken van 3:1—8 en cp. 4, zie HILGENF. Zs. f. h. Th. S. 455.

²⁾ Hilgenfelds twijfel aan 't aanwezig zijn van 1:19—29, zie Zs. f. h. Th. S. 455 f.

auferendo quae voluit, de nostri instrumenti integritate parebit; mihi sufficit quae proinde eradenda non vidit quasi negligentias et caecitates ejus accipere." Dezelfde methode dus als toen het een weerlegging van Marcion uit zijn evangelie gold. Maar waar liggen de »foveae", die de schriftvervalscher groef? Tertullianus verzuimt ze ons aan te wijzen. ¹⁾ Evenzoo, na 8:11 besproken te hebben, gaat hij over tot 10:3 en geeft dit te kennen door te zeggen: »salio et hic" — vermoedelijk doelende op vroegere sprongen van dien aard — »salio et hic amplissimum abruptum intercisae scripturae"; maar de vraag of bepaaldelijk ook in het overgesprongen gedeelte tekstverminking merkbaar was, beantwoordt hij niet. ²⁾ Naar aanleiding van den uitroep: »o diepte van rijkdom en van wijsheid en van kennis Gods, hoe onnaspeurlijk zijn zijne wegen", 11:33, vraagt hij ³⁾: »Unde illa eruptio?" en hij vervolgt: »Ex recordatione scilicet scripturarum, quas retro revolverat, et contemplatione sacramentorum, quae supra disseruerat in fidem Christi ex lege venientem. Haec si Marcion de industria erasit, quid apostolus ejus exclamat, nullas intuens divitias dei, tam pauperis et egeni, quam qui nihil condidit, nihil praedicavit, nihil denique habuit ut qui in aliena descendit?" Trots Baur ⁴⁾ en Ritschl ⁵⁾ zou men geneigd zijn met Hahn ⁶⁾ te onderstellen, dat deze woorden

¹⁾ Hilgenfelds vermoeden, dat 2:11—16 niet ontbraken, zie Zs. f. h. Th. S. 454.

²⁾ Hahn S. 60; Ritschl S. 164. HILGENF. Zs. f. h. Th. S. 456.

³⁾ c. 14.

⁴⁾ Kan. Ev. S. 417.

⁵⁾ Ev. M. S. 165.

⁶⁾ S. 61.

wijzen op lacunes, door Tertullianus gevonden in wat bij Marcion aan bedoelde exclamatie voorafging. Maar welke en hoe groote? De »scripturae» waren bij herhaling opgeslagen in de pericoop, aan Israëls verharding gewijd, Rom. 7:1—10:33. Van een *μυστήριον* — sacramenta — misschien wel doelende op de »fides Christi ex lege veniens», was sprake in hetzelfde verband, vs. 25. Ook ware het niet ondenkbaar, dat een zoo breede verhandeling over Israël te weinig naar den smaak der Marcionieten was. Maar lieten zij dan de geheele pericoop ter zijde? En Tertullianus haalt zelf eenige verzen uit het tiende hoofdstuk aan! Ook hier dus een tasten in den blinde. Ook hier een luide aanklacht, maar hoogst gebrekkig geformuleerd. Zoo ook straks weer: »Qui tanta de scripturis ademisti, quid ista — de woorden van Rom. 11:34, 35 — servasti»? Liever dan deze telkens herhaalde beschuldiging hadden wij een nadere omschrijving van de »tanta», die weggenomen werden. Wij voegen hier nog bij, dat het stilzwijgen van Tertullianus over de twee laatste hoofdstukken van den brief goed strookt met de verzekering van Origenes ¹⁾: »ab eo ubi scriptum est: quod non ex fide est peccatum est, 14:23, usque ad finem cuncta dissecuit.»

Behalve deze rechtstreeksche incriminaties stippen wij nog eenige afwijkingen van den gewonen tekst in de vertaling aan.

Het kan aan Tertullianus, maar ook aan zijn manuscript te wijten zijn, dat het slot van 1:17, de formule

¹⁾ Comm. in ep. ad Rom. 16:25.

καθώς γέγραπται· ὁ δὲ δίκαιος ἐκ πίστεως ζήσεται, niet mede opgenomen werd.¹⁾ In 2:16^b bleef μου, in 2:24 misschien καθὼς γέγραπται,²⁾ in 7:12 ἄγια achterwege. In 11:33 καὶ γνώσεως ἐν ὧς ἀνεξερεύνητα τὰ κρίματα αὐτοῦ.³⁾ In 5:21 wordt διὰ δικαιοσύνης door »in justitia” weergegeven. De woorden »tunc lex nunc justitia dei per fidem Christi” behelzen meer een excerpt dan een vertaling van wat wij lezen Rom. 3:21, 22. Zoo ook »deum enim ignorantes” van ἀγνοοῦντες γὰρ τὴν τοῦ Θεοῦ δικαιοσύνην, 10:3. De verzekering »monet justificatos” bewijst misschien, dat hij 5:1 ἔχωμεν en niet ἔχομεν las. Op afwijkende constructie zou kunnen wijzen de lezing »retribuentis” voor ἀποδίδοντες, 12:17, en »pacem... habetote” voor εἰρηνεύοντες, 12:18. Het βῆμα τοῦ Θεοῦ eindelijk, 14:10, is in een »tribunal christi” gemetamorphoseerd.⁴⁾

Van de overige brieven vraagt slechts die aan de Ephesiërs of Laodicensen eenige belangstelling.

Trouwens ook in sommige anderen worden afwijkende lezingen geconstateerd.

In den eersten brief aan de Thessalonicensen, waar Tischendorf bij 2:15 een menigvuldig voorkomend ἰδίους νόοι προφήτας noteert, schrijft ook Tertullianus »et prophetas suos”, met de bijvoeging »licet suos adjectio sit haeretici.” Volledigheidshalve voeg ik er aan toe, dat hij verder citeert de plaatsen 4:3^b, 4, 16^b, 17; 5:20

¹⁾ Hahn S. 60; Ritschl S. 163; over 't mogelijk ontbreken van 1:19—31 Hilgenf. S. 453.

²⁾ Hilg. S. 454.

³⁾ Hahn S. 61.

⁴⁾ Hilg. S. 457.

en 23, en in 4:4 de woorden *καῶσθαι ἐν ἀγιασμῶ καὶ τιμῇ* met »in honore tractare» vertaalt, en in 5:23 voor *τοῦ κυρίου* »domini salutificatoris» schrijft.

Bij 2 Thess. 1:8 teekent hij aan: »flammam et ignem — de uitdrukking *ἐν πυρὶ φλογός* — delendo haereticus extinxit.»¹⁾ Voorts citeert hij: 1:6, 7, 8, 9; 2:3, 4, 10—12; 3:10.

In Colossensen, waarvan hij aanhaalt: 1:5, 6^a, 17^a, 19, 20, 21, 22, 24; 2:8, 13^b, 16, 17, 18, 19^a en 22, schijnen ontbroken te hebben de woorden over den Christus als schepper en heer over hemel en aarde en zienlijke en onzienlijke dingen, 1:15^b, 16 en 17^b. Immers trots Ritschl²⁾ en Baur³⁾ zal dit afgeleid moeten worden uit wat Tertullians schreef: »Si non et Christus primogenitus conditionis, 15^b, ut sermo creatoris per quem omnia facta sunt et sine quo nihil factum est; si non in illo condita sunt universa in coelis et terris, visibilia et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates; si non cuncta per illum et in illo sunt, condita, vs. 16, — haec enim Marcioni displicere oportebat — non utique tam nude — zonder het vervolg *καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστημεν*, vs. 17^b, — *posuisset apostolus: et ipse est ante omnes*», vs. 17^a. Ten overvloede laat hij er, sprekende over het *πλήρωμα* van vs. 19, op volgen: »quae est ista plenitudo nisi ex illis, quae Marcion detraxit, conditis in Christo in coelis et in terris, angelis et hominibus, nisi ex illis invisibilibus

¹⁾ c. 15. cf. Hahn S. 62; Ritschl S. 167.

²⁾ S. 169.

³⁾ S. 417 f.

et visibilibus, nisi ex thronis et principatibus et potestatibus?" en weerlegt hij — in een onverstaanbaar, vermoedelijk geschonden, tekstverband — met het oog op die plaats de echt Marcionietische onderstelling: »si haec pseudapostoli nostri et judaici evangelizatores de suo intulerint." — Voorts bleef, om ook dit niet onvermeld te laten, in 1:5 ὑμῶν onvertaald en kwam in 2:8, men weet niet uit welke lezing — er staat μή τις ἔσται ὑμᾶς ὁ συλαγωγῶν διὰ τῆς φιλοσοφίας — een waarschuwing tegen »subtililoquentia et philosophia" voor den dag.

Uit Philippensen ontmoeten wij: 1:14—17, 18; 2:6, 7, 8b; 3:(3—)7, 8, 9, 20, 21. In eerstgenoemde pericop, waar sprake is van de velerlei wijze van evangelieverkondiging, keert de onderscheiding tusschen πλείονας, τινὲς μὲν, τινὲς δέ, οἱ μὲν en οἱ δέ in andere volgorde in »alii, alii, quidam, plerique, nonnulli, aliqui" terug. De vermeerdering van het aantal is te wijten aan de splitsing, naar het schijnt, van οἱ δὲ ἐξ ἐριθείας τὸν... χριστὸν καταγγέλλουσιν in »nonnulli ex aemulatione, jam aliqui et ex simultate". Voor δι' εὐδοκίαν, vs. 15, lezen wij: »per sermonis existimationem".

Aangaande den brief aan Philemon, waaraan volgens Epiphanius, gelijk aan eenige andere brieven, geen haar scheen goed gebleven te zijn, schrijft Tertullianus: »soli huic epistolae brevitatis sua profuit ut falsarias manus Marcionis evaderet." ¹⁾ Het feit, dat deze brief, aan een

¹⁾ cf. Hiëron. praef. ad Philem. Ed. Ben. IV p. 442: „in hanc solam manus non est ausus mittere (Marcion) quia sua illam bonitas defendat."

enkelen persoon geschreven, wel, en de brieven aan Timotheüs en Titus niet in het Apostolicon werden opgenomen, schrijft hij toe aan de zucht om »etiam numerum epistolarum interpolare».

Een soortgelijke hebbelijkheid zou volgens Tertullianus ook oorzaak zijn geweest, dat de brief aan de Ephesiërs, om daarmee te besluiten, in eenen aan de Laodicensers werd omgedoopt. »Marcion ei titulum aliquando interpolare gestiit, quasi et in isto diligentissimus explorator.»¹⁾

Uit dezen brief vinden wij aangehaald: 1: 10^b, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 22; 2: 1, 2, 3^a, 3^b, 10^a, 11, 12, 13, 14, 15^a, 15^b, 16, 17, 18, 19, 20^a, 20^b; 3: 8, 9, 10: 4: 8, 25^a, 26; 5: 11, 18^a, 19, 22, 23, 25, 29, 31, 32^a, 32^b; 6: 1^a, 2^a, 4, 11, 12, 19, 20.

Eenige malen wordt de afwijkende lezing uitdrukkelijk geconstateerd.

In 2: 15^a, heeft onze tekst *ἐν τῇ σαρκὶ αὐτοῦ*. Tertullianus vertaalt »in carne sua», maar voegt er bij: sed Marcion abstulit *sua*.²⁾ Evenzoo in 2: 20^a »super fundamentum apostolorum», waar wij lezen *ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν*, met de bijvoeging: »abstulit haereticus *et profetarum*»,³⁾ en de ontboezeming: »de manibus haeretici praecidentis non miror, si syllabas subtrahit cum paginas totas plerumque subducatur.» Bij 3: 9 vinden wij aangeteekend⁴⁾: »rapuit haereticus *in praepositionem*», zoodat het mysterie, van eeuwigheid ver-

¹⁾ c. 17.

²⁾ Ritschl S. 168.

³⁾ Door Ritschl S. 168 misschien ten onrechte een „absichtslose Auslassung” genoemd.

⁴⁾ c. 18.

borgen ἐν τῷ Θεῷ, bij den ketter, volgens Hahn ¹⁾ zeer in overeenstemming met diens leer, »ab aevis deo" verborgen scheen. Eindelijk liet Marcion na het voorschrift der ouderliefde de woorden ἡτις ἐστὶν ἐντολὴ πρώτη ἐν ἐπαγγελίᾳ — »hoc est enim primum in promissione praeceptum" —, 6:2a, weg.

Behalve deze gesignaleerde tekstveranderingen mogen volledigheidshalve nog eenige kleinere vrijpostigheden volgen.

In 1:12 bleef αὐτοῦ onvertaald en in vs. 13 werd het uitvoeriger τὸ εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας ὑμῶν tot een eenvoudiger »evangelium" gereduceerd. Evenzoo in vs. 18, desgelijks met overspringing van αὐτοῦ, de term πλοῦτος τῆς δόξης tot »divitiae". In 2:2 vond of vertolkte Tertullianus de woorden πνεύματος τοῦ νῦν, en in 5:11 τοῖς ἀκάροισι niet. Voor ξένοι τῶν διαθηκῶν τῆς ἐπαγγελίας, 2:12, schreef hij: »peregrini testamentorum et promissionis eorum." In zijn vertaling van 5:31 liet hij καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ achterwege ²⁾ en οἱ πατέρες gaf hij 6:4 door het ruimere »parentes" weer.

Het kan kinderachtig schijnen aldus nota te nemen van allerlei kleinigheden, die tot de hoofdzaak niet afdoen. Toch heeft het voor den lezer ook zijn goede zijde, de geheele quaestie in al haar onderdeelen gelijktijdig te kunnen overzien, weshalve in een studie als die wij ondernamen deze reeks van min verkwikkelijke bladzijden niet ontbreken mocht.

¹⁾ S. 64.

²⁾ Epiph. Sch. 38.

Wij trachten hier niet in alle bijzonderheden te onderscheiden, welke afwijkingen te wijten zijn aan de eigenaardige wijze, waarop de schrijvers citeeren, en welke misschien door hen gevonden zijn in het manuscript, dat hun ten dienste stond. Noch ook wagen wij ons in ieder bijzonder geval aan een decisie, in hoever toeval of dogmatisch opzet van de verandering de oorzaak was. De tekstcritische zijde van het vraagstuk blijve hier buiten behandeling. Gelijk wij voor inhoud en vorm van het Marcionietisch evangelie naar het standaardwerk van Volkmar verwijzen mochten, zoo voor den »Paulus» naar Hilgenfeld. In zijn bekend artikel »das Apostolikon Marcions»¹⁾ heeft de Hoogleeraar van Jena met zijn gewone nauwkeurigheid de resultaten van het onderzoek der geleerden te dezen opzichte bijeengebracht en gewaardeerd. Evenmin willen wij onderzoeken, in hoever het stilzwijgen van eenigen verslaggever over het al of niet aanwezig zijn van verzen of pericopen in den Paulus van Marcion beslist. Blijkbaar kende Hahn te veel gewicht toe aan het argumentum e silentio. Omgekeerd waren Ritschl en Baur te ijverig in het handhaven van een incorrupten tekst. Vermoedelijk is het zaak in dezen den middenweg van Hilgenfeld te volgen. Wij constateeren, dat het Apostolicon van Marcion, behalve in het aantal brieven, ook in inhoud en vorm afweek van het canonieke. Ook dat sommige dier afwijkingen een sterk vermoeden wekken van op eenigerlei wijze in verband te staan met Marcionietische dogma-

¹⁾ Zeitschr. f. hist. Theol. 1855 S. 438 ff. 477 ff.

tiek. De catholieke ketterjagers mogen de zonden van Marcion te breed, veel te breed hebben uitgemeten, de constante traditie van Irenaeus af, gevoegd bij sommige gedetailleerde aanwijzingen van Epiphanius, pseudo-Origenes en Tertullianus, wettigen het beweren, dat in zake de paulinische brieven niet alles in den haak is geweest.

Intusschen valt niet te ontkennen, dat zij in het pasklaar maken van het evangelie doortastender zijn te werk gegaan, dan in het zuiveren van den Paulus. Hun Lucas althans verkreeg een vrij constanten vorm, zoodat zoodanig Tertullianus als Epiphanius met vrucht geraadpleegd konden worden bij het herstellen van den tekst. In zake de paulinische brieven evenwel baatte de vergelijking van beider citaten en verhandelingen zoo goed als niets. De overeenstemming der getuigen in sommige opzichten moge nog zoo treffend zijn, zij bepaalt zich slechts tot eenige weinige teksten.¹⁾ Vanwaar dit verschil? Stond de zaak hier hopeloozer? Is het waar, wat Ritschl schreef: »Wir... müssen glauben, dass Marcion... eingesehen haben wird, dass um die paulinischen Briefe mit seinem System in allen Punkten in Einklang zu bringen, keine einzelne Abänderungen helfen konnten, dass es also nur galt Paulus' Schriften entweder ganz oder gar nicht anzuerkennen"? Of ook wat hij er op liet volgen: »Die Voraussetzung des Zusammenhanges des alten und neuen

¹⁾ Zie 1 Cor. 15:45, 47; Ephes 5:31. Hilgenfeld S 463 wijst ook op Ephes. 3:9, waar evenwel de lezingen in de uitgaven van den *Dialogus* verschillen.

Bundes ist so sehr die Basis von ihnen allen, und die dialektische Darstellungsform bedingt einen so viel genaueren Zusammenhang der Gedanken als die losere des Evangeliums, dass kleine Aenderungen dem Marcion als ganz unbrauchbar erscheinen mussten" ? ¹⁾ Tot zekere hoogte misschien. Maar Hilgenfeld had toch ook de waarheid op zijn hand, toen hij dit oordeel aanmerkelijk temperde door zijn scherpzinnige aanwijzing van de aanknoopingspunten tusschen het Marcionitisme en de paulinische brieven in zake dualisme, docetisme en antinomisme, en het goed recht van het ketterhoofd om op grond van zijn waardeering van Paulus te onderscheiden tusschen den betrouwbaren kern zijner brieven en bijvoegsels van verdacht allooi. ²⁾ Tot de keuze tusschen een »ganz" en een »gar nicht anerkennen" voelde Marcion zich zeker niet verplicht.

Daarentegen kan de vraag rijzen, of Hilgenfeld niet te veel verkeerd heeft onder den invloed van de traditie, die van een eenigen Marcionietischen Paulus gewaagt; of met name zijn vreugde over de samenstelling van »ein in allem Wesentlichen zuverlässiges und genügendes Bild des Marcionitischen Textes" ³⁾ niet voorbarig was. Misschien is er geen reden om de gegevens uit de

¹⁾ S. 156; verg. LOMAN, Theol. Tijdschr, 1882 bl. 310: „Een man als Marcion, die zijn christelijke tijdgenooten afkeer van het O T. in zijn geheel, afkeer van den aldaar gepredikten God, tracht in te prenten, kan niet tegelijkertijd het Evangelie van Lucas en de tien Paulusbrieven als afspiegelingen van den waren godsdienst hebben aangeprezen, al ware 't ook, dat hij vooraf die oorkonden zoo had besnoeid, als Tertullianus zelf hem verwijt."

²⁾ S. 465 ff.

³⁾ S. 463.

bronnen van zoo uiteenlopende plaatsen en tijden aldus te combineeren tot een geheel. Marcion is immers zoo goed als een onbekende voor ons en meer een »Sammelbegriff» dan een persoon. Wat de een niet deed, kan een ander gedaan hebben. Zelfs zou men kunnen overwegen, of het knagen aan de paulinische brieven niet meest incidenteel en plaatselijk is geschied. Zegt niet Adamantius in den bekenden Dialog: *καὶ οὗτοι μέχρι τῆς δεῦρο περιαίρουσιν ὅσα ἂν μὴ συντρέχει τῇ αὐτῶν γνώμῃ?*¹⁾ Staat niet, om aan de vele voorbeelden van uiteenlopende getuigenissen, die wij reeds aantreffen, nog één toe te voegen, Hiëronymus alleen met zijn verzekering, dat aan Gal. 1:1 bij Marcion de clausele *καὶ Θεοῦ πατρός* ontbrak?²⁾ Het knutselen en peuteren in geschrifte was zoozeer de hartstocht van den tijd, dat wij op dit gebied niets onmogelijk behoeven te achten. Doch zoo wij al meenden den éénen Marcion der traditie te moeten ontleden in veelheid van Marcionieten, de zaak blijft er dezelfde om. Wat reden is er om geen plaats te gunnen aan de onderstelling, dat hetzelfde snoeimes, waarmee de evangeliën gemodelleerd werden, ook hier en daar een incisie deed in een paulinischen brief? Geen rook zonder vuur. Geen koe heet bont, of er is een vlekje aan. Ritschl zelf kon zijn pleidooi voor de ongeschondenheid van den Paulus der Marcionieten niet als voldin-gend beschouwen.³⁾ Te vrijmoediger handhaven wij daar-

¹⁾ Sect V, p. 147.

²⁾ Ed. Ben. IV, 225.

³⁾ S. 170: „Wenn nun also meine Ansicht mir selbst nicht als vollständig gesichert erscheint...”

tegenover de onderstelling, dat de van catholieke zijde tegen Marcion ingebrachte beschuldiging van tekstvervalsching ook in zake den Paulus in geene deele bezijden de waarheid was.

Intusschen is deze dusgenaamde vervalsching een allermerkwaardigste zaak.

Hilgenfeld ¹⁾ wijst in verband hiermede op het oordeel van den Clemens der Homilieën over het Oude Testament. Wij lezen daar: ²⁾ *πολλὰ γὰρ ψευδῆ κατὰ τοῦ Θεοῦ προσέλαβον αἱ γραφαί*. Nadat Mozes aan de zeventig de wet gegeven had tot een leidsvrouw voor het volk, had de Booze haar weldra verontreinigd. *Ὁ νόμος προσέλαβέ τινα καὶ ψευδῆ κατὰ τοῦ μονοῦ Θεοῦ τοῦ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς δημιουργήσαντος*. Liever dan de wapenen, die zijn tegenstanders aan de Schrift ontleenden, in hunne handen te laten, ruimde de judaïst plaats in voor de onderstelling, dat de Booze die Schrift ten hunnen bate had verminkt. Gelijktijdig dus erkenning en verwerping van haar gezag. Zoo kunnen ook de Marcionieten, als christenen erfgenamen eener joodsch-christelijke literatuur, die literatuur aanvaard en te gelijker tijd haar door »pseudapostoli” en »judaïci evangelizatores” ³⁾ verontreinigd geacht hebben. Op dit standpunt lagen pogingen tot tekstherstel voor de hand. ’t Zij nu Marcion zelf den zuiveringsarbeid ondernomen of als toongever der anti-judaeo-catholieke fractiën tot dien arbeid mede den stoot gegeven hebbe, in elk geval levert, om met

¹⁾ S. 476.

²⁾ II, 38.

³⁾ Tert. adv. Marc. V, 19.

Hilgenfeld ¹⁾ te spreken, de Marcionietische critiek der Paulusbrieven het bewijs, »dass man sich schon — misschien moeten wij zeggen nog — in dem zweiten christlichen Jahrhundert den kirchlichen Religionsurkunden gegenüber auf den subjectiven Standpunkt des seines selbst gewissen religiösen Bewusstseins stellen konnte.” De houding, door de Marcionieten, deze vertegenwoordigers der linkerzijde in het oorspronkelijk Christendom, aangenomen tegenover wat later de Heilige Schrift der catholieken werd, vult een allermerkwaardigste bladzijde in de geschiedenis van den canon en zijn gezag.

¹⁾ S. 477.

VIERDE HOOFDSTUK.

De Marcionieten.

Onder den titel »de Marcionieten» vat ik samen al wat aangaande enkele leiders persoonlijk en wat aangaande 't gemeenschapsleven der volgelingen van Marcion in de bronnen te vinden is. Groot zal de oogst niet zijn; maar indien wij zelfs de kleinste bijzonderheid niet verwaarloozen, zal toch minstens het vermoeden in ons gewekt worden, dat het Marcionitisme in de kerkgeschiedenis der eerste eeuwen een zaak van gansch geen geringe beteekenis is geweest.

§ 1. *Marcions volgelingen.*

Een dozijn namen bijna weet de overlevering ons te noemen van mannen, die in meerdere of mindere mate onder de sekte, die wij behandelen, corypheeën waren.

Eusebius vermeldt een paar martelaren. De presbyter Metrodorus zou een tijdgenoot van Polycarpus geweest en op den brandstapel gestorven zijn.¹⁾ Te

¹⁾ H. E. IV, 15, 46; cf. Ruinart, Acta prim. Martyr. p. 137, 150.

Caesarea zou tijdens Valerianus een vrouw van de sekte der Marcionieten het leven gelaten hebben. ¹⁾ Desgelijks, volgens dezen zelfden berichtgever, bij gelegenheid, de bisschop Asklepius. ²⁾ Zelfs lezen wij van *πλείστους ὄσους ἔχειν χριστοῦ μάρτυρας λέγουσιν*, en dat wel onder lieden, die niet naar waarheid den Christus beleden, ³⁾ waarmede de door Hiëronymus ⁴⁾ aan Marcion in den mond gelegde verklaring te vergelijken is: »pro justo (deo) vel nullos vel paucos oppetisse mortem, pro bono autem, i. e. Christo, innumerabiles martyres exstitisse».

Onder de belijders van het Marcionitisme wordt voorts zekere presbyter Paulus met name genoemd. ⁵⁾

Volgens Eusebius somt Rhodon als Marcionieten op Apelles, Potitus, Basilicus en Syneros. ⁶⁾ Apelles, als den meest bekenden onder allen, bewaren wij tot straks. Potitus en Basilicus zouden in de leer der *δυὸ ἀρχαί* met het »verscheurend monster" uit Pontus hebben overeengestemd. Syneros, van kwaad tot erger voortgaande, zou naar luid der mededeelingen van degenen, die zijn leer beschreven, in het erkennen van *τρεις φύσεις* voorganger en leermeester van anderen zijn geweest.

Theodoretus noemt als mannen, wier leeringen *ἐκ τῆς Μαρκίωνος βλασφημίας* voortvloeiden, schoon zij zelve *διαφόρων διδασκαλιῶν προέστησαν*, behalve Apelles, achtereenvol-

¹⁾ H. E. VII, 12.

²⁾ De Mart. Pal. 10, 2 Een syrisch exemplaar is in de Leidsche bibliotheek.

³⁾ H. E. V. 16, 21; cf. CLEM. ALEX. Strom. IV, 4.

⁴⁾ Algas. Ed. Ben. IV, p. 198.

⁵⁾ LE BAS en WADDINGTON, Inscr. Gr. et Lat. III n°. 2558 cf. Beitrag II.

⁶⁾ H. E. V, 13.

gens Potitus, Blastus, Syneros, Prepon en Pithon. ¹⁾ Volkmar ²⁾ is van oordeel, dat Eusebius, dien Theodoretus onder de bestrijders dezer ketterijen afzonderlijk noemt, zijn zegsman is geweest. De volgorde der namen althans is bij beiden dezelfde. De overeenkomst wordt te tref-fender, als men met Volkmar den naam Blastus bij Theodoretus uit een foutieve herhaling van den kort te voren ³⁾ genoemden Valentiniaan Blastus afleidt en meent den bedoelden persoon met Basilicus te mogen vereenzelvigen. De namen Prepon en Pithon zou hij dan van elders moeten ontleend en daarom als toevoegsels achteraan gezet kunnen hebben. De laatste is ons een ten eenenmale onbekende. Het baat ons weinig, of wij al met Volkmar onderstellen, dat de man wel Peithon zal geheeten hebben. ⁴⁾ Daarentegen komt Prepon ook elders voor. Hippolytus acht hem de eer eener afzonderlijke vermelding waard niet alleen, maar zelfs eener betrekkelijk uitvoerige bespreking ⁵⁾ Hij was een Assyriër en tijdgenoot van Hippolytus — *ἐν τοῖς κατ' ἡμᾶς χρόνοις* — en staat te boek als *πρὸς Βαρδησιάνην τὸν Ἀρμένιον ἐγγράφως ποιήσας λόγους περὶ αἵρέσεως*. Hij zou tusschen het goede en het booze als middenschakel het rechtvaardige of *den* Rechtvaardige als tusschenpersoon tusschen *den* Goede en *den* Booze gesteld hebben, een ketterij, die Hippolytus aan Empedocles deed denken, maar ons herinnert aan de theologische of wijsgeerige

¹⁾ I, 25.

²⁾ Hippolyt S. 27 f.

³⁾ I, 23; cf. Eus H. E. V, 15.

⁴⁾ Hipp. S. 27.

⁵⁾ VII, 31.

debatten, die met het Marcionitisme, of beter misschien met de oppositie tegen het Marcionitisme, in het leven getreden zijn. Als het waar is, wat Volkmar vermoedt, ¹⁾ dat Hippolytus het werk van Prepon niet alleen gekend, maar ook gebruikt heeft, dan naderen wij hier de bron van zeer nabij. Schoon het ons liever zou geweest zijn, indien de haeresioloog had kunnen goed vinden, in plaats van persoonlijke bespiegelingen naar aanleiding van een oppervlakkige beschrijving, de eigen woorden van den Assyriër ons over te leveren met eenige nauwkeurigheid.

Behalve deze namen worden nog genoemd en min of meer uitvoerig besproken Lucianus en Apelles.

Aangaande Lucianus zou men in de *Philosophoumena* belangrijke mededeelingen verwachten, als men in de inhoudsopgave leest van het verhaal, πῶς Λουκιανὸς, μαθητῆς γενόμενος Μαρκίωνος, ἀπηρυθρίασεν ὁμοίως τὸν Θεὸν βλασφημῆσαι, ²⁾ wat evenwel in den tekst op niets anders neerkomt, dan na de vermelding van Cerdo en Marcion de woorden: ὁμοίως δὲ καὶ Λουκιανὸς ὁ τούτου μαθητῆς. ³⁾ Tertullianus noemt met eenigen nadruk zijn naam in *de resurrectione carnis*. ⁴⁾ Hij maakt er een uitzondering op den regel, dat bijna alle kettters de onsterfelijkheid der ziel erkennen. Deswege moet hij zich den spot van zijn bestrijder laten welgevallen. »Viderit unus aliqui Lucanus, nec huic quidem sub-

¹⁾ Theol. Jahrb 1855 S. 118; Hipp. S. 28; cf. Lrs. Quellenkr. S. 198.

²⁾ VII, 11.

³⁾ VII, 37.

⁴⁾ cp. 2.

stantiae parcens, quam secundum Aristotelem dissolvens aliud quid pro ea subicit, tertium quiddam resurrexurus neque anima neque caro, id est non homo, sed ursus forsitan, qua Lucanus." Ter bekeering beveelt hij hem de lectuur van zijn geschrift *de anima* aan. Origenes noemt onder degenen, die schuldig staan aan het door Celsus gewraakt verminken der evangeliën, na Marcion en Valentinus, ook Lucanus, maar op een toon, alsof hij hem bijna vergeten zou. *Οἴμαι δὲ καὶ τοὺς ἀπὸ Λουκάνου.* ¹⁾ Pseudo-Tertullianus ruimt tusschen Marcion en Apelles een plaats voor den ketter in. »Marcionis sectator et discipulus" heet hij en van hem wordt gezegd, dat hij »per eadem vadens blasphemiae genera" dezelfde leeringen verkondigde, als die hem waren voorgedaan ²⁾ Philaster neemt een gelijke volgorde in acht en schrijft ³⁾: »Lucanus post istum quidam, similia Marcioni statuens ac decernens ut ille doctor ipsius Marcion, est in omnibus eminentius."

Na dit weinige verwondert het ons niet, dat Epiphanius het onderzoek naar dezen scheurmaker bezwaarlijk acht, maar bevreedt het ons te meer, als hij niettemin *κατὰ Λουκιανιστῶν* zijn twee lange capita weet vol te schrijven. ⁴⁾ Volgens den bisschop van Cyprus zou Lucianus — de lezer bemerkt, dat zelfs in zake de spelling van den naam de bronnen van elkaar verschillen — leerling van Marcion geweest zijn, maar zich van hem afgescheiden en een eigen *ἄθροισμα* vergaderd hebben. Zijn

¹⁾ c. Cels II, 27.

²⁾ cp 6.

³⁾ cp 46.

⁴⁾ I, 3. 63.

leer kwam in alles met die van Marcion overeen. *Κατὰ πάντα μὲν οὖν κατὰ τὸν Μαρκίωνα δογματίζει*. In theologie en schriftgebruik zou dit gebleken zijn. Naast den Schepper en den Booze nog een goeden God te erkennen en het Oude Testament te beschouwen als een arsenaal, immers het woord van Maleachi ¹⁾: »het is te vergeefs God te dienen», en dat andere ²⁾: »ook verzoeken zij den Heer en ontkomen», in den strijd te bezigen als een argument, wat is dit anders dan Marcionietische stoutigheid? Voeg daarbij, dat hij den demiurg de kinderen niet gunde, waarmede door huwelijken diens wereld verrijkt zou worden, en op dien grond ascese aanbeval, en het beeld van het ketterhoofd is volteekend. Epiphanius wijdt de verdere regelen aan replek, voor zoover verwijzing naar vroegere bladzijden niet volstaan kon. Moeite te veel, zou men zeggen, voor een ketterij, die *Ἐἄττον κατεσβέσθη*, een *θανάτω-θεῖσα*, waarvan de sporen in het verleden zoo *δυσχερὲς* te ontdekken zijn. ³⁾

Aangaande Apelles zijn de berichten overvloediger, schoon daarom niet zooveel betrouwbaarder. Althans wie niet als Renan de vrijmoedigheid vindt om met kleuren, uit vele eeuwen en landen bijeengegaard, een sprekend beeld te ontwerpen, ⁴⁾ zal zich tevreden moeten stellen met eenige flauwe omtrekken en vale tinten.

¹⁾ 3:14.

²⁾ 3:15.

³⁾ cf LIPSIVS, Quellenkr S 207 f

⁴⁾ Marc- Aurèle p 148 ss

De eerste, die van dezen ketter melding maakt, is Rhodon. Uit diens geschrift tegen het Marcionitisme heeft Eusebius ons eenige volzinnen, hem betreffende, bewaard. ¹⁾ Hij heet *ἐν τῇ πολιτείᾳ σεμνυόμενος καὶ τῷ γήρᾳ* en straks *ὁ γέρον Ἀπελλῆς*, een qualificatie, die wij ad notam nemen met het oog op mogelijke lasteringen, die volgen kunnen. Hij zou in onderscheiding van zijn secte-hoofd Marcion en diens andere volgelingen slechts ééne oppermacht — *μίαν ἀρχήν* — gehuldigd hebben, maar de profetieën uit een boozen geest ²⁾ hebben afgeleid. Aan de openbaringen eener daemoniaca met name Philumene zou hij deze wijsheid danken. Als Rhodon ons goed heeft ingelicht, was hij zeker geen aminal disputax. Hij wenschte, dat bij verschil van gevoelen een ieder kalm zou volharden in zijn geloof, en meende, dat voor de belijders van den gekruiste de zaligheid afhankelijk was van hun goede werken. Rhodon belachte deze on-catholieke verdraagzaamheid in den trant van den Jacobusbrief en noemde haar een uitvlucht. Immers: *συμμίξας ἡμῖν πολλὰ μὲν κακῶς λέγων ἠλέγχθη*. Blijkbaar scheen het hem toe, dat Apelles liever dan in het debat verslagen te worden met rust gelaten werd. Was dit blijven van allen, ook van de dwalenden, in hun geloof een dwaasheid in Rhodons schatting, nog minder kon hij vrede vinden met Apelles' theologie. *Τὸ δὲ πάντων ἀσαφέστατον ἐδογματίζετο αὐτῷ πρᾶγμα τὸ περὶ τοῦ Θεοῦ*. Hij was monist, maar op welke gronden? Toen hem het nader bewijs gevraagd werd,

¹⁾ H. E. V, 13; Nic. Call. H. E. IV, 20, 29.

²⁾ *ἀνικεϊμένον*.

verklaarde hij het niet te kunnen geven. Τὸ δὲ πᾶς ἐστὶ μία ἀρχὴ μὴ γινώσκειν ἔλεγεν, οὕτω δὲ κινεῖσθαι μόνον. Onder eede zelfs bevestigde hij, daartoe aangezocht, μὴ ἐπίστασθαι πᾶς εἷς ἐστὶν ἀγέννητος Θεός, τοῦτο δὲ πιστεύειν. Natuurlijk, want het onder judaïsten en catholieken gangbare schriftbewijs verviel voor den man, die verklaarde, dat de profetieën geen waarheid behelsden, blijkens het gemis van overeenstemming en de onderlinge tegenspraak. Geen wonder, dat zijn bestrijder, die zeker de teksten maar voor 't grijpen had, den spot dreef met dit μὴ γινώσκειν en het belachelijk vond zoo iemand, die beweerde een leermeester te zijn, niet handiger wist te pleiten voor zijn godsbegrip, οὐκ ἔδει τὸ διδασκόμενον ὑπ' αὐτοῦ κρατύνειν. ¹⁾

Uit dit weinige schijnt op te maken, dat Apelles onder de christenen in alle kalmte een der vormen van het later aan den naam van Marcion verbonden rationeel monotheïsme vertegenwoordigde, dat allengskens door het aan Israëel en het Oude Testament zich aansluitend catholicisme overvleugeld werd.

Maar wie was de maagd Philumene, die hem hare openbaringen schonk?

De latere berichtgevers kennen meest alle deze profetes. Hippolytus schrijft: Φιλουμένης δὲ τίνος λόγοις προσέχει ὡς προφήτιδος φανερώσει ²⁾ en weet zelfs te gewagen van zijn gehechtheid aan een boek, ἣν φανερώσεις καλεῖ Φιλου-

¹⁾ Verg. wat Justinus, Apol. I. 58, van de Marcionieten zegt: ἀπόδειξιν μηδεμίαν περὶ ὧν λέγουσιν ἔχουσιες. Harnack idealiseert blijkbaar, als hij, Dogmengesch. S. 198, schrijft: „fern lag M. das apologetisch-rationalistische Interesse“.

²⁾ VII 38.

μένης τινός. ¹⁾ Van dat boek maakt ook pseudo-Tertullianus gewag, verzekerende: »habet praeterea privatas sed extraordinarias lectiones suas, quas appellat phaneroiseis Philumenes cujusdam puellae, quam quasi prophetissam sequitur.» ²⁾ De echte Tertullianus schijnt te meenen, dat Apelles eigenhandig die openbaringen schreef. »Cujus (virginis) energemate circumventus quae ab ea didicit Phaneroiseis scripsit.» ³⁾ Bedoelde maagd intusschen qualificeert hij min vriendelijk als »immane prostibulum» en hij weet te vertellen, dat zij niet de eerste was, aan wie de ketter zich verslingerde. Wat elders Marcion naar het hoofd geworpen wordt, moet hier Apelles zich laten welgevallen, Apelles, die niettemin door denzelfden Tertullianus mede onder de »nuptiarum interdictores» gerekend wordt! ⁴⁾ »Lapsus in feminam» zou de ontrouwe leerling van den strengen Marcion, om het oog van zijn meester te ontvluchten, naar Alexandrië uitgeweken en vandaar na eenige jaren teruggekeerd zijn, om weldra »in alteram feminam», de profetes in quaestie, te vervallen en aldus te toonen, dat hij, zoo hij al zijn Marcionitisme had afgezworen, — »qua jam non Marcionites» — er toch niet beter op geworden was. ⁵⁾ Herhaaldelijk is verder bij Tertullianus van deze Philumene sprake, maar nergens meer van dit geval. Slechts vertegenwoordigt zij zekere leeringen, b. v. dat de Christus aan de elementen, niet aan een aardsche moeder, zijn lichaam

¹⁾ X, 20

²⁾ cp. 6.

³⁾ pr. haer. 30.

⁴⁾ pr. haer. 33.

⁵⁾ pr. haer. 30; de carne Chr. 6.

ontleende, ¹⁾ of dat de schepping der zielen aan die der lichamen voorafging en er het geslacht van bepaalde. ²⁾ Zelfs achtte hij de verschijning van deze leerares, »cujus signis et praestigiis Apelles inductus novam haeresin induxit», wel van zoo groot gewicht, dat hij in den »engel uit den hemel», waartegen Paulus zich bestand weet, ³⁾ haar verleidelijk beeld erkende. »Providerat jam tunc Spiritus Sanctus futurum in virgine quadam Philumene angelum seductionis, transfigurantem se in angelum lucis.» ⁴⁾ Epiphanius en Philasterius zwijgen over de maagd, misschien omdat hun bron, het verloren geschrift van Hippolytus, er van zweeg. Lateren weten te vertellen, dat zij groote brooden ongedeerd door den engen hals van een kruik schoof en dat Christus of Paulus haar verscheen in de gedaante van een knaap, om tot het doen van wonderen of tot het onthullen van verborgenheden haar in staat te stellen. ⁵⁾ Theodoretus maakt ter loops van *Φιλουμένης προφητεία* als van een lettervrucht des kettters gewag. ⁶⁾

Hoe hebben wij te oordeelen over dit een en ander?

Renan is geneigd het beeld der zieneres, waarin de trekken der dichtende overlevering niet te miskennen zijn, uit personificatie te verklaren, in den trant, dien wij boven volgden, toen het de ongebondenheden van Marcion gold. »L'imagination philosophique un peu

¹⁾ adv Marc. 3, 11

²⁾ de anima 36

³⁾ Gal. 1:8.

⁴⁾ pr haer 6; cf de carne Chr. 6.

⁵⁾ Verg HARNACK, de Apellis gnosi monarchica 1874 p. 50.

⁶⁾ I, 26.

changeante d'Apelle put aussi faire dire, que, poursuivant une amante volage, Philumène, il quitta la vérité pour courir après de perilleuses aventures. Il est permis de supposer qu'il donnait pour cadre à ses enseignements les révélations d'un personnage symbolique, qu'il appelait Philouméné (la vérité aimée)." ¹⁾ Twee hypothesen dus voor één. De vraag is evenwel, of wij in dit geval met zulk een allegorische verklaring kunnen volstaan. Ik wil er niet op wijzen, dat Tertullianus schrijft: »adhuc in saeculo supersunt qui meminerint eorum, etiam proprii discentes et successores eorum, ne posteriores negare possint." ²⁾ 't Geheugen dier vergrijsden kan gefaald hebben of geteerd hebben op legenden. Maar als Rhodon zich zelven sprekende invoert en gewag maakt van een persoonlijke ontmoeting met Apelles, dan krimpt de kans om diens *πειθόμενος ἀποφθέγμασι παρθένου δαιμονιώσης, ὄνομα Φιλουμένης*, uit misverstand of fictie te verklaren, toch wel tot een minimum in. De bewering van Renan: »rien n'est plus douteux'', na de onderstelling, dat gemelde Philumene de rol van een Maximilla of Priscilla gespeeld zou hebben, is wel wat stout, te meer daar blijkens de toespelingen in het boek der Handelingen, ³⁾ het geschrift van Miltiades *περί τοῦ μὴ δεῖν προφήτην ἐν ἐκστάσει λαλεῖν* en de daar vermelde Ammia en Quadratus, ⁴⁾ profeterende mannen en vrouwen in de tweede eeuw geen zeldzaamheid zijn geweest. Toen Tertullianus ⁵⁾ Marcion

¹⁾ Marc- Aur. p. 150 s.

²⁾ pr. haer. 30.

³⁾ 11:28; 16:16; 21:9, 10; cf. Didachè 11:7-12

⁴⁾ Eus. H. E. V, 17.

⁵⁾ adv. Marc. V, 8

tartte, »aliquot prophetas” op te noemen, »qui de Dei Spiritu sint locuti, qui et futura pronuntiarint et cordis occulta traduxerint”, vond hij vrijmoedigheid tot de verzekering: »haec omnia a me facilius proferuntur.” Absoluut noodzakelijk is dus zeker de vervluchtiging van Apelles’ zegsvrouw Philumene niet.¹⁾

En wat het boek betreft, de *Phaneroeseis*, ’t zij hij het geschreven heeft, ’t zij hij het met ingenomenheid citeerde — προσέχει, habet — er is geen spoor van overgebleven. Mededeelingen van Rhodon dienaangaande zijn ons niet bewaard en van de lateren licht ons niemand ter zake van den inhoud voor. Wie weet, of uit zekere traditioneele »phaneroeseis” zijner vereerde Philumene niet onwillekeurig in de overlevering een concrete pennevrucht geworden is? Wel zijn sporen bewaard gebleven van een ander geschrift, dat ten titel voerde Συλλογισμοί en critiek moet geoefend hebben op het Oude Testament. Daarop kan doelen, wat Eusebius in verband met een εἰς τὴν ἑξαήμερον ὑπόμνημα aangaande Apelles verzekert, dat hij nl. μυρία κατὰ τοῦ Μωυσέως ἠσέβησε νόμου, διὰ πλείονων συγγραμμάτων τοῦς Θείους βλασφημήσας λόγους.²⁾ Pseudo-Tertullianus spreekt van »libros quos inscripsit Syllogismorum, in quibus probare vult, quod omnia quaecunque Moyses de Deo scripserit vera non sint sed falsa sint.”³⁾ Dit schijnt een algemeene qualificatie te zijn, ietwat ruimer dan een soortgelijke: »licet non omnibus modis Dei esse deneget legem et

¹⁾ cf. BONWETSCH, *Gesch. des Montanismus*, Erlangen 1881 S. 63 ff.

²⁾ H. E. V, 13.

³⁾ c. 19.

prophetas" bij Origenes. ¹⁾ Meer bijzonder vermeldt laatstgenoemde van Apelles een aanwijzing der onwaarschijnlijkheden in het zondvloedverhaal, met de daaruit voortvloeiende conclusie: *ψευδής ἄρα ὁ μῦθος, οὐκ ἄρα ἐκ τοῦ Θεοῦ ἢ γραφή,* ²⁾ en Ambrosius, die bepaaldelijk het 38ste boek citeert, haalt geestig gevonden bezwaren tegen het paradijsverhaal aan. ³⁾ Blijkbaar hebben wij hier te doen met een product derzelfde soort polemische literatuur, waaraan voor de catholieken de herinnering van Marcion verbonden was ⁴⁾ en welker oorsprong slechts denkbaar is in de kringen dergenen, die niet van jongsaf in heiligen eerbied voor oudtestamentische leeringen en geschriften waren opgevoed. Misschien zouden wij meer met zekerheid dienaangaande kunnen zeggen, indien het *libellus* van Tertullianus tegen de volgelingen van Apelles ons bewaard gebleven was. ⁵⁾

¹⁾ Ep. ad Tit. (ex Apologia Pamphyli martyris pro Origine, Opp. IV, 695. IV app. p. 22, Ed. Lommatzsch, XXIV, p. 314. Verg. evenwel c. Cels. V, 54: *Ἀπελλῆς — μῦθον ἡγούμενος τὰ Ἰουδαίων παράμυθια.*

²⁾ Hom. in Gen. II, 2 ad c. VI (Opp. II, 61 sq.) Ed. Lommatzsch VIII, p. 134.

³⁾ De paradiso c. 5. „Quomodo lignum vitae plus operari videtur ad vitam quam insufflatio dei?

Si hominem non perfectum fecit deus, unusquisque autem per industriam propriam perfectionem sibi virtutis adsciscit, nonne videtur plus sibi homo acquirere quam ei deus contulit?

Et si homo non gustaverat mortem, utique quam non gustaverat scire non poterat; ergo si non gustaverat, nesciebat, si nesciebat timere non poterat; frustra igitur deus mortem pro terrore objecit, quam homines non timebant.”

⁴⁾ Verg. Hiëron. Dial. III c. Pelag. Ed. Ben. IV, p. 536.

⁵⁾ De carne Chr. 8. Gissingen over den tijd van ontstaan bij HARN. Apelles p. 12 s. Over de betrekking tusschen dit boek en Hippolytus

Bij het weinige, dat Rhodon ons van den goedmoedigen Apelles mededeelt, bevreemdt het ons min of meer, dat lateren zooveel van zijn leeringen te vertellen weten. De onderstelde *μιὰ ἀρχή* verdwijnt daar geheel. Zekere neiging om het aantal zijner goden te vermenigvuldigen wordt openbaar. Volgens Hippolytus ¹⁾ zou hij, behalve aan Marcionietische onderscheiding tusschen den goeden God en den Schepper, aan de erkenning van een derden, *πύρινον δὲ τοῦτον* — denzelfden, die tot Mozes sprak — en van een vierden, *κακῶν αἴτιον*, zich hebben schuldig gemaakt. Laatstgenoemden zouden evenwel geen goden maar engelen zijn geweest. ²⁾ Het Summarium voegt er nog aan toe: *προσθεῖς δὲ τὸν χριστὸν καὶ πέμπτον ἐρεῖ.* ³⁾ Hoe meer hoe liever in de beschrijving eener ketterij! Van dien *πύρινος* maakt ook de echte Tertullianus gewag. »Creatorem angelum nescio quem gloriosum superioris dei, igneum, deum legis et Israëlitis», noemt hij hem ⁴⁾ en hij spreekt van »ignei alicujus exstructio aequae angeli.» ⁵⁾ Pseudo-Tertullianus, 't zij hij, gelijk Harnack en Hilgenfeld onderstellen, het verloren geschrift van zijn echten naamgenoot gebruikte, ⁶⁾

zie LIPS. Quellenkr. S. 214; Ketzergesch. S. 187; HARN. Gnost. S. 66; Zs. f. hist. Theol. '74 S. 204 ff. Apelles p. 20 ss.

¹⁾ VII, 38.

²⁾ LIPS. Quellenkr. S. 212: „Hier liegt jedenfalls eine wenn auch wohl theilweise missverstandene Notiz der Quelle zu Grunde.“

³⁾ X, 20.

⁴⁾ pr. haer. 34.

⁵⁾ de res. carn. 5; cf. de anima 23. HARN. Apell. p. 19: „nullus dubito quin Apelles ipse „igneum angelum” deum Israëlitis et catholicorum noninaverit.“

⁶⁾ HARN. Ap. p. 36; HILG. Zs. f. w. Th. 1875 S. 64.

't zij hij, zooals Lipsius leert, uit het verloren *Syntagma* van Hippolytus putte, ¹⁾ drukt zich wat eenvoudiger uit en brengt ons misschien der waarheid een weinig nader, als hij zegt ²⁾: »hic introducit unum deum infinitis superioribus partibus; hunc potestates multas angelosque fecisse; praeterea et aliam virtutem, quam dici dominum dicit sed angelum ponit.» Met dezen berichtgever zijn Philastrius ³⁾ en Epiphanius ⁴⁾ in hoofdzaak eenstemmig, schoon elk zijn bron op eigen wijze bewerkt. ⁵⁾ Allen weten ook van de wereldschepping het een en ander te vertellen. »Virtus dei est quae fecit mundum», zegt de een. ⁶⁾ »Mundum institutum ad imitationem mundi superioris», zegt de ander. ⁷⁾ Epiphanius verklaart: τὰ ὑπ' αὐτοῦ γεγόμενα, Φήσιν, οὐκ ἀγαθῶς εἰργασμένα, ἀλλὰ κατὰ τὴν αὐτοῦ φαύλην διανοίαν τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκτίσται. Origenes, die als deskundige in zake de leer der volgelingen van Apelles bijzonder geroemd wordt, immers hen »ita perfecte superavit, ut eorum causa periodeutes fieret et per singulas quasque urbes per orientem eundo praedicaret», ⁸⁾ verzekert aangaande den ketter: »dominum hunc, qui mundum edidit, ad gloriam alterius ingeniti et boni dei eum construxisse pronuntiat; illum autem ingenitum deum in consummatione saeculi mississe Jesum Christum ad emendationem mundi, rogatum

¹⁾ Lips. Quellenkr. S. 209.

²⁾ cp. 6.

³⁾ cp. 47.

⁴⁾ cp. 44.

⁵⁾ Lips. Quellenkr. S. 209 f. HARN. p. 23 ff. Zs. f. h. Th. '74 S. 209 f.

⁶⁾ Philastrius c. 47.

⁷⁾ Pseudo-Tertullianus c. 6.

⁸⁾ Praedestinatus I, 22.

ab eo deo qui eum fecerat ut mitteret filium suum ad mundi correctionem." ¹⁾ Ter kenschetsing van den werkelijken Apelles geven ons deze halve, deels tegenstrijdige, volzinnen weinig of niets. Blijkbaar verplaatsen zij ons in een Marcionietische wereld, beschouwd door een catholieken bril. Meer bijzonder herinneren zij ons aan onderscheidingen, zooals de Clementinische literatuur ze te maken weet, tusschen een oppergod, *ἀγνωστον καὶ ἀνώτατον*, en een tweetal goddelijke wezens van minderen rang, *ἀφ' ὧν ὁ μὲν εἷς ἐστὶν ὁ τὸν κόσμον κτίσας, ὁ δὲ ἕτερος ὁ τὸν νόμον δούς.* ²⁾ Wij zullen wel doen, zoo wij ons in 't algemeen bepalen tot de onderstelling, dat Apelles, als Marcion, met behoud van zijn wijsgeerig monotheïsme, door den nood gedrongen, immers onder den invloed eener joodsch-catholieke openbare meening, den god en de engelen des Ouden Testaments als wezens van inferieuren rang in zijn cosmos heeft opgenomen. Bespiegelingen van dien aard, denkbaar in alle mogelijke verscheidenheid, ³⁾ waren het natuurlijk uitvloeisel der vereeniging van heidensche wijsbegeerte en joodsche theologie, elkaar ontmoetende in het Christendom.

Van den Christus heet het, dat hij de zoon der hoogste macht was, van boven neergedaald, niet uit een maagd geboren, maar evenmin een schijngestalte. Hij zou volgens Apelles slechts voor een tijd zich een lichaam gevormd hebben uit warmte en koude, droogte en vocht, *ἐκ τῆς τοῦ*

¹⁾ Ep. ad Tit. ex Apol. Pamph. mart. pro Orig. Opp. IV 695 app. p. 22 Ed. Lommatzsch XXIV p. 315.

²⁾ Hom. III, 2; XVIII, 12: cf. Hilg. Zs. f. w. Th. '75 S. 72 ff.

³⁾ cf. Hom. XVIII, 4; Hilg. Zs. f. w. Th. '75 S. 72.

παντὸς οὐσίας, ¹⁾ en dat, na dood en opstanding en zichtbare verschijningen, μηδὲν ἄλλότριον πλεονεκτῶν, aan zijn respectieve elementen weer hebben afgestaan. Terwijl hij zelf ten hemel voer, bleef τὸ τῆς ζωῆς σπέρμα in de wereld achter. Aldus Hippolytus en met hem in hoofdzaak de parallellen. ²⁾ Pseudo-Tertullianus spreekt van »sideream carnem et aëream», een uitdrukking, die volgens Lipsius »wohl nicht auf Rechnung des Epitomators kommt, sondern aus der Quelle stammt.» ³⁾ Ook deze vage mededeelingen verplaatsen ons niet buiten den bekenden, boven ontsloten ideeënkring van Marcion. Geen wonder, dat Origenes de vrijheid neemt op dezen Christus van Apelles mede het evangeliewoord toe te passen: Indien zij u zeggen: zie, hier is de Christus, of daar, gelooft het niet! ⁴⁾

Desgelijks in eschatologicis zou Apelles op Marcionietische wijze geleeraard hebben, dat aan de zielen het privilegie toekwam van zaligheid. Uit hogere sferen waren Gods schepselen neergedaald met min edele bedoelingen. Τοῦ... πατρός... εἰσιν αἱ ψυχαὶ καὶ ἄνωθεν ἐλθοῦσαι φαίνονται. ⁵⁾ »Apelles sollicitas refert animas terrenis escis de supercoelestibus sedibus ab igneo an-

¹⁾ Phil. X. 20: ἐκ τῆς παρακειμένης τοῦ κόσμου οὐσίας. Theod. I 26: ἐκ τῆς τοῦ κόσμου οὐσίας. Tert. de carne Chr. 1: „admissa carne natiuitatem negare ut Apelles”. Adv. Marc. III, 11: „ex fide quidem Christum circumtulisse carnem, nullius tamen natiuitatis, utpote de elementis eam mutuatum.” Verg. over de leer der Stoicijnen: ZELLER Gr. Phil. 3te Aufl. III 1, S 182 ff. Diog. Laërt. VII, 1, 69 (137).

²⁾ Epiph. 44, 2. cf. HARN. Ap. p. 31 ss.

³⁾ S. 211.

⁴⁾ in Matth. Comm. ser. 46 (Opp. I 864; Ed. Lommatzsch IV, p 295).

⁵⁾ Epiph. 44, 5

gelo, deo Israëlis et nostro, qui exinde illis peccatricem circumfinxerit carnem." ¹⁾ Natuurlijk dat deze zondige lichamen te niet moesten gaan. »Frustra nos dicere ad exemplum domini resurrecturos, quum ipse quoque dominus in phantasmate resurrexerit". ²⁾ *Σάρκας τε ἀπόλλυσθαι ὁμοίως Μαρκίῳ λέγει.* ³⁾

Betreffende zijn schriftgebruik wordt nog verzekerd — en ook dit stempelt Apelles tot een Marcioniet — dat hij wet en profeten verwierp niet alleen, maar van evangeliën en brieven op eigenaardige wijze gebruik maakte. *Τῶν δὲ εὐαγγελίων ἢ τοῦ ἀποστόλου τὰ ἀρέσκοντα αὐτῷ αἰρεῖται.* ⁴⁾ »Solo utitur et apostolo, sed Marcionis, id est non toto." ⁵⁾ Zelfs is er van een eigen evangelie van Apelles sprake. ⁶⁾ Epiphanius voegt er bij, dat hij zijn eclecticische methode gerechtvaardigd zou hebben met verwijzing naar een evangeliewoord, luidende *γίνεσθε δόκιμοι τραπέζῃται*, »weest deugdelijke wisselaars". ⁷⁾ Om *τὰ χρήσιμα* uit de gansche Schrift zou het hem te doen geweest zijn, gelijk ook Christus zijns inziens vleesch geworden was om *τὴν ἄνω γινῶσιν* den menschen mede te deelen en daartoe hun te kennen gegeven had, *ἐν*

¹⁾ de anima 23; de res. carn 5.

²⁾ Hiëron. ep. 38 al. 61; ad Pammachiam, Opp I, 36; Ed. Ben. IV, p. 315.

³⁾ Phil. X, 20; cf Epiph: *φάσκον μὴ εἶναι ἀνάοτασιν νεκρῶν.*

⁴⁾ Hipp. VII, 38.

⁵⁾ Pseudo-Tert. ep. 6.

⁶⁾ Hiëron. Comm. in Matth. proem. Opp VII, 1 Beda Vener. Comm. in Luc. proem. bij Hilg. Zs. f. w. Th. '75 S. 73; Harn. Ap. p. 75. Voorbeelden van zijn evangeliën-critiek Tert. de carne Chr. 7, 8; pr. haer. 10.

⁷⁾ 44, 3. Over oorsprong en verbreiding van dit woord zie Hilg. N. T. extra can. rec. IV, p. 27; Harn. Ap. p. 70.

ποιὰ γραφῆ ποιὰ ἐστὶ τὰ φύσει ἐξ αὐτοῦ εἰρημένα καὶ ποιὰ ἐστὶ τὰ ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ. ¹⁾ De bekende tegenstelling dus tusschen oud en nieuw, en overigens een schriftgebruik, dat om de resultaten meer dan om de methode van catholieke zijde veroordeeling te duchten had. ²⁾

Tot dit weinige betreffende Apelles zullen wij ons moeten bepalen. ³⁾ Er is iets verleidelijks in, als Renan de gebrekkige gegevens der bronnen zoo weet aan te vullen en saam te voegen, dat er een gansche levensgeschiedenis, zelfs een geschiedenis van de ontwikkeling zijner theologie uit te voorschijn komt. »Esprit trop juste pour le monde sectaire, où il s'était engagé, Apelle était condamné à changer toujours», zegt Renan, en hij somt zijn veranderingen op. ⁴⁾ Hij doet dit in navolging van Adolf Harnack, die in een veelbelovend, trouwens door roemrijke antecedenten reeds voorafgegaan academisch proefschrift ⁵⁾ betoogd had, dat het onderling verschil der mededeelingen in de bronnen op wijzigingen in de overtuiging van Apelles doelde. Zoo zou hij de scheping eerst van een boozen god, later van een inferieuren engel hebben afgeleid. ⁶⁾ De Schrift zou hij eerst ter zijde gesteld, daarna haar als ten deele het voertuig

¹⁾ cf. Orig. boven bl. 209.

²⁾ Tert. de carne Chr. 6: „quale est ut alterius regulae fides ab ea fide quam impugnat instrumentum argumentationibus suis mutuetur” . . . „Utantur haeretici omnes scripturis ejus cujus utuntur etiam mundo; erit illis hoc quoque testimonium judicii.”

³⁾ Over verdere sporen in de latere literatuur zie HARN. Ap. p. 49 ss.

⁴⁾ Marc.-Aur. p. 155.

⁵⁾ de Apellis Gnosi monarchica, Lips. 1874.

⁶⁾ p. 62.

van gewenschte openbaringen gewaardeerd en ten slotte haar nogmaals geheel verworpen hebben. ¹⁾ Ook zou hij met de *γνώσις* begonnen en met de *πίστις* geëindigd zijn. ²⁾ Met zijn reis naar Alexandrië en den invloed zijner Philumene zou dit alles hebben in verband gestaan. ³⁾ Wij volgen Harnack in deze richting niet. Want behalve dat hij zelf zijn betoog aanmerkelijk verzwakt door aarzelend »Apelleiacos vel ipsum Apellem» voor het wisselen der meeningen verantwoordelijk te stellen, ⁴⁾ heeft ook de wijze, waarop hij uit gegevens van geringe waarde zwaarwichtige conclusiën trekt, onze goedkeuring niet. Wij speuren in zijn methode overschatting van de mededeelingen der oud-catholieke haeresiologen en liever dan met den levendigen Franschman uit hun puin biographische kasteelen te bouwen, leggen wij ons bij het driewerf herhaald »niet erwiesen» van den meer bezadigden Hilgenfeld neer. ⁵⁾

In dit verband — de breede uitweiding over Apelles zou ons bijna de draad van het verhaal doen verliezen — in dit verband voegt ons ook de herinnering aan enkele geestverwanten van Marcion, die, zonder met name bekend te zijn, door de haeresiologen toch sprekende worden ingevoerd.

Reeds boven ⁶⁾ vernamen wij, hoe Theodoretus beweert een negentigjarige ontmoet te hebben, die des morgens

¹⁾ p. 69.

²⁾ p. 77.

³⁾ Zs. f. w. Th. '75 S. 71.

⁴⁾ p. 85 s.

⁵⁾ p. 63.

⁶⁾ bl. 74.

zich met speeksel waschte en als reden daarvoor opgaf, dat hij aan den creator geen verplichtingen wenschte te hebben, door gebruik te maken van het water, dat hij schiep. Op de alleszins natuurlijke vraag der omstanders: waarom eet gij dan? waarom drinkt gij en kleedt gij u en slaapt gij en neemt gij deel aan de voorgeschreven sacramenten? zou hij geantwoord hebben, dat hij zwichtte voor een noodzakelijkheid.

Van een soortgelijk gesprek maakt ook Epiphanius gewag. *Διαλεγόμενος τιμι τῶν αὐτοῦ μαθητῶν, Μαρκιωνιστῆ τιμι*, had Epiphanius zich de vraag ter beantwoording hooren voorleggen, hoe de Satan den Christus, die toch zijn meerdere was — *κύριον αὐτοῦ ὡς ὑμεῖς λέγετε* — ter verzoeking naar de woestijn kon voeren, welke zwaarigheid de angevallene op de volgende wijze had opgelost: »Ik antwoordde hem, zeggende: geloof gij niet, dat de Christus gekruisigd is? — Zeer zeker, zeide hij. — Wie hebben hem dan gekruisigd? — De menschen, zeide hij. — Daarop hernam ik: wie is machtiger, de mensch of de duivel? — De duivel is machtiger, antwoordde hij; waarop ik voortging: Indien de duivel sterker is dan de menschen, en de zwakkere menschen Christus gekruisigd hebben, is het dan te verwonderen, dat hij door den duivel verzocht werd? Maar vrijwillig en niet gedwongen gaf Christus zich over, om onzentwil, in waarheid lijdende, niet uit zwakheid, maar naar eigen keus, ons ten voorbeeld.”¹⁾

Desgelijks vroeg Chrysostomus eens aan een Marcio-

¹⁾ Refutatio 60.

niet, of het opgaan der zon over goeden en boozen niet van Gods goedheid getuigde, en ontving hij ten antwoord:

εἰ μὴ τὸν λόγον ἀπήγει τῶν ἀμαρτημάτων ἀγαθότητος ἦν, εἰ δὲ ἀπαίτει οὐκ ἀγαθότητος. 1)

Zoo ook Hiëronymus. Kort vóórdat hij zijn 38sten brief ad Pammachium schreef — nuper —, had hij een Marcioniet — de Marcionis quidam schola — hooren uitroepen: »vae illi, qui in hac carne et in his ossibus resurrexerit”. De opstanding des vleesches werd door den ketter verworpen en dat met een beroep op den tekst: »vleesch en bloed zullen het koninkrijk Gods niet beërven.” Hiëronymus nam het toen op voor een »resurrectio non solius animae sed carnis” en betoogde, dat dit »niet beërven” het »aandoen van de onsterfelijkheid” niet buitensloot. 2)

Voor zoover deze gesprekken naar waarheid zijn weergegeven — het verhaal van Theodoretus klinkt wel wat al te zonderling, ofschoon de geïncrimineerde watervrees van geen grootere inconsequentie getuigenis aflegt, dan de antipathie onzer behoudslieden tegen Dr. Jenner —, geven zij eenig denkbeeld van de wijze, waarop het toeging bij ontmoetingen tusschen hen, die in theologicis elkanders tegenvoeters waren. Het gesprek, dat Rhodon met Apelles voerde, 3) kan mede dienen tot kenschetsing der godgeleerde disputen van dien tijd.

1) Hom. 3, 3 in Philem. Ed. Ben. XI, 789.

2) Ed. Ben. IV, p. 329; verg. boven bl. 108.

3) boven bl. 204 vg.

Wij willen den kring der Marcionieten, die met name genoemd worden of persoonlijk optreden, niet uitbreiden door er ook Tatianus onder op te nemen, ofschoon hij door Irenaeus in verband met hen genoemd wordt.¹⁾ Laat het waar zijn, dat Encratieten, Montanisten, Manichaeën en Sabellianen in leer en leven punten van overeenkomst hebben met de volgelingen van Marcion, wij zouden de grenzen te ruim trekken, zoo niet geheel uitwisschen, als wij aan dergelijke »halbe Marcioniten”²⁾ mede een plaats gunden in den groep. Ook willen wij ons niet te zeer verdiepen in gissingen naar den leeftijd of de woonplaats van elk dezer Marcionietische grootheden. Voor zoover niet de overlevering dienaangaande eenig getuigenis aflegt of uit het zwijgen en spreken der na elkander of elkander naschrijvende berichtgevers iets bijzonders kan worden afgeleid, is het een tasten in den blinde.³⁾ Daarentegen voegt het ons gedachtig te zijn aan de anonieme Marcionieten, die, naar het bekende woord, minder de geschiedenis vormen, dan de toongeevers, maar zonder wier medewerking toch de hoofden, de leidlieden, met machteloosheid zouden geslagen zijn. Het voegt ons een tafereel te ontwerpen of minstens eenig denkbeeld te vormen van wat men genoemd heeft de Marcionietische kerk.

¹⁾ I. 81, 1

²⁾ VOLKMAR. Jb. '55 S. 218; cf. HARN. Zs. f. w. Th. '76 S. 85, 97; (v. RAUMER, S. August. Conf. '56 zu Conf. V, 9—11?)

Over den leeftijd van Apelles zie HARN. Ap. p. 9, 17; HILG. Zs. f. w. Th. 75 S. 58.

§ 2. *De Kerkgemeenschap der Marcionieten.*

»Faciunt favos et vespae, faciunt ecclesias et Marcionitae», schreef Tertullianus, ter plaatse waar hij handelt over de verbreiding van het onvervalschte Lucas-evangelie onder de apostolische christenen, in tegenstelling met een ander evangelie, dat ook zijn »ecclesias» had, maar afvalligen, »Marcione scilicet conditore vel aliquo de Marcionis examine». ¹⁾

Getuigt deze korte verzekering onweersprekelijk van het bestaan van Marcionietische gemeenten, men heeft vrijmoedigheid gevonden tot de onderstelling, dat wat dezelfde berichtgever elders aangaande de »conversatio haeretica» meedeelt, met het oog grootendeels op het godsdienstig gemeenschapsleven derzelfde kettters geschreven werd.

»Losbandig, aardsch, menschelijk, zonder waardigheid, zonder gezag, zonder tucht, naar den aard van hun geloof» noemt hij hun kerkelijk samenzijn. ²⁾ »Reeds terstond» — zoo vervolgt hij — »weet men niet, wie catechumeen is, wie geloovige; allen mogen gelijkelijk toetreden, aanhooren, bidden, zelfs heidenen, indien zij willen. Het heilige zullen zij er den honden, hun parelen, valsche wel te weten, den zwijnen voorwerpen. Deze tuchteloosheid ³⁾ achten zij eenvoud, terwijl zij onze angstvalligheid ⁴⁾ koppelarij ⁵⁾ noemen. Met allen zonder

¹⁾ adv. Marc. IV, 5.

²⁾ pr. haer. 41, 42.

³⁾ prostrationem disciplinae.

⁴⁾ penes nos curam

⁵⁾ lenocinium.

onderscheid houden zij vrede.¹⁾ Want het bekommert hen niet, of zij al in verschillende richtingen zich bewegen,²⁾ als zij maar samenspannen ter overwinning der eene waarheid. Allen zijn hoogmoedig,³⁾ allen laten zich voorstaan op kennis. De catechumenen zijn klaar, eer zij volleerd zijn. Kattersche vrouwen zelfs, de onbeschaamdén! durven onderwijs geven, strijd voeren,⁴⁾ daemonen uitwerpen, genezingen toezeggen, misschien wel doopen. Hun wijdingen zijn roekeloos, lichtvaardig, zonder bestendigheid. Nu eens stellen zij nieuwelingen aan, dan wereldlingen,⁵⁾ dan weer van de onzen, die afvallig geworden zijn, opdat zij hen, die zij door de waarheid niet kunnen binden, door glorie binden mogen. Nergens komt men gemakkelijker vooruit, dan in het kamp der oproerlingen, waar het zijn op zich zelf reeds verdienstelijk schijnt. Derhalve is heden de een bisschop en morgen de ander, is heden diaken, die morgen voorlezer, heden priester, die morgen leek is; want ook leeken leggen zij priesterambten op."

Na deze leerzame beschrijving gaat Tertullianus aldus voort:

»Wat zal ik van de bediening des woords zeggen, daar zij bij hen een zaak is, die beoogt, niet heidenen

¹⁾ *pacem miscent.*

²⁾ *diversa tractantibus.*

³⁾ *tument.*

⁴⁾ *contendere.* Oehler: *id est disputare.*

⁵⁾ *saeculo obstrictos.* Rigalt: „*eos intelligit qui praefectura aliqu inter gentiles fungebantur.*”

te bekeeren, maar de onzen op een dwaalspoor te brengen. Het dunkt hun veel roemrijker wat staat omver te halen, dan wat neerligt op te heffen. Daarom maken zij er minder werk van hun eigen gebouw op te trekken, dan de waarheid te gronde te richten; onze stichtingen ondermijnen zij om hunne eigene er door te bevorderen. Ontneem hun de wet van Mozes en de profeten en God den schepper en zij hebben geen aanklacht meer uit te brengen. Vandaar dat zij staande gebouwen gemakkelijker tot puinhoopen maken, dan uit neerliggende iets samen te stellen. Kruipend, vlijend en onderworpen slechts gaan zij daartoe te werk. Overigens kennen zij ook voor hunne eigene hoofden geen ontzag. Dat er bij de ketters bijna geen scheuringen zijn, komt hiervan, dat deze niet openbaar worden, als zij bestaan. Hun eenheid zelve immers is scheuring. Ik lieg niet, als ik zeg, dat zij allen onderling van hunne regels afwijken, daar elk naar willekeur wijzigt wat hij ontvangen heeft, gelijk hij, die het hem overleverde, het naar willekeur samenstelde. In de uitbreiding der zaak doet haar wezen en de wijze van haar ontstaan zich gelden. ¹⁾ De Valentinianen mochten doen wat aan Valentinus, de Marcionieten wat aan Marcion geoorloofd was, naar willekeur het geloof veranderen. Op de keper bezien blijken alle ketterijen in vele opzichten met hare stichters in gevoelen te verschillen. De meesten hebben geen gemeenten. Zonder moeder, zonder zetel, van geloof

¹⁾ Agnoscit naturam suam et originis suae morem profectus rei.

ontdaan, zonder vaderland, ¹⁾ zwerven zij rond in hunne nietswaardigheid." ²⁾

Een catholiek uit onze dagen kan niet met grooter verachting op de verdeeldheid der protestanten neerzien, dan deze grondvester van het catholicisme op de verscheidenheid van overgeleverde of nieuw geboren leerin- gen, waartegen hij te velde trok.

Van oudsher heeft men, zooals gezegd, in deze be- schrijving van het kerkgenootschappelijk leven der kettters een schildering van het Marcionitisme gezien. Aldus Neander, Böhringer, Hesselberg en in aansluiting aan hen Adolf Harnack. ³⁾ Inderdaad worden ook de Mar- cionieten met name genoemd. Edoch naast de Valenti- nianen en wie verder ondersteld worden, na aftrek der »plerique", die geen »ecclesias" hebben. Wenschelijk ware het dus, zoo wij aangaande 't gemeenteleven der andere sekten nadere inlichtingen ontvingen, en raad- zaam is het in elk geval, het hier vermelde te toetsen aan wat elders aangaande bestaan en inrichting van Marcionietische kerken blijkt.

»Dat de »wespennesten", boven bedoeld, hoe zeldzaam of talrijk zij mogen geweest zijn, een zekere organisatie met elkander moeten hebben gemeen gehad, valt af te leiden uit eenige zeer weinige, maar niettemin zeer welsprekende toespelingen of verklaringen in de bron- nen. Van bisschoppen en priesters was immers sprake.

¹⁾ extorres.

²⁾ in sua vilitate. Oehler: „ita emendavi verba corrupta"

³⁾ Zs. f. w. Th. '76, S. 81.

Ja, Marcion zelf werd in de overlevering tot bisschop verheven. En als in den bekenden dialoog Megetius in antwoord op de vraag, waarom hij aan Marcion zijn naam ontleent, verzekert: *Μαρκίων ἐπίσκοπός μου ἦν*, werpt Adamantius hem voor de voeten, dat dit willekeur is, naardien hij met dezelfde vrijmoedigheid naar een der opvolgers van Marcion een naam kon dragen. *Ἐξ ὅτου Μαρκίων ἐτελεύτησεν, τσοούτων ἐπισκόπων, μᾶλλον δὲ ψευδεπισκόπων, παρ' ὑμῖν διαδοχαὶ γεγύνασι· διὰ τὶ μὴ τῆ τῶν διαδόχων ἐπωνυμίᾳ κέκλησθε, ἀλλὰ τοῦ σχισματοποιοῦ Μαρκίωνος;* ¹⁾ Ten tijde van dezen pseudo-Origenes achtte men zich dus gerechtigd den Marcionieten een soortgelijk hiërarchisch kerkbestuur toe te dichten als den catholieken.

Maar dan toch zeker een kerkbestuur met minder autocratisch gezag! Wat Tertullianus verzekert van de vrijgevigheid ten opzichte van de leer in kettersche gemeenten, vond een treffend pendant in wat Rhodon Apelles verweet, dat hij te weinig op het onderzoek der waarheid aandrong, te zeer een iegelijk vergunde te blijven bij zijn persoonlijk geloof. *Ἐφασκε μὴ δεῖν ὁλως ἐξετάζειν τὸν λόγον, ἀλλ' ἕκαστον ὡς πεπίστευκε διαμείνειν.* ²⁾ De kerkelijke keurmeesters waren dus zeker weinig streng. Waarbij nog komt — en dit in aansluiting misschien aan wat van de weinig scherpe grenzen tusschen geestelijken en leeken werd gezegd — dat ook het privilege van den doop hun niet schijnt te zijn

¹⁾ I, 13.

²⁾ Eus. H. E. V. 13, 5.

voorbehouden. »Forsitan et tingere” schreef Tertullianus, maar de lateren lieten dit »forsitan”, waar zij de rechten der vrouwen bespraken, weg. Zoo Esnig: »Es ging so weit, dass er selbst den Frauen anempfahl zu taufen”, ¹⁾ en vóór hem Epiphanius: *δίδωσι καὶ ἐπιτροπήν γυναιξὶ βάπτισμα δίδοναι.* ²⁾ In hoever hier laster en legende aan 't werk zijn geweest, waag ik niet te beslissen, maar het bestaan van den doop zelf bij de Marcionietische gemeenten is voldoende gewaarborgd. Tertullianus adv. Marcionem maakt er herhaaldelijk toespelingen op. Nu eens geeft hij er zijn bevreemding over te kennen, dat het lichaam gedoopt wordt bij lieden, die aan opstanding des vleesches niet gelooven. ³⁾ Dan weer dunkt hem een doop met water van den versmaden demiurg den dienaar van den goeden God onwaard. ⁴⁾ Of hij brengt het bestaan der plechtigheid in verband met een bespreking van het Marcionietisch celibaat. ⁵⁾ Of ook hij onderzoekt, in hoever bij Marcionietische leeringen de doop — *fidei ejus sacramentum* — past. *Remissio delictorum?* Maar der Marcionieten God is geen rechter! *Absolutio mortis?* Maar hij heeft met den dood niet gedreigd! *Regeneratio hominis?* Maar zelfs de *generatio* was zijn werk niet! *Consecutio spiritus sancti?* Maar die den geest verleent, moet toch eerst de ziel geschonken hebben! »*Signat igitur hominem, nunquam apud se*

¹⁾ S. 76, hier en elders volgens Neumann.

²⁾ 42, 4.

³⁾ I, 24: *et caro tingitur apud illum.*

⁴⁾ I, 23: *non putem impudentiorem quam qui in aliena aqua alii dei tingitur.*

⁵⁾ I, 29.

resignatum, lavat hominem nunquam apud se coinquinatum, et in hoc totum salutis sacramentum carnem mergit exsortem salutis?" Zoo vraagt van zijn catholiek standpunt Tertullianus. ¹⁾ Ook Cyprianus onderstelt een ontkennend antwoord op zijn vraag: »dat honorem deo qui Marcionis baptisma communicat?" ²⁾ en Augustinus voert zekeren Saturninus sprekende in, die »Marcionis baptismum probare" bedenkelijker acht, dan gemeenschap te hebben met het heidendom. ³⁾ Overigens weten de lateren van dezen doop nog dingen te vertellen, die, voor zoover zij op waarheid berusten, schijnen te bewijzen, dat een vórcatholieke traditie in de dooplechtheden der Marcionieten het bestaan heeft gerekt. »Die Taufe gab er nicht einmal, sondern sogar dreimal, und auch an einem Stellvertreter, je nach dem Vergehen oder im Verhältnisse zu dem Vergehen", zegt Esnig, volgens Neumann, en als Epiphanius hetzelfde verzekert, voegt hij er bij: *ὡς παρὰ πολλῶν ἀκήκοα.* ⁴⁾ Min vriendelijk weet hij zelfs te vertellen, dat dit in verband gestaan heeft met Marcions persoonlijke behoefte aan telkens vernieuwde vergiffenis na zijn herhaald overspel. Ook beweert hij, dat het woord van Jezus: »ik moet met een doop gedoopt worden" hem tot de invoering dezer nieuwigheid geachte gewoonte vrijmoedigheid gegeven heeft. Esnig slaat over dit roekeloos wederdoopen de handen in elkaar en hij verzekert: »Keiner von ihnen

¹⁾ I, 28.

²⁾ Ep. 74, 8.

³⁾ de Bapt. c. Don. VII, 30; Ed. Ben. IX, p. 12.

⁴⁾ 42, 3: *οὐ μόνον δὲ παρ' αὐτῶ ἐν λουτρὸν δίδοιαι, ἀλλὰ καὶ ἐπιτριῶν λουτρῶν, καὶ ἐπέκεινα ἕξοσι διδοιαι παρ' αὐτοῖς τῷ βουλομένῳ*

— den früheren — liess zweimal oder dreimal taufen.”¹⁾ ’t Schijnt hem onbekend geweest te zijn, dat ook de Valentinianen onder dezelfde verdenking lagen.²⁾ Wij leiden er uit af, dat deze ketters in den doop een reinigingssymbool erkenden, in elk geval nog ver verwijderd waren van het catholieke leerbegrip, dat eerlang een character indelebilis zou toeschrijven aan elken doop, die onder aanwending van de juiste formule werd toegediend.

Flauwe grenzen dus misschien tusschen geestelijken en leeken. En evenzoo, naar het schijnt, een weinig scherpe afscheiding tusschen de leden der gemeente en die er buiten stonden. Althans Epiphanius schrijft: τὰ μυστήρια ἐνώπιον κατηγορουμένων ἐπιτελεῖν τοιμῶσι.³⁾ Evenzoo elders⁴⁾: μυστήρια δὲ δῆθεν παρ’ αὐτῶ ἐπιτελεῖται τῶν κατηγορουμένων ὁρώντων. Volgens Hiëronymus was deze vrijgevigheid de toepassing van het Paulinisch woord: »die onderwezen wordt, deele mede van alle goederen dengene, die hem onderwijst.”⁵⁾ Daarentegen maakt Esnig gewag van een mondelinge overlevering, die slechts aan een deel der Marcionieten, een keurbende zeker in onderscheiding van de groote menigte, zou zijn bekend geweest. Deze uitverkorenen zouden getuigd hebben: »Wir gehen den Weg des höchsten Gottes, fern von dem Gotte der Geschöpfe. Wie aber und auf welche Weise dieses ge-

¹⁾ S. 76.

²⁾ Pseudo-Tert. gedicht I, 162: „bis docuit tungi” cf. Hiëron. in Ephes. 4, 4; Ed. Ben. VII, 610.

³⁾ cp. 4. ⁴⁾ cp. 3.

⁵⁾ Comm. III in Gal 6; Ed. Ben. IV, p. 311.

schehen sollte — dies wissen nicht alle".¹⁾ Harnack, die beter dan iemand er den slag van heeft, uit eenige fossiele beenderen een geheele voorwereldlijke diersoort te reconstrueeren, maar daarbij misschien onder den invloed staat van een al te levendige fantasie, verzekert, dat de onderscheiding tusschen perfecti en catechumeni uit een zoo strenge richting als de Marcionietische vanzelf voortvloeide, maar tevens haar noodlottig werd. De noodzakelijkheid van zich in esoterische vormen te hullen zou aan hare verbreiding in den weg gestaan, immers tegenover het veldwinnend catholicisme haar met machteloosheid geslagen hebben. Gaven andere sekten de pretensie van een keurbende van denkers te zijn uit zucht naar zelfbehoud prijs, het Marcionitisme teekende zijn doodvonnis door in strijd met zijn oorspronkelijke illusie tot een »Schulsecte" zich in te krimpen.²⁾ Wij hebben geen vrijmoedigheid in deze abstracte redeneering met hem verder te gaan. Mocht op de Marcionieten van toepassing zijn, wat Tertullianus zegt van ketters, die »omnes tument, omnes scientiam pollicentur", en wier catechumenen »ante sunt perfecti quam edocti", dan past de beschuldiging van tusschen het esoterische en het exoterische de grenzen scherp te trekken op de oudere vertegenwoordigers dezer richting althans niet.

Wat voorts den cultus dezer oncatholieke gemeentenaren betreft, zij hadden hun plaatsen van samenkomst.

¹⁾ S. 76.

²⁾ Zs. f. w. Th. '76 S. 82 ff.

gelijk anderen. Te Deir-Ali, omstreeks drie mijlen ten zuiden van Damascus, werd een opschrift gevonden, luidende: συναγωγή Μαρκιωνιστῶν κώμ(ης) Λεβιάβων τοῦ κυρίου κ(α)ἰ σ(ωτῆ)ρ(ο)ς Ἰη(σοῦ) Χρηστοῦ προνοία Παύλου πρεσβ(υτέρου) — τοῦ λχ' ἔτους. ¹⁾ Een synagoge dus van het 630ste jaar der Seleucidische jaartelling of uit het jaar 318 à 319 van het Christendom. Dat dit gebouw bij de anti-judaïstische Marcionieten »synagoge» heet, een benaming, die door Epiphanius den Ebionieten tot een grief wordt aangerekend, ²⁾ is zeker bevreemdend genoeg. Althans Harnack, die ter beoordeeling van deze bijzonderheid een rijk materiaal heeft bijeengebracht, ³⁾ weet haar niet te verklaren en eindigt met te vragen: »Hat man vielleicht anzunehmen, dass in jener Gegend jüdischer Cult bereits so verschollen war, dass man das Griechische Wort, ohne sich Missverständnissen auszusetzen, gebrauchen könnte? oder soll man es umgekehrt für möglich erklären, dass gerade in Palästina und an den Grenzen der terminus συναγωγή stehende Bezeichnung für öffentliche Versammlungsgebäude war? oder haben die Marcioniten eine früher jüdische Synagoge in Besitz genommen ⁴⁾ und den Namen absichtlich belassen?» Wij weten uit deze verschillende mogelijk-

¹⁾ LE BAS en WADDINGTON, Inscriptions Grecques et Latines recueillies en Grèce et en Asie mineure, III 1870 n°. 2558 p. 583.

²⁾ haer. 30 c. 18: συναγωγὴν θεὸς οὐκ οἶσι καλοῦσι τὴν ἐπιεικῶν ἐκκλησίαν καὶ οὐχὶ ἐκκλησίαν

³⁾ Zs. f. w. Th. '76 S. 104 ff.

⁴⁾ Met verwijzing naar Cod. Theod. 16, 8, 25: „placet in posterum nullas omnino synagogas Judaeorum vel auferri passim vel flammis exuri.”

heden geen keuze te doen, maar zijn geneigd de uitdrukking te voegen bij wat er verder oncatholiek in denken en werken der Marcionieten te vinden is, ten bewijze, dat de oud-christelijke toestanden in de kringen der ketters argeloozer en ongeschondener, dan waar Rome den scepter zwaaide, hebben voortgeleefd.

Dat in bedoelde synagogen om zoo te zeggen sacramenten werden bediend, kan blijken uit wat aangaande den doop werd meegedeeld. Ook van andere mysteriën is sprake, waarbij water als hulpmiddel zou hebben dienst gedaan. *Ὑδατι δὲ οὗτος ἐν τοῖς μυστηρίοις χρῆται*, zegt Epiphanius. ¹⁾ Doelt dit op een bijzonder soort plechtigheden, als die, waarbij het bevreemdend geacht werd, dat catechumenen den toegang hadden? Of ligt aan de half verstaanbare mededeeling het verwijt ten grondslag, dat de man, die tegen den demiurg te velde trok, diens scheppingen zich liet welgevallen? Het bericht zou dan een onderdeel vormen van de reeks beschuldigingen, die besloten lag in het woord van Tertullianus: ²⁾ »Sed ille quidem usque nunc nec aquam reprobavit creatoris, qua suos abluit, nec oleum, quo suos unguat, nec mellis et lactis societatem, qua suos infantat, nec panem, quo ipsum corpus suum repraesentat, etiam in sacramentis propriis egens mendicitacibus creatoris,» een aanklacht, die tevens het bestaan van andere sacramenteele handelingen nevens den doop in de kerkgemeenschap der Marcionieten in zich sluit.

¹⁾ cp. 3.

²⁾ adv. Marc. I, 14.

Zullen wij in dit verband melding maken van de koperen slang, die Theodoretus beweert bij de Marcionieten te hebben aangetroffen, de ὄφιν χαλκοῦν ἐν τινι κιβωτίῳ μετὰ τῶν μουσαρῶν αὐτῶν ἐγκείμενον μυστηρίων? ¹⁾ Het bewerken hangt samen met de verzekering, dat de Marcionieten aan de slang in het paradijs de voorkeur gegeven hebben boven den Heere God, wegens beider ongelijke verhouding tot den boom der kennis. De slang zou bij sommigen vereering genoten hebben, omdat zij in tegenstelling met den Heer tot het verwerven van kennis had aangemaand. Maar hiermee komen wij in de gedachtenkring der Ophiten, en de mogelijkheid bestaat, dat Theodoretus of zijn berichtgever, toen hij met eigen oog — εὗρον ἔγωγε —, naar hij meende in een heiligdom der Marcionieten, de ark met den kopergod zag, niettemin het slachtoffer geweest is van een misverstand. De autopsie was misschien van dezelfde kracht, als de oorgetuigenis aangaande den grijsaard, die met speeksel zich waschte om vrij te blijven van de besmetting van den demiurg.

Op zichzelf staat ook de mededeeling van Esnig: »Wenn Katechumenen starben, so gab er für sie andern die Confirmation'', ²⁾ een wijze van doen, die aan den doop voor de dooden herinnert, waarvan in een der paulinische brieven sprake is. ³⁾ Dat zoodanige doop bij de Cerinthianen in zwang was, verzekert Epiphanius. ⁴⁾ Chrysostomus noemt ook de Marcionieten in dit verband. Bij onverhoopt

¹⁾ I, 24; cf Rel. Hist. 21: εὗρομεν ὄφιν ἐξ ὕλης χαλκοῦ πεποιημένον καὶ ἐν τῷ ἐκείνων προσκινούμενον.

²⁾ S. 76.

³⁾ 1 Cor. 15: 29.

⁴⁾ 28. 7.

sterven van een catechumeen zou zich een der levenden onder een bed verborgen hebben en in naam van den doode bevestigend geantwoord hebben op de vraag, of hij den doop verlangde.¹⁾ Tertullianus daarentegen²⁾ argumenteert uit het paulinisch woord ten bate van zijn opstandingsleer, zonder bij de Marcionieten zoodanigen doop merkbaar te onderstellen. Mocht dergelijke confirmatie voor de dooden in het Oosten en bij de jongere Marcionieten werkelijk hebben plaats gehad, dan zou de vraag rijzen, in hoever aan beide gebruiken eenzelfde gedachte ten grondslag lag, en welke betrekking daarbij te denken is tusschen den doop en de opname in het kerkverband.

Hoe verder de openbare godsdienstoefeningen bij de Marcionieten waren ingericht, zal wel altijd een onbeantwoorde vraag moeten blijven. Over den canon van Marcion hebben wij boven gesproken. Er valt uit af te leiden, in welke geschriften zij hunne stichting zullen hebben gezocht. Ook weet een Arabier, die een »*prae-fatio ad concilium Nicaenum*» schreef,³⁾ te verhalen, dat zij met verwerping der canonieke Handelingen der apostelen een soortgelijk boek hadden opgesteld onder den titel: »*librum propositi finis*», van welk geschrift evenwel, zoo het al bestaan heeft of in dit verband thuis behoort, nergens eenig spoor is overgebleven. Derselfde schrijver beticht hen, dat zij, »psalmos, quos

¹⁾ Hom. 40, 1 ad. Cor. Ed. Ben. X, p. 378.

²⁾ adv. Marc. V, 10; de res. carn. 48.

³⁾ Onder dien titel vertaald door Abraham Ecchellensis. zie MANSI Sacr. concil. II, p. 1057

recitent inter preces fundendas, alios a Davidis psalmis, sibi effinxerunt". Hiermede verhaalt hij niets ongelooflijks. Wel hebben geleerden soms meer liederenbundels in de oudheid gevonden, dan werkelijk aanwezig waren — zoo Cave bij Origenes psalmen van Basilides en Volkmar bij Irenaeus van de Marcosiërs ¹⁾ —, maar dat Valentinus zangen dichtte, wordt ons door Tertullianus herhaaldelijk verzekerd, ²⁾ en aangaande Bardesanes weten wij, dat hij als een andere David zijn volk een bundel van 150 psalmen schonk op eigen gevonden wijze en maat, met zooveel succes, dat Ephraïm de Syriër om het gif te verdringen zijn voorbeeld volgen moest. ³⁾ Wie weet, of de ψάλτης van Justinus niet aan soortgelijke oehoeftte het aanzijn dankt? ⁴⁾ In zoover is de hypothese van prof. Loman niet onhoudbaar, die in het fragmentum Muratorii een toespeling op »novum psalmorum librum Marcioni" lezen wil. ⁵⁾ Wij voegen hier nog bij, wat Muhammed Ibn Ishak verzekerde: »Marcion verfasste ein Buch, dass er Evangelium nannte, und seine Schüler eine Anzahl andere, die Gott allein zu finden weiss." En vooral wat hij er aan liet voorafgaan: »Die Marcioniten haben ihre eigene Schrift, mit welcher sie ihre Religionsbücher schreiben", van welke schriftsoort — zij

¹⁾ LOMAN, Bijdragen bl. 126 vg.

²⁾ de carne Chr. 17, 20.

³⁾ HAHN, Ev. Marc. 1823 S. 32 ff. MERRX, Bardesanes 1863 S. 8. HILGENFELD, Bardesanes 1864 S. 25 f.

⁴⁾ EUS. H. E. IV, 18. 5.

⁵⁾ Bijdr. bl. 26, 127 vg. — tenzij Harnack had weten waar te maken, wat hij achter zijn commentatio historica als thesis stelde, dat nl. *psalmorum* door *propositionum* te vervangen is. Zie evenwel p. 109.

draagt een Syrisch type — hij eenige proeven mededeelt. ¹⁾

Voorts is er, mirabile dictu, sprake van vasten en van sabbat vieren. Gelijk Epiphanius zegt: *νηστείαν δὲ καὶ τὸ σάββατον κηρύττει.* ²⁾ Of liever, want viering kan men zoodanig gebruik van den zevenden dag niet noemen, de Marcionieten zouden des zaterdags gevestigd hebben en wel uit antipathie tegen den jodengod. Die God toch rustte na volbrachten scheppingsarbeid en stelde mitsdien den sabbat als een rustdag in. De Marcionieten dan, door te vasten in plaats van te rusten, toonden geen gemeenschap te hebben aan zijne werken. *Ἡμεῖς νηστεύσωμεν ταύτην ἵνα μὴ τὸ καθήκον τοῦ Θεοῦ τῶν Ἰουδαίων ἐργαζώμεθα.* Ephraïm Syrus gaf aan deze soort Marcionieten een naam, dien Assemani vertaalt door *sabbatici.* ³⁾ Volgens den Fihrist diende hun — laat ons zeggen anderen, of den Marcionieten der legende — een levenslang bidden en een onafgebroken vasten als middel om aan de strikken van Satan te ontgaan. ⁴⁾

Het is er ver van af, dat wij dit weinige, van alle oorden bijeenverzameld, zouden aanmerken als een eenigszins gelijkend beeld van der Marcionieten kerkelijk godsdienstig leven. Slechts blijkt er uit, dat men in waarheid van een Marcionietische kerkgemeenschap spreken mag. En wel verbreid over alle landen en gedurende een tijdsverloop van vele eeuwen. Immers, de haeresiologen der oudheid, zij mogen dan ten deele antiquaren ge-

¹⁾ Fluegel, Mani S. 160, 167 f.

²⁾ 42, 3.

³⁾ Bibl orient. II, p. 121.

⁴⁾ FLUEGEL, Mani S. 160.

weest zijn en met zekere praal oude bronnen hebben nageschreven, zij zouden niet met zooveel heftigheid tegen het Marcionitisme te velde getrokken zijn, indien het niet nog in hunne engere of ruimere omgeving van invloed was op hunne tijdgenooten. Gelijk Epiphanius verzekert: *ἔτι καὶ νῦν ἐν τε Ῥώμῃ καὶ ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν Αἰγυπτίῳ τε καὶ ἐν Παλαιστίνῃ, ἐν Ἀραβίᾳ τε καὶ ἐν τῇ Συρίᾳ, ἐν Κύπρῳ τε καὶ Θηβαίδι, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Περσίδι καὶ ἐν ἄλλοις τόποις εὕρισκται.*¹⁾

Bevreemdend mag deze verbreiding heeten, als wij bedenken, dat het in den grond een ascetische sekte gold. Immers ascetisme was, zooals wij zagen, in de overlevering het blijvende kenmerk van Marcion en zijn volgelingen. Een ascetische sekte, die met name in kuischheid het heil der zielen zocht en mitsdien uitsluitend uit proselieten gerecruteerd moest worden. Gelijk Tertullianus zeide: »Non tinguitur apud illum caro, nisi virgo, nisi vidua, nisi coelebs, nisi divortio baptismata mercata.”²⁾ En elders: »Nuptias non conjungit, conjunctas non admittit, neminem tingit nisi coelibem aut spadonem, morti aut repudio baptismata servat.”³⁾ En wederom: »Nec conjungens marem et feminam nec alibi conjunctos ad sacramentum baptismatis et eucharistiae admittens, nisi inter se conjuraverint adversus fructum nuptiarum.”⁴⁾ Dat dit de ruime verbreiding en het langdurig bestaan te merkwaardiger maakt, behoeft

¹⁾ 42, 1.

²⁾ adv. Marc. I, 29.

³⁾ id. IV, 11.

⁴⁾ id. IV, 34.

geen betoog. Toch zullen wij wel doen met ook hier tusschen theorie en praktijk te onderscheiden en de mogelijkheid niet uit het oog te verliezen, dat ook in dit opzicht plebejers en aristocraten in dezelfde godsdienstige gemeenschap verkeerd kunnen hebben, overeenkomstig de onderscheiding der Buddhisten: »Wie sterk is kiest het rotspad vol gevaar en steilte, als hij den berg bestormen wil; de zwakke gaat de slingerpaden langs en staat gedurig stil.”¹⁾ Tertullianus althans vond vrijmoedigheid om na de vermelding van het verplicht celibaat der »fideles” onder de Marcionieten te laten volgen: »viderint enim catechumeni ejus.”²⁾ Dat overigens ook minder ontwikkelden zich schaarden in de gelederen dezer intellectueel en moreel zoo voortreffelijken, kan mede blijken uit de toespeling op veler astrologische praktijken, die besloten ligt in de verzekering van Tertullianus: »nam et mathematici plurimum Marcionitae.”³⁾

§ 3. *Het Marcionitisme in de geschiedenis.*

Vraagt men, wat er verder van deze Marcionieten geworden is, dan kan slechts een antwoord gegeven worden in eenige zeer vage aanduidingen.

»Au IVe et au Ve siècle la secte, vivace encore, est combattue avec énergie, comme un fleau actuel”, zegt

¹⁾ Edwin Arnold, *The light of Asia*.

²⁾ *adv. Marc.* V, 7.

³⁾ *adv. Marc* I, 18.

Renan, ¹⁾ met verwijzing naar »Jean Chrysostome, Saint Basile, Saint Épiphane, Théodoret, l'Arménien Eznig, le Syrien Boud le Périodeute»; en Harnack, die zich beklagt, dat de studie van het jongere Marcionitisme sinds menschenleeftijden braak ligt, vindt toch vrijmoedigheid wat van die geschiedenis bekend is saam te vatten in de volgende bewoordingen ²⁾:

»Der Marcionitismus leidet vor allem unter den Folgen der Verwandlung der Katholischen Grosskirche in die Reichs- und Staatskirche. Erlegen aber ist es schliesslich nicht ihr, sondern den Umarmungen des Manichaeismus, der ihn innerlich corrumpirte und Raum und Gebiet in Beschlag nahm. Aber völlig hat auch dieser stärkste Feind ihn nicht bezwingen können; seine Wirkungen reichen viel mehr noch durch eine Kette von Vermittelungen in die Geschichte des Mittelalters hinein, ja bis in die Geschichte des Abendlandes im 12ten und 13ten Jahrhundert, in welchem es doch seit 700 Jahren vergessen war. Im 4—7ten Jahrhundert finden wir ihn immer mehr nach Osten gedrängt, vornehmlich zahlreich längs des ganzen Streifens, der vom Südostufer des schwarzen Meeres bis zum persischen Golfe und zum rothen Meere zieht; aber auch in Klein-Asiën und Griechenland sind noch im 4 und 5 Jahrhundert Marcioniten zu treffen.»

Enkele bijzonderheden mogen dienen om deze schets wat nader uit te werken.

¹⁾ Marc-Aurèle p. 160.

²⁾ Zs. f. w. Th. 1876 S. 84.

In Spanje voelde nog in 't laatst der vierde eeuw de dichter Prudentius zich genoopt zijn harp te tokkelen ter bestrijding van Marcion.¹⁾

Betreffende Afrika schrijft Praedestinatus: »Item post aliquantos annos jam devicti atque detecti in Africanis partibus pullulabant, quos Tertullianus modis omnibus ita obtinuit, ut ipsos faceret contra sectam suam publice praedicare".²⁾ Desgelijks noemt omstreeks 370 de Numidiër Optatus Marcion onder degenen, »quorum per provincias Africanas non solum vitia, sed etiam nomina videbantur ignota", onder de »haereticos, cum erroribus suis mortuos et oblivione jam sepultos." ³⁾ Met dezen staat van zaken schijnt het samen te hangen, dat Augustinus van de Marcionieten zoo weinig nota neemt. In al zijn werken worden zij slechts zeven malen met name genoemd. Niet dat de omstandigheden hem niet noopten zich nu en dan met hen in te laten. Hij verzekert uitdrukkelijk, dat te Carthago aan het strand voor een talrijk publiek een boek van een Marcioniet of soortgelijken ketter, een dergenen, die den Schepper en de wet verwerpen, voorgelezen en aan hem ter weerlegging opgedragen werd. Zijn geschrift *contra adversarios legis et prophetarum* zou daaraan den oorsprong danken.⁴⁾ Doch de vijand was van weinig beteekenis meer. Met Marcion en Sabellius en vele anderen, die met den christennaam ten onrechte zich tooien, »dissen-

¹⁾ Zie boven bl. 13.

²⁾ c. 22.

³⁾ de schism. Donat. I, 9.

⁴⁾ Retract. II 58, Ed. Ben. I 45.

siones quaestionesque sileantur”, mocht hij schrijven. ¹⁾

Op Noord-Italië in het begin der vijfde eeuw schijnt het te doelen, als pseudo-Ambrosius met het oog op de Marcionieten schrijft: »quamvis paene defuerint”. ²⁾ Ook Philaster van Brescia, in het laatst der vierde eeuw, behandelt de ketterij met weinig warmte. Misschien hangt dit een en ander samen met het feit, dat de keizers Theodosius I en Valentinianus II aan de »Marcionistae” mede een plaats gegeven hebben op de lange lijst der ketterijen, met het oog waarop gedecreteerd werd: »nusquam in Romano solo conveniendi orandique habeant facultatem.” ³⁾

Verder oostwaarts hebben zij een veel taaier leven gehad. In de werken van Hiëronymus, die te Antiochië en te Constantinopel verblijf hield en bij herhaling reizen door het Oosten deed, worden zij dientengevolge meer dan vijftig malen gememoreerd.

Salamis op Cyprus stond bij Chrysostomus in beklag, als zijnde een plaats, *ὑπὸ τῆς αἰρέσεως τῶν Μαρμιονιστῶν πολιορκούμενος*. De patriarch zou er de dwaalleer met wortel en tak hebben willen uitroeien, indien hij geen balling geweest ware — *ἀλλ’ ἐφθην ἐκβληθεὶς* —, weshalve hij den bisschop van Constantinopel op het geval opmerkzaam liet maken en hem de verdere behartiging der zaken toevertrouwde. ⁴⁾

Dat het Marcionitisme ook in Syrië tot niet geringe

¹⁾ Ep. 118 ad Diosc. 12. Ed. Ben. II 252.

²⁾ Comm. ad Tit. 2:6. Ed. Ben. in app. Tom. II p. 296.

³⁾ Cod. Theod. XVI 5, 65.

⁴⁾ Ep. 221 ad Const. Ed. Ben. III p. 722.

ontwikkeling kwam, getuigt, behalve de boven ¹⁾ opgesomde reeks van syrische schrijvers, Zenobius, Paulonas, Ephraïm Syrus, Bud en Daniël, in de vierde of vijfde eeuw Theodoretus. Deze bisschop beroemt er zich op, ofschoon hij het aan goddelijke genade dankt, dat hij *πλείους μὲν ἢ χιλίας ψυχάς* van de Marcionietische ziekte bevrijdde, en dat als herder over tachtig gemeenten — *τοσαύτας γὰρ ἢ Κύβρος παροικίας ἔχει.* ²⁾ Karakteristiek is, wat hij verhaalt van de bezwaren, waarmede hij daarbij te worstelen had. ³⁾ Het ging hem bij 't uitroeien van het onkruid overeenkomstig Ps. 109 : 5, »zij hebben mij kwaad voor goed opgelegd en haat voor mijne liefde". De tegenpartij bezigde toovermiddelen en stond met daemonen in verband. Zulk een onzichtbare vijand voegde hem op zekeren nacht in het syrisch toe: »Waarom bekomt gij Marcion? Wat kwaads deed hij u? Staak dat en zoek vrede. Reeds lang zou ik u doorboord hebben, indien ik niet Jacobus aan het hoofd der martelaren wacht over u zag houden!" De stem werd niet alleen door Theodoretus, maar ook door zijn slaapgenoot en door allen, die in het huis waren, gehoord. Toch was er niemand te vinden. De beschermengelen, die den bisschop het leven gered hadden, bleken te zijn *τοῦ ἐλαίου τῶν μαρτύρων ληκύθιον*, dat aan zijn bed hing, en *τὸ περιβόλαιον Ἰακώβου*, dat onder zijn hoofd lag. Het zou bij deze gelegenheid geweest zijn, dat hij, na eenig oponthoud te acht uur een Marcionietisch dorp binnendringende, er

¹⁾ Bl. 16.

²⁾ Ep. 113.

³⁾ Hist. Rel. 21.

de koperen slang ontdekte, waarvan boven ¹⁾ gesproken werd.

Een soortgelijke anecdote verhaalt Amrus betreffende zekeren bisschop Peroës. In de vergadering van geestelijken, waaraan hij deelnam, zou een vader zijn veertienjarigen zoon hebben binnengebracht, die door een Marcioniet uitgescholden was niet alleen, maar ook beroofd van het vrij gebruik van oog en tong. De knaap had een zwarten raaf uit des Marcionieten mond zien uitgaan en op zich aanvliegen. Maar de wondermachtige beden van den bisschop brachten hulp. Hij legde hem de hand op de oogen, stak den vinger in zijn mond, sloeg een kruis en gaf den ongelukkige gezichtsvermogen en spraak terug. ²⁾

De Arabieren maakten nader kennis met het Marcionitisme onder de regeering van kalif Mehdi, onder wiens bestuur, behalve van andere dwaalleeraars, ook werken van Marcion uit het parsi en het pehlevi in het arabisch vertaald werden, door Abd Allah en andere geleerden. Zoo althans verhaalde ten jare 321 der hegira of 943 na Chr. Mohammed ben Ali Abdi van Khorasân aan kalif Kaher, met de bijvoeging, dat Mehdi zonder verchooning tegen al die ketterijen te velde trok. ³⁾

Zoo zijn wij reeds afgedaald tot in de tiende eeuw. Naar dienzelfden tijd verwijst ook Muhammed Ibn Ishak,

¹⁾ Bl. 231.

²⁾ ASSEMANI, *Bibl. Orient.* III 1 p. 447.

³⁾ MASOUDI, *Prairie d'Or.* c. 126 (vertaald door Barbier de Maynard in de *Collection des Ouvrages Orientaux*, publiés par la Société Asiatique, VIII p. 293.)

wiens Fihrist, een product dier eeuw, ¹⁾ van de dwaal-leer als nog in wezen melding maakt. »Sie verkriechen sich hinter das Christenthum und halten sich zahlreich in Churàsân auf», schrijft hij, en hij verzekert van hen, dat zij »den Christen näher stehen als die Manichäer und Bardesaniër.» ²⁾ Churàsân ligt bezuiden den Oxus in de omgeving van de Caspische zee en behoort mitsdien tot het rijksg gebied van Perzië, waarin het Marcionitisme reeds tijdens Epiphanius doorgedrongen was. ³⁾

In dit verband dient ook melding gemaakt te worden van de werkzaamheid eens bisschops Subchaljesus, die, volgens Thomas, den auteur eener *Historia monastica*, om zijn bekendheid met velerlei talen naar de Chalanieten en Dilumieten aan de Caspische zee gezonden werd en vandaar zelfs verder oostwaarts toog om heidenen te bekeeren of Marcionieten en andere kettters in den schoot der kerk terug te brengen. ⁴⁾

Een taai leven dus, vooral in de streken, waar van oudsher theosophie en dualisme tierden. De eigenaardige vormen, waarin het vermoedelijk in den aanvang zoo veel eenvoudiger Marcionitisme zich ontwikkelde, vinden daarin zeker hun verklaring. En ook het feit, dat het naam en vormen allengs verliest. »Den Umarmungen des Manichaeismus erlegen», schreef Harnack. Zoo achtte ook Gieseler het waarschijnlijk, »dass damals alle dualistische Parteien ohne weitere Unterscheidung Mani-

¹⁾ FLÜGEL, Mani S 30.

²⁾ S. 160.

³⁾ Zie boven bl. 235.

⁴⁾ ASSEMANI, Bibl Orient. III, I p. 491

chäer genannt wurden".¹⁾ In zoover is het mogelijk, dat ook het Marcionitisme mede zijn aandeel gehad heeft aan het optreden der latere richtingen, waarin het dualisme voortleefde. Allereerst betreffende de Paulicianen is dit denkbaar. Zelfs onderstelt Gieseler, dat Constantinus, de stichter hunner sekte, bij Samosata, in het midden der zevende eeuw, onder »ein verwilderten Haufen von Marcioniten", lieden, die door het verlies van voorganger en geschriften tot onkunde en ruwheid vervallen waren en slechts een traditioneelen eerbied voor evangelie en apostel bewaard hadden, als hervormer is opgetreden, en dat mitsdien het Paulicianisme, behoudens alle verdere verschil, een terugkeer tot het practisch standpunt van Marcion was.²⁾ Dit moge wat al te concreet gedacht zijn, een adertje van het oorspronkelijk Marcionietisch bloed kan er lichtelijk mee onder gelooopen hebben. En als wij in de bonte kleurschakeering van het sektewezen der middeleeuwen dit roode tintje volgen willen, dan komen wij, wie weet, nog bij allerlei beruchte en beroemde namen te recht. Tot in de zeventiende, ja misschien tot in de negentiende eeuw hebben in Thracië Paulicianen geleefd. Door hen komen wij straks op Euchieten en Bogomielen. Voorts was de tijd der kruistochten bij uitnemendheid dienstig om oostersche ketterijen naar het Westen over te brengen. »De bonte stroom van 't Christendom buiten de kerk", schrijft Reitsma, »zakte van lieverlede uit het Oosten

¹⁾ Stud. u. Krit. 1829 S. 105.

²⁾ Stud. u. Krit. 1829 S. 106.

(Klein-Azië en Armenië) over den Bosporus naar Thracië en Bulgarije af, waar hij nieuwe krachten opdeed, om vandaar den kronkelenden loop naar 't Westen te volbrengen. Als Paulicianen of hun aanverwanten zich langs allerlei wegen in Italië, Frankrijk, enz. neerzetten, vonden zij overal gelijkgezinden, bij wie zij zich aansloten, of die met weinig woorden te winnen waren voor hun afkeer van de kerk en ijver tot onderzoek des N. T. Zoo ontstond in de elfde en twaalfde eeuw een menigte anti-kerkelijke vereenigingen met een dualistisch en bijbelsch grondbeginsel, die zich in 't verborgen voortplantten, gelijk hun gansche bestaan doorgaans met nevelen omhuld is. De naam Katharen duidt reeds aan, dat zij uit Grieksche landen opkwamen. Nog nadere aanwijzingen bevatten de ketternamen Bulgari (Bougres), alsmede Publicani, 't welk zonder twijfel een verbastering is van den naam Paulicianen, verdraaid in den mond van Fransche kruisvaarders. De Publicani kwamen in het zuiden van Frankrijk voor." ¹⁾

Nog een schrede verder en wij komen bij de Waldenzen aan.

Maar zoo voortgaande zouden wij toch zeker de historische lijn al te zeer rekken. Een kleur kan zoo verwaterd worden, dat zij geen kleur meer is. Wij dienen op onze schreden terug te keeren en tevreden te zijn met de duidelijke sporen van der Marcionieten onmiskenbaar bestaan. Wij vonden ze in de tiende eeuw. Ik

¹⁾ Bibl. v. Mod. Theol. 1878. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van het Christendom buiten de kerk, bl. 84 v.g.

voeg hier nog bij, wat Reitsma in onuitgegeven noten bij zijn straks aangehaalde verhandeling zegt: »Opmerkelijk is het, dat Jacob Tollius in zijn Anathematismen ¹⁾ naast de in de elfde eeuw voorkomende verdoemelijke secten der Euchieten en Bogomielen niet de Paulicianen, maar de Marcionieten noemt.»

Nu nog een woord over de verstandhouding tusschen de catholieken en deze ketters.

Uit de verhalen van Amrus en Theodoretus kunnen wij afleiden, dat die verstandhouding weinig vriendschappelijk was. Trouwens, dit bleek ons reeds voldoende uit den toon der polemiek in de bronnen, die wij raadpleegden. »Honden», »wolven», »wespen», »vee», uitdrukkingen als deze treffen wij bij herhaling aan. »Horzels» schrijft Epiphanius, »pestis» Ambrosius. ²⁾ Hiëronymus denkt, als hij hen noemt, aan hyena's, met toepassing van Jer. 11 : 8. ³⁾ Een gansche bloemlezing van min vriendelijke epitheta zou men kunnen samenstellen. De vertegenwoordigers dezer ketterij waren den catholieken ternauwernood duldbaar. »Omnis haereticus et falsum dogma defendens impudenti vultu est», schrijft Hiëronymus. ⁴⁾ Ja, Chrysostomus verklaart: ἀσελγείας ἀπάσης

¹⁾ Hij bedoelt die van Euthymius Zygadenus, tijdgenoot van Alexius Comnenus, in 't begin der 12de eeuw. Het zesde anathema geldt degenen, die zeggen: *ὡς ὁ ἐν κυρίῳ γάμος καὶ ἡ κατὰ θεὸν προσηγορία βδελυκιά εἶσι τῷ θεῷ*. JAC. TOLLII Insign. itiner. ital. p. 106, 116.

²⁾ Hexaëm. 1 : 8.

³⁾ Comm. XVIII in Jes. 65. Ed. Ben. III p. 482.

⁴⁾ Comm. in Eccles. 8. Ed. Ben. III p. 758.

*ἡ τῶν αἰρετικῶν σωφροσύνη χείρων ἐστί.*¹⁾ Vandaar geen geringe vrees voor besmetting. Als de kettters van hun zijde poogden »funesta sanctorum mentibus inferre contagia»,²⁾ dubbel moesten dan de vertegenwoordigers der zuivere leer op hunne hoede zijn. Wij vernamen reeds, hoe, volgens Praedestinatus, ter wille van Apelles' aanhangers, Origenes »periodeutes» werd en predikte »per singulas quasque urbes per orientem eundo.»³⁾ De haeresis Apellitarum nu en die der Marcionieten zijn nauw genoeg verwant om ze voor elkaar in de plaats te stellen. En anders, wat de laatsten betreft, getuigt nog dezelfde Praedestinatus uitdrukkelijk: »Marcionitae, cum universalem Orientis ecclesiam macularent, ab Origine superati, confutati et per singulas sunt civitates damnati.» Dat ook in latere eeuwen de periodeuten nog handen vol werk hadden, bleek ons uit de tochten, die Subchaljesus ondernam en uit het bestaan van »Boud le Périodeute»,⁴⁾ om niet te spreken over de bemoeiingen van Theodoretus. Wij mogen onderstellen, dat waar Marcionieten en catholieken met elkander in aanraking kwamen, 't zij bij toeval, of als zij onder elkaars duiven kwamen schieten, het aan min vriendschappelijk dispuut zelden ontbrak. En dat van eeuw tot eeuw. In den be-

¹⁾ de virg. 3 cf. Hom. XV in 1 Cor.

²⁾ AMBROSIUS, Hexaëm. 1:8. Verg. KOFFMANN, Die Gnosis nach ihrer Tendenz und Organisation, Breslau 1881, S. 8 f.: „Wahrscheinlich... dass die Gnostiker mit Vorliebe ihre Adepten in christlichen Kreisen werden gesucht haben.“ Zie boven bl. 222 vg.

³⁾ c. 22.

⁴⁾ Verg. Renan in het Journal asiatique 1856 p. 251.

ginne natuurlijk het minst. Het gesprek, dat Rhodon met Apelles voert, maakt nog den indruk van vrij vriendschappelijk te zijn. Toch spreekt ook hij reeds van den Pontischen »wolf". Toen in het Christendom joodsche en heidensche beschaving tegen elkaar stuitten, zullen zij reeds terstond afstootend op elkander gewerkt hebben. Naarmate het heidensche element tegen de overvleugeling door het van jodendom doortrokken catholicisme zich meer verzette en onafhankelijker zijn gang ging, zal de tegenstelling te scherper geworden zijn. Van de dagen van Justijn den martelaar afaan, kunnen wij zeggen, tot diep in de middeleeuwen is het Marcionitisme een steen des aanstoots geweest voor de catholieke christenen en heeft het, hier korter, daar langer, nu met minder, dan met meer succes, den strijd tegen de bovendrijvende partij gestreden.

Dat het gedurende een zoo lang tijdsverloop en bij een verbreiding over zoovele plaatsen zich zelven niet gelijk bleef, laat zich denken. Het gemis van een hiërarchisch systeem als dat, waaraan het catholicisme zijn duurzaam bestand ontleende, gevoegd bij den uiteenloopenden aard van het Oosten en van het Westen, moet in hooge mate de verscheidenheid in de hand gewerkt hebben. Daarmede hangt samen, dat de berichtgevers op menig punt zooveel van elkander verschillen. In de elkaar tegensprekende beschrijvingen spiegelt zich de veelkleurigheid af van het bont geheel. Westersche philosophie, oostersche theosophie, parsisch dualisme, en wat niet al, zullen op de veelzijdige ontwikkeling van het verschijnsel invloed geoefend hebben. Indien wij

terecht in de »separatio legis et evangelii'' en in de antipathie van heiden-christenen tegen het joodsch catholicisme den oorsprong van het dusgenaamd Marcionietisch tweegodendom gezocht hebben, dan is tusschen dat eenvoudig begin en de latere leer der velerlei hoogste machten meer een historisch, dan een dogmatisch verband. Het is ondoenlijk den gang van dat historisch ontwikkelingsproces te beschrijven, noch zou het de moeite loonen de nuances, die de bronnen ons deden kennen of vermoeden, te rangschikken naar de orde van plaats of tijd. Het is voldoende op de verscheidenheid te hebben gewezen. Wij eindigen onze schets met de wetenschap, dat naast het catholicisme eeuwen lang een vorm van christendom heeft voortbestaan, waarin de herinnering bewaard werd aan een vóór-catholiek verleden, maar dat onder den druk van ongunstige tijdsomstandigheden in wonderlijke speculatiën en onpractische dweperijen verlopen is.

BESLUIT.

Marcion in de lijst van zijn tijd.

Indien ik onder dezen titel aan mijn schets eenige slotbeschouwingen toevoeg, dan bedoel ik daarmee niet den geheelen achtergrond te teekenen, waartegen het Marcionitisme als historisch verschijnsel in al de phasen van zijn ontwikkeling uitkomt, maar meer bijzonder den staat van het christelijk godsdienstig leven te overzien ten tijde toen Marcion optrad, om te ontdekken of nog eenige gegevens op te sporen zijn, die ter verklaring van zijn streven dienen kunnen.

De Marcionieten waren christenen, werden althans door al de catholieken, ondanks den heftigen tegenzin, dien zij hun inboezemden, als zoodanig erkend. Dit wijst op het feit, dat in de eerste helft der tweede eeuw de verscheidenheid onder de christenen reeds groot was. Zoo groot zelfs, dat Justinus aan den christennaam geen engere beteekenis toekent, dan aan dien van »philosoof". *Οἱ τὰ ἐναντία δοξάσαντες καὶ δογματίσαντες τῶν παλαιῶν τῷ ἐνὶ ὀνόματι προσαγορεύονται φιλόσοφοι*, zegt hij, ¹⁾

¹⁾ Apol. I, 4; cf. 7, 26.

daarmee te kennen gevende, dat in zijn schatting of blijkens zijn ondervinding Christus-belijdenis zonder meer een weinig bindend formulier van eenheid is.

Onder die gemeenschappelijke vlag voeren dan ook in zijne dagen niet weinig uiteenlopende meeningen.

Ter kenschetsing van die verscheidenheid blijft steeds belangrijk de wijze, waarop Justinus met Trypho de grenzen tusschen joden en christenen trekt. De vraag is, of met de belijdenis van den Christus het naleven der wet gepaard mag gaan. Justinus antwoordt bevestigend, mits men zich wachte van christenen uit de heidenen tot dezelfde dienstbaarheid te verplichten. Hij weet van lieden, die dit voorbehoud niet in acht nemen en het zelfs niet wagen *κοινωνεῖν ὁμιλίας ἢ ἐστίας τοῖς τοιούτοις*. Met der zoodanigen exclusivisme heeft hij geen vrede. Hij gunt den geboren joden hun wet en den geboren heidenen hun Christus zonder wet, maar aan beiden hun vrijheid. Wil daarenboven een heiden-christen judaïst worden, hij is er hem niet te minder om, mits hij zijn Christus-belijdenis voor de wet niet prijsgeve. De wet is bijzaak, de erkenning van den Christus hoofdzak, zoozeer, dat een jood, die vóór zijn dood tot die erkenning niet komt, ondanks zijn trouw aan de wet, een verlorene is. ¹⁾ Een waarlijk liberale schikking dus, die Justinus intusschen elders beperkt door in den geest van Hand. 15 het vrijmoedig eten van *εἰδωλόθυσια* te veroordeelen als ketterij. ²⁾ Deze beantwoording van eigen gestelde vragen wijst op het bestaan van minstens

¹⁾ c. Tryph. c. 47.

²⁾ c. 35.

drie nuances, drie hoofdtypen als het ware, alleen reeds veroorzaakt door het samenleven van joden en heidenen in dezelfde kerk. Aan de eene zijde de onvoorwaardelijke eerbiediging, aan de andere zijde de algeheele verwerping der joodsche wet, en daartusschen de transactie in het midden. Wie zegt ons, hoeveel verscheidenheid de ongelijksoortige practijk aan de grenzen tusschen centrum en rechter of linker zijde nog daarenboven te aanschouwen gaf? ¹⁾

Maar behalve de nuances, door de uiteenlopende verhouding tot de joodsche wet in het leven geroepen, hoeveel wind van leering, die uit alle hemelstreken blies! In zijn ons bewaard gebleven werken noemt Justinus, behalve Marcion, nog Simon, Menander, Saturnilus, Basilides, Valentinus, en in zijn verloren »liber adversus omnes quae exstiterunt haereses" misschien nog meer. ²⁾ Al deze mannen vertegenwoordigen zekere denkbeelden en hadden een grooter of kleiner getal aanhangers. Tusschen de meeningen dier toongevers en het Marcionitisme is licht in het een of ander opzicht verband.

Wij willen ons hier niet verdiepen in een onderzoek naar den historischen grondslag der Simon-legende — Hilgenfeld wijst op den joodschen magiër, dien Josephus zich laat mengen in de zaken van Felix en Drusilla ³⁾ — noch ook in de vraag, in hoever de Simon der legende

¹⁾ Verg. HARNACK, Dogmengesch. S. 63 ff.

²⁾ Apol. I, 26; c. Tryph. 35.

³⁾ Ant. XX, 7. 2; HILG. Kgs. S. 36, 169 ff.

een »Zerrbild" van Paulus, het Paulinisme of het Marcionitisme is — prof. Loman heeft tegen het thans heerschende gevoelen eenige bedenkingen geopperd¹⁾ —, wij constateeren slechts, dat de leer, die in de *Recognitiones* door Simon Magus verkondigd wordt, bij alle overeenkomst met wat wij als Marcionitisme leerden kennen, door de leer van Marcion toch niet gedekt wordt en dus minstens een andere nuance moet voorstellen op de staalkaart van oud-christelijke meeningen.

»Simon bestreitet die Grundlehre von dem Einen Gott, welcher die Welt schuf, behauptet dagegen, es gäbe viele Götter, aber nur einen unbegreiflichen und Allen unbekannt, den Gott der Götter, dessen Wesen Güte, nicht Gerechtigkeit ist. Diese Behauptung will er wohl aus dem Gesetzbuche und aus den Worten Jesu beweisen, aber so, dass selbst dem Moses und Jesu die wahre Erkenntniss der höchsten Gottheit noch gefehlt habe. Aus dem Buche des Gesetzes und der Schöpfung selbst soll die Unvollkommenheit des Weltschöpfers erhellen. Die Seelen stammen von dem guten Gotte und sind gefangen herabgeführt in diese Welt, zu deren Schöpfung der gute Gott den Weltschöpfer aussandte, welcher sich dann für den höchsten Gott ausgab." In deze bewoordingen vat Hilgenfeld het Simonisme der *Recognitiones* samen.²⁾ Er is niet weinig in, dat vrij Marcionietisch klinkt. Die »Deus deorum, eminentior et

¹⁾ Theol. Tijdschr. 1883 bl. 27 vgg. Verg. Harnacks beschouwing der Clementinische literatuur, Dogmengesch. S. 236 ff.

²⁾ Kgs. S. 165 f.

incomprehensibilis";¹⁾ de »bonus deus", die »non irascitur";²⁾ de »mala quae in hoc mundo geruntur nec emendantur" en op eene onvolkomen demiurg wijzen;³⁾ de »animae captivae", wettig eigendom van den goeden God;⁴⁾ de onderscheiding tusschen wat »legislator Moyses et magister vester Jesus" leeren en wat waarheid is,⁵⁾ dit een en ander ontmoetten wij reeds herhaaldelijk op onzen weg. Maar aan de andere zijde, die »deus deorum", de stelling »multos esse deos",⁶⁾ het beroep op de Schrift, als zijnde deze, mits behoorlijk opgevat, »totius auctoritatis",⁷⁾ en vooral het beweren: »simul ut mortui fuerint etiam anima pariter extinguetur" en de veroordeeling der op grond van het tegenovergesteld gevoelen aanbevolen »libidinis continentia",⁸⁾ passen in den kring van Marcionietische denkbeelden niet. Nu moge de combinatie dezer bestanddeelen het werk zijn van den auteur en aan de werkelijkheid als zoodanig niet beantwoorden, zij doelt toch op leeringen, die vereenigd of afzonderlijk verkondigd werden en waartegen te polemiseeren voor een Clementinisch christen de moeite loonde. Zelfs zou men kunnen vragen, of de »pars tertia, qui erant quasi mille viri", welke gezegd worden den verslagen Simon trouw te blijven,⁹⁾ niet een vingerwijzing is naar den omvang, dien de leeringen verkregen hadden, waartegen pseudo-Clemens te velde trok.

¹⁾ II 39.

²⁾ II 56; III 38.

³⁾ II 54.

⁴⁾ II 57.

⁵⁾ II 49.

⁶⁾ II 38.

⁷⁾ II 39.

⁸⁾ III 41.

⁹⁾ II 70.

In dit verband mogen ook de Simonianen genoemd worden, de sekte, welker bestaan bekend was bij Hege-sippus, ¹⁾ bij Celsus en Origenes, ²⁾ bij Clemens Alexandrinus ³⁾ en anderen; ⁴⁾ die volgens Justinus misschien het ontstaan der wereld verklaarde uit »angeli en potestates», welke op hunne beurt geboren waren uit de »ennoia» Gods, ⁵⁾ en die de Godheid in menschengedaante liet leven en sterven om de onvolkomenheden der wereld te verbeteren. ⁶⁾ Troebel mogen de bronnen zijn, waaruit wij de kennis aangaande deze gnosis putten, zij doet ons toch het bestaan vermoeden van cosmologische en christologische bespiegelingen, als die, waarvan het zich ontwikkelend Marcionitisme ons sprak.

Een tijdgenoot van de christenen der oudheid, die dergelijke gevoelens waren toegedaan, was voorts Menander. Hij ook achtte de wereld het gewrocht van engelen, kinderen der goddelijke Ennoia, en zich zelve den gezant van den onzichtbaren en onkenbaren Oppergod, geroepen om de in zijn naam gedoopten deelgenooten te maken van het eeuwige leven. ⁷⁾ Laat het nu waar zijn, dat zijn catholieke biografen ten onrechte misschien hem persoonlijk verantwoordelijk gesteld hebben voor de hulde, die zijn volgelingen hem bewezen, de weinige regelen, welke zij aan dezen »magiër» en het »in eum baptisma» wijdden, getuigen toch van het bestaan van een christelijk gemeenschapsleven, dat verre afweek van wat de catho-

¹⁾ Euseb. H. F. IV, 22, 5.

³⁾ Strom. II, 11, 52.

⁵⁾ Iren. I, 23, 2.

⁷⁾ Iren. I, 23, 5; Hilg. S. 187 ff.

²⁾ c. Cels. I, 57; V, 62.

⁴⁾ Hilg. S. 182 f.

⁶⁾ Hilg. S. 170 ff.

lieke traditie ons leerde kennen als het oorspronkelijk christendom, terwijl, wat de leer betreft, de »virtus incognita” en de »invisibilia”, waarvan sprake is, ons wijzen op een ideeënwereld, als waarin ook het Marcionitisme zich te bewegen placht.

Simon en Menander heeten Samaritanen. Naar Syrië verplaatst ons Saturnilus. »Unum patrem incognitum omnibus” verkondigt ook hij, en als zijn schepselen *ἀγγέλους, ἀρχαγγέλους, δυνάμεις* en *ἐξουσίας*. Voorts zeven wereldscheppers, die den cosmos en de menschenlijke lichamen samenstelden, welke laatsten tot ontbinding overgaan, als de goddelijke vonk, die ze tot levende wezens maakte, tot hooger wereld terugkeert. Goede en slechte daemonen betwisten elkaar hun bezit. De God van Israël behoort tot de slechten. Dientengevolge goede en slechte menschen, ware en valsche profetieën, en een tweestrijd in de wereld, waaraan de Oppergod een einde maakt door de zending van den Christus in de schijn-gestalte van een mensch. Kinderen telen voorts en levende wezens verslinden is satanswerk.¹⁾

Men denke voorts aan Basilides en Valentinus.

Bij den eerste een lange reeks van middenschakels tusschen den Oppergod en de wereld. Nous, Logos, Phronesis, Sophia, Dunamis, misschien ook Dikaiosune en Irene, vloeiden achtereenvolgens uit elkander voort, en verder »principes” en »angeli”, die hemelen schiepen en bewonen tot een getal, beantwoordende aan dat der dagen van het jaar. Aan den beheerscher van den

¹⁾ Iren. I, 24. 1, 2; Hilg. S. 190 ff.

voor ons zichtbaren benedensten hemel danken weer de aarde en hare volken het ontstaan. Op de aarde dan strijd tusschen den naar opperheerschappij strevendenden jodengod en de vertegenwoordigers der andere natiën, tengevolge waarvan de Alvader Nous, zijnen eerstgeborene, zendt ter beslechting van den kamp. Hij ver-toont zich in menschengedaante en doet wonderen. Zelfs neemt hij den schijn aan van te sterven, maar terwijl Simon van Cyrene in zijne plaats aan het kruis geslagen wordt, keert hij zelf, na de geloovigen verlost te hebben, glimlachend terug tot de wereld der onzichtbare dingen. ¹⁾ De zielen zijn onsterfelijk, de lichamen vergaan. Wet en profeten zijn afkomstig van de demiurgen en hun hoofd. Aldus Basilides, die daarenboven als Marcion zijn volgelingen het voorrecht gunde van in het bezit te zijn van een eigen, op Lukas gelijkend, *κατὰ Βασιλειδῶν εὐαγγέλιον* ²⁾ en van de daarbij behoorende *ἐξηγητικά*. ³⁾

Met Basilides en diens zoon Isidorus zijn wij in Alexandrië, vanwaar zijn aanhang zich naar Rome en later zelfs naar Spanje verbreidde. ⁴⁾ De naam van Valentinus herinnert ons desgelijks aan een wijze van denken, die in Egypte en te Rome, in Syrië en in Gallië haar vertegenwoordigers had, in verschillende richtingen zich ontwikkelde, roemrijke woordvoerders vormde en een

¹⁾ Iren. I. 24, 3—7; Agrippa Castor, bij Eus. H. E. IV. 7, 5—8; Hilg. S. 195 ff.

²⁾ Orig. Hom. I in Luc.

³⁾ Hilg. S. 206 ff.

⁴⁾ Hilg. S. 229 f. 284.

eeuw lang bijna bleef voortbestaan. Wij kennen deze leer ten deele uit de geringe overblijfselen van Valentinus' eigen werken en voor een ander deel uit de beschrijving door zijn catholieke bestrijders. De gewone christenen waren in zijn schatting bekrompen »Galilaeërs». Hij zelf bewoog zich met zijn wereld- en levensbeschouwing op de wijze van parsen en platonisten in een hogere sfeer. Hem was de aeon der aeonen de alléén Goede, de bron van alle zijn, welker volheid zich ontvouwde in een reeks van goddelijke schepingen, die paarsgewijze uit elkaar te voorschijn kwamen. De wereld was hem als een schilderstuk, naar een hooger model ontworpen. De aardbewoners, het gewrocht van den werldschepper, maar zijn meerderen door de kiem van een hemelsch leven, waarmede zij van hooger hand werden toegerust, zouden ten prooi zijn aan tallooze daemonen, als niet de zoon van den alléén Goede in de gestalte van Jezus Christus ware afgedaald om hen te louteren en te vereenigen in zijn gemeente van tot eeuwig leven bestemden. ¹⁾ De Valentinianen hadden hun eigen psalmen. ²⁾ Blijkbaar hadden zij godsdienstige samenkomsten op eigen hand.

Naast deze meer bekende sekten mogen tal van anderen, indien het er op aankomt een schets te leveren van het christelijk godsdienstig leven der tweede eeuw, niet vergeten worden.

»Ohne Zweifel gab es »Gnostiker», welche sich nach

¹⁾ Iren. I, 11. 1—3; Hilg. S. 283 ff. 305 f. 311 ff.

²⁾ Terr. de carne Chr. 17, 20.

keinem einzelnen Stifter, wie Saturnil, Basilides, nannten und doch eine eigene Zunft bildeten, da sie durch magische Gnosis die Obmacht über die kosmischen Mächte zu haben glaubten", schrijft Hilgenfeld, ¹⁾ en hij laat er op volgen: »Zu der Magie gehörte auch Wahrsagerei, und als Wahrsager wird Epimenides *γνωστικώτατος* genannt. Als Wahrsager wollten die Elchasaiten *προγνωστικοί* sein. Hierher gehören solche Gestalten, wie der Peratiker Euphrates und der Karystiër Akembes, deren sich manche Ophiten als ihrer Stifter rühmten. Solche »Gnostiker" möchten schon zu Justins Zeit als eine eigene Häresie aufgeführt werden und zwischen dem Archihäretiker Simon und Valentinus den Zusammenhang bilden, welcher in Justin's Syntagma nicht gefehlt haben kann." Door deze redeneering poogt Hilgenfeld zijn goed recht te handhaven om de door Irenaeus vermelde Barbelo- en andere gnostieken, die later met namen als Ophiten, Kainaeërs, Sethianen, Naässenen, Peraten en Ophianen prijken zullen, aan te merken als in hoofdzaak reeds thuis behoorend in den tijd, waarvan Justinus spreekt. Wij willen ons in hunne zonderlinge leeringen niet verdiepen. De opsomming der namen alleen moge volstaan ter herinnering aan de bonte verscheidenheid van meeningen en praktijken in de periode van het dusgenaamd oorspronkelijk Christendom.

Maar ook andere ketterhoofden, dan die, waarvan Justinus spreekt, moeten vóór zijn tijd geleeraard hebben.

Wij mogen volkomen onbekend wezen met wat The-

¹⁾ S. 231.

bouthis, Cleobius en Gorthaeus verkondigden, het feit, dat Hegesippus hen opsomt in zijn kettercatalogoog, ¹⁾ is welsprekend genoeg.

Tijdgenoot van Marcion was ook de Alexandrijn Carpocrates, wiens zoon Epiphanes, indien hij al bestaan heeft, ²⁾ verkondiger eener »monadische'' gnosis is geweest. Epiphanes' geestelijke dochter Marcellina bracht zijn wijsheid naar Rome. ³⁾ Hij brandmerkte zijn volgelingen aan het rechter oor. De wereld scheen hem het werk van engelen, die voor den eeuwigen God zeer verre onderdeden. De mensch Jezus dankte zijn meerderheid boven andere menschen en het vermogen om hen den demiurgen te ontrukken aan een hem verleende goddelijke kracht. Hij verachtte de joodsche gebruiken en onthief de aardbewoners van de straf der zonde. Wie zijn voorbeeld volgden, konden worden als hij, verheven boven de apostelen, verheven boven de traditioneele begrippen van goed en kwaad, in staat zich aan de stof en de verplichting tot eeuwige zielsverhuizing te onworstelen en weder op te varen tot God. ⁴⁾

In dit verband noemen wij voorts Cerinthus den Aziaat, aan Polycarpus volgens Irenaeus reeds bekend. Ook bij hem een wereld, geschapen door een macht, die van de allerhoogste Macht zeer verre verwijderd was en haar niet kende, een Eengeborene en een Logos als tusschenschakels, openbaringen van den Oppergod. Ook bij hem een mensch, wijs en rechtvaardig, Jezus, zoon van

¹⁾ Eus. H. E. IV. 22, 5.

²⁾ Hilg. S. 401.

³⁾ Iren. I. 25, 6.

⁴⁾ Iren. I, 25; Hilg. S. 397 ff.

Jozef en Maria, stoffelijk en vergankelijk, wel te onderscheiden van den Christus, die van hooger sferen na den doop. in hem voer, tot wonderen hem in staat stelde en ten laatste hem weer verliet, »impassibilis" en »spiritalis". 1) De verkondiger dezer leeringen leeft in de latere overleveringen voort als chiliast en ketterhoofd. 2)

En dan, was ook Ebion een haeresiarch? De kerkvaders onderstelden het. Hilgenfeld acht het mogelijk. 3) Doch zoo ook niet, indien Gieseler terecht dezen geestelijken aanvoerder degradeerde tot een eponymus, dan moge minstens zijn naam herinneren aan een richting, welker aanhangers, naar de beschrijving van Irenaeus, aan onderscheiding tusschen den Schepper en den Oppergod zich wel niet schuldig maakten, maar toch van maagdelijke geboorte, trots hun voorliefde voor het Matthaëus-evangelie, niet weten wilden, en voorts met verwerping van Paulus als wetsontbinder op joodsche wijze leefden en Jerusalem erkenden als hun geestelijk middenpunt. 4) De schildering doet meer denken aan joden dan aan christenen, doch van hoedanigen aard dit joden-christendom moge geweest zijn, het leefde, blijkens tal van jongere getuigenissen, veelszins genuanceerd en vertakt binnen den gemeenschappelijken omtrek der christelijke gemeenten voort. 5) Waarbij dan

1) Iren. I. 26, 1; Hilg. S. 411 ff.

2) Eus. H. E. III, 28, 2, 4; VII, 25, 2, 3.

3) Kgs. S. 436; Jud. u. J.-Chr. Leipzig 1886, S. 101.

4) Iren. I. 26, 2.

5) Hilg. Kgs. S. 421 ff. Jud. u. J.-Chr. S. 118 ff. Verg. HARNACK, Dogmengesch. S. 226 ff.

weer komen de meer liberale Nazaraeërs, indien wij voor deze een afzonderlijke rubriek mogen inruimen,¹⁾ en wat bij Hilgenfeld »der adam-christliche Baptismus'' heet.²⁾ De eersten waren chiliasten. De vertegenwoordigers van het laatste hadden het huwelijk en een menschelijken Christus lief en streefden op hunne wijze naar verbreiding van hun geloof. Zooals Hilgenfeld zegt: »Das Judenchristenthum musste sich von vorn herein verschieden gestalten, je nachdem ihm der gangbare, oder der heterodoxe, opferscheue Mosaismus zu Grunde lag''. Hij had daarbij het oog op de velerlei nuances, die het jodendom in zijn geestelijke kinderen buiten de grenzen der christelijke kerk, in Pharisaeën, Sadducaeën, Essaeën, Samaritanen, Genisten, Meristen, Hemerobaptisten en dergelijken te aanschouwen gaf.³⁾

Wel een groote verscheidenheid dus! Van de zonderlingste phantasieën tot het nuchterst gezond verstand, van de stoutste metaphysische bespiegelingen tot de soberste oud-testamentische scheppingsleer, van het volkomenst docetisme tot de meest realistische christologie, van het meest roekeloos libertinisme tot het enghartigst leven naar de geschreven wet. Onwillekeurig zijn wij geneigd onder den invloed der catholieke traditie en van haren canon de als ketterijen gebrandmerkte leerinngen aan te merken als verdwijnende grootheden tegenover het eerwaard oud-christelijk geheel. Toch is het

¹⁾ HARNACK, Dogmengesch. S. 228.

²⁾ Jud. u. J.-Chrth. S. 117 f.

³⁾ S. 116.

zaak aan dien invloed zich te onttrekken. Getrouwer aan de werkelijkheid en onpartijdiger dan het boek der Handelingen met zijn »één hart en ééne ziel" is zeker Celsus, als hij de christenen in tal van soorten splitst. *Οἱ μὲν, schrijft hij, τὸν αὐτὸν εἶναι σφίσιν ὄνπερ Ἰουδαίους Θεόν, οἱ δὲ ἄλλον, ὧ τούτου ἐναντίον, παρ' ἐκείνου τε ἐλθεῖν τὸν υἱὸν...* En verder: *τρίτον γένος τῶν ὀνομαζόντων ψυχικούς τινάς καὶ πνευματικούς ἑτέρους... τίνες καὶ ἐπαγγελόμενοι εἶναι γνωστικοί... τίνες καὶ τὸν Ἰησοῦν ἀποδεχόμενοι, ὡς παρὰ τοῦτο χριστιανοὶ εἶναι ἀρχοῦντες, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὸν Ἰουδαίων νόμον ὡς τὰ Ἰουδαίων πλήθη βιοῦν ἐθέλοντες... τίνες καὶ Σιβυλλιστάς... καὶ Σιμωνιανούς... καὶ Μαρκελλιανούς ἀπὸ Μαρκελλίνας καὶ Ἀρποκρατιανούς ἀπὸ Σαλώμης καὶ ἄλλους ἀπὸ Μαριάμνης καὶ ἄλλους ἀπὸ Μάρθας... καὶ Μαρκωνιστῶν προϊσταμένων Μαρκίωνα.*¹⁾ Een treffend beeld! Sibyllisten inclus. Zoo schreef keizer Hadrianus — »in dem jedenfalls van einem Katholischen Christen untergeschobenen Briefe", zegt Koffmane²⁾ — na zijn bezoek aan Egypte: »illic qui Serapem colunt christiani sunt et devoti sunt Serapi qui se Christi episcopos dicunt", en: »nemo christianorum presbyter non mathematicus, non haruspex, non aliptes". Men zou haast willen vragen, waar Plinius zijn christenen leerde kennen, wier »summa vel culpae suae vel erroris" was, dat zij gewoon waren »stato die ante lucem convenire carmenque Christo quasi Deo dicere secum invicem, seque sacramento non in scelus aliquod obstringere", en of wellicht deze

¹⁾ Orig. c. Cels. V. 61, 62.

²⁾ die Gnosis, S. 12.

eenvoud koren op den molen brengt van Dr. Pierson, die den geheelen brief aan Trajanus onecht verklaart. ¹⁾

Ziedaar dan — men voege er bij, wat in den canon der catholieken van cosmologische en christologische bespiegelingen voorkomt naast christelijke moraal en levenswijsheid, en voorts de gegevens der patristiek — ziedaar dan het Christendom van de eerste helft der tweede eeuw.

De vraag is nu, welk verband er bestaat tusschen die veelsoortige openbaringsvormen en wat het gemeenschappelijk verleden is, dat er achter schuilt en het verklaart.

Welk verband is er tusschen het dualisme der Marcionieten en de gecompliceerde aeonenleer der Valentinianen, of waar liggen de schakels, die ze verbinden? Langs welke wegen vloeit Marcions absoluut docetisme in de christologie over in het realisme der Ebionieten? Door welke media hangt de algeheele verwerping der wet en het parodiëren van het Oude Testament samen met een christendom, dat van het jodendom slechts door het noemen van den naam Jezus verschilt? Indien joodsche messiasverwachting, Alexandrijnsch syncretisme, samaritaansche magie, oostersche theosophie, grieksche wijsbegeerte en wat niet al, zijn samengestroomd in het oud-christelijk godsdienstig leven, door welke poorten zijn ze binnen gekomen en in welke verhoudingen hebben zij zich vermengd? Wij zouden meer van dit

¹⁾ Ep. X, 97. PIERSON, Bergrede, bl. 90. Verg. ook, wat de verscheidenheid van christenen betreft, HARNACK, Dogmengesch. S. 172 ff.

alles weten, indien de haeresieën niet zoo volkomen door het catholicisme waren overvleugeld en tengevolge van die overvleugeling de kettersche literatuur niet zoo goed als geheel was verloren gegaan. Nu verkeeren wij helaas in diepe onkunde. Het weinige, dat wij weten, hebben wij te danken aan de heftigheid, waarmede de catholieke overheerschers tegen de afwijkende leeringen zijn te velde getrokken en die aan tal van haeresiologische geschriften het aanzijn gaf. En toch, hoe troebel zijn die bronnen! Een boek als Hilgenfelds *Ketzergeschiede*, wat is het anders, dan een museum, waarin puin van oude kunstvoortbrengselen, onherkenbaar en zonder samenhang, bij handen vol is neergelegd?

Zoo kan dan van de lijst van den tijd, waarin Marcion geplaatst moet worden, ternauwernood in ernst sprake zijn, althans niet, getoetst aan de eischen, die wij stellen zouden, als het een onderdeel der nieuwere geschiedenis gold.

Evenmin, behoudens hetzelfde voorbehoud, van een opsomming der factoren, die het Marcionitisme hebben in het leven geroepen.

Wij zien in Marcion een heiden, die het Christendom heeft aanvaard. In welken vorm? Heeft hij in Azië cosmologische bespiegelingen in zich opgenomen, waarin ook de Christus als middenwezen tusschen God en de wereld een plaats besloeg, en onder den invloed van christelijke traditiën allengskens geleerd den Christus zich te denken in de menschelijke gedaante, waarin de evangeliebeschrijving hem te hullen placht? Heeft hij, in die richting zich voortbewegende, een deel der christe-

lijke literatuur aanvaard, totdat hij, stuitende op de joodsch-catholieke ontwikkeling van het Christendom, zich genoodzaakt zag een nadrukkelijk voorbehoud in acht te nemen? Heeft hij met een »tot hertoe en niet verder” het snoeimes der critiek ter hand genomen en aan zijns gelijken het voorbeeld gegeven van de wijze, waarop men geesten, die uit God niet zijn, weerstaat? Zoo kan men vragen, maar elk antwoord is een fantasiebeeld. Wij kennen het christendom niet, dat aan de oevers van de Zwarte zee in Marcions jonge jaren gangbaar was.

Zoo veel is zeker, de κύριος en de ἀπόστολος waren hoofdfiguren in de Marcionietische dogmatiek.

De »Heer” is »Jezus Christus”, een combinatie, waarvan wij ternauwernood weten, of zij oorspronkelijk tot stand gekomen is door de belichaming van een idee of door de apotheose van een mensch. Marcion nu behoort tot wat wij zouden kunnen noemen de linkerzijde in het christelijk kamp, de zijde der doceten, waar men bij de idee begon en elke realiseering als vanzelf weer oploste in een idee, waar de Christus als Philo's ἀνθρώπος Θεοῦ te goed was, om »bleibend auf die unreine Erde hernieder zu steigen”.¹⁾ Langs welken weg hij dien metaphysischen Christus opnam in zijn wereld- en levensbeschouwing, blijft onbekend.

En de »Apostel” was »Paulus”. Zoozeer waren Paulus

¹⁾ GFÖRER, Philo I, S. 530; verg. Theol. Tijdschr. 1884, bl. 424. Zie ook Harnack's onderscheiding tusschen de adoptianische en pneumatistische christologie, Lehrb. der Dogmengesch. S. 135 ff.

en Marcion één in de schatting zijner volgelingen, dat er waren, die het evangeliewoord betreffende het zitten ter rechter- en ter linkerhand Gods op beiden toepasten, bewerende, dat Paulus »a dextris», Marcion »a sinistris» troonde. ¹⁾ Vanwaar die combinatie? Is zij wellicht een gevolg van de omstandigheid, dat de paulinische brieven in tijdsorde aan de catholieke voorafgingen, of althans in de kringen, waarin Marcion verkeerde, de christelijke lectuur waren bij uitnemendheid? Of, anders uitgedrukt, omdat men »neben den paulinischen Briefen keine sicheren Urkunden besass, aus denen man die Lehre der 12 Apostel hätte entnehmen können»? ²⁾ Of misschien van het feit, dat het zendingswerk Paulus, den heidenapostel, oorspronkelijk meer dan iemand anders aanspraak gaf op den apostelnaam? Of wel hiervan, dat de naam van Paulus nu eenmaal eigenaardig verbonden was aan een richting in de kerk, die bij Marcion weerklank vond? Zooals prof. Loman spreekt van »antinomistische bewegingen, die op een voor ons niet meer te constateeren wijze met den historischen Paulus samenhangen» en aan Marcions optreden in de kerk moeten zijn voorafgegaan? ³⁾ Voor de waardeering van deze en

¹⁾ ORIG. in Luc. Hom. 25 ed. Lommatzsch V, p. 182.

²⁾ HARNACK, Dogmengesch. S. 213.

³⁾ Theol. Tijdschr. 1883, bl. 32. Verg. W. SEUFERT, Der Ursprung und die Bedeutung des Apostolates, Leiden 1886, bl. 54: „Es ist nun eine merkwürdige Ironie des Schicksals, das gerade der Apostel Paulus, welcher dieser unlauteren Elemente, welche ihn anfeindeten, dieser Lügenapostel, welche nur dem Scheine nach Apostel Christi waren, sich erwehren musste, das Ansehen des Apostels überhaupt erst recht fest begründete». Zie ook Polycarpus ad Philipp. III: *Οὐτε γάρ ἐγω, οὔτε ἄλλος ὅμοιος ἐμοί, δύναιται κατακολοθῆσαι τῆ σοφίᾳ τοῦ μακαρίου καὶ ἐνδόξου Παύλου.*

dergelijke mogelijkheden vergelijke men de eigenaardige wijze, waarop Tertullianus het gezag van zijn Paulus handhaaft. In de schatting van dien kerkvader is dat gezag nietig, als het niet berust op de profetie. Een Apostel zoowel als een Christus »naar de Schriften"! Zelfgetuigenis in den trant van Gal. 1:1 geldt hier niet. Ook de valsche Christussen legden die af. Daarentegen, wie op oud-testamentischen bodem staat, voor dien is de »wolf Benjamin", die des morgens roof eet en des avonds spijsze geeft, ¹⁾ of koning Saul, die eerst David vervolgt en dan boete doet, ²⁾ de autoriseerende prototype van Saulus-Paulus. ³⁾ Wie dit fundament wegneemt, voor dien zinkt het apostolisch gezag in het niet. Zoo is dan »de Apostel" een dogma geworden. Voor de catholieken berustte het op schriftuurlijken bodem. Nu moge Tertullianus door zijn polemieek zich tot dezen bedenkelijken redeneertrant hebben laten verleiden, hij bewijst in elk geval, dat »de Apostel" als gezaghebbende autoriteit een gegeven was, dat verklaring behoefde en waarmee te rekenen viel. Dat gegeven kan, langs welken weg dan ook, tot Marcion gekomen en door hem aanvaard zijn, misschien, vermoedelijk, omdat het, waardoor dan ook, te imposant was om te worden weerstaan.

Ook hier dus louter vingerwijzingen. Noch het verleden, dat aan Marcion voorafging, noch het heden,

¹⁾ Gen. 49:27.

²⁾ 1 Sam. 18.

³⁾ adv. Marc. V, 1.

dat hem omringde, is ons voldoende bekend. Een genetische verklaring van het Marcionitisme, die dien naam ten volle verdient te dragen, blijve achterwege.

Doch hoe weinig de studie van het Marcionitisme onze weetgierigheid ook bevredigen moge, wij hebben niettemin den indruk gekregen van een machtige geestesstrooming, in beweging gebracht of gehouden door een invloedrijke persoonlijkheid. »Ein systematischer Denker war er nicht; aber er war mehr, nämlich nicht nur ein religiöser Charakter, sondern zugleich ein organisatorisches Talent, wie die alte Kirche kein zweites besessen hat», schrijft Harnack, en straks weer: »Er war kein Moralist, kein griechischer Mystiker, kein apokalyptischer Schwärmer, sondern ein religiöser Charakter, ja, der einzige selbständige religiöse Charakter, den wir vor Augustin in der alten Kirche kennen». ¹⁾ Ons ontbreekt de vrijmoedigheid om zoo stoute verzekeringen te doen. Wij wantrouwen te zeer de spiegelbeelden, die de catholieke bestrijders der Marcionieten ons hebben voorgehouden. Toch nemen wij afscheid van deze studie met de overtuiging, dat een belangwekkend historisch verschijnsel aan onze aandacht is voorbijgegaan, maar vooral met de wetenschap, dat nadere bekendheid met dat verschijnsel in zijn eerste openbaringsvormen ons vrij wat nader zou brengen aan de oplossing der problemen, die de geschiedenis van het oudste Christendom ons stelt.

¹⁾ Lehrb. der Dogmengesch. S. 210, 214.

INHOUD

	Bladz.
Inleiding. De bronnen	5
Eerste Hoofdstuk. Het leven van Marcion	33
Tweede Hoofdstuk. De leer van Marcion	52
§ 1. Marcions theologie	53
§ 2. Marcions christologie	74
§ 3. Marcions soteriologie	89
Derde Hoofdstuk. De canon van Marcion	121
§ 1. Het evangelie van Marcion	124
§ 2. Het apostolicon van Marcion.	164
Vierde Hoofdstuk. De Marcionieten :	198
§ 1. Marcions volgelingen	198
§ 2. De kerkgemeenschap der Marcionieten	221
§ 3. Het Marcionitisme in de geschiedenis.	237
Besluit. Marcion in de lijst van zijn tijd	250

201341_003

meyb002marc01

Marcion en de Marcionieten

RIDEN.